

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATİ BİLİM DALI

İBN ‘USFÛR EL-İŞBÎLÎ VE
EL- MUĞARRİB ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Hamit BİNAK
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇETKİN

BİNGÖL-2021

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATİ BİLİM DALI

İBN ‘USFÛR EL-İŞBÎLÎ VE
EL-MUĞARRİB ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Hamit BİNAK
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇETKİN

BİNGÖL-2021

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	VI
ÖNSÖZ.....	VIII
ÖZET.....	IX
ABSTRACT	X
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	XI
KISALTMALAR	XII

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI	1
2. ÇALIŞMANIN METODU	1
3. İBN ‘USFÛR’UN YAŞADIĞI DÖNEM	2
3. 1. İbn ‘Usfûr’ın Yaşadığı Dönem ve Çevrenin Belirlenmesi	2
3. 2. Muvahhitler Dönemi ve Genel Özellikleri	3
3. 3. Muvahhitlerde Kültürel Faaliyetler	8
3. 4. Hafsiler Hanedanlığı ve Genel Özellikleri	9

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBN ‘USFÛR EL-İŞBÎLÎ	11
1.1. Hayatı	11
1.2. İlmi Kişiliği ve Faaliyetleri	13
2. ESERLERİ	16
2.1. el-Muḳarrib fi’n-naḥv	16
2.2. Müşülû’l-Muḳarrib	17
2.3. el-Mûmti‘ fi’t-Tasrîf	18
2.4. Ḍarâ’irû’s-Şi‘r	18
2.5. Şerḥu’l-Cûmel li’z-Zeccâcî	18
2.6. el-Bedî‘	19
2.7. Muḥtâru’l-Muḥteseb	19
2.8. Şerḥu’l-Muḳarrib	20
2.9. Şerḥu Dîvânî’l-Mütenebbî	20
2.10. Şerḥu’l-Hamâse	20
2.11. Şerḥu Kitâbi Sîbeveyh	20
2.12. Şerḥu’l-Îzâh	20

2.13. Kur'an Tefsiri	21
2.14. Şerhu'l-Eş'âri's-Sitte	21
3. HOCALARI	21
3.1. Şelevbîn	22
3.2. Debbâc	22
4. ÖĞRENCİLERİ	22
4.1. Ebû Hayyân el-Endülüsî	22
4.2. Şelevbîn es-Sağır	23

İKİNCİ BÖLÜM

1. EL-MUKARRİB	24
1.1. Eser Hakkında Genel Bilgiler.....	24
1.2. İsmi ve Müellife Aidiyeti.....	25
1.3. İçeriği	25
1.4. Telif Amacı	30
2. ESERDE İZLENEN METOT	31
2.1. İfade Türleri.....	31
2.1.1. el-İcâz (الإيجاز)	33
2.1.2. el-Müsâvât (المساواة)	38
2.1.3. el-İtnâb (الإطناب)	40
2.2. İstidlâl Yöntemi	42
2.2.1. Semâ.....	43
2.2.1.1. Kur'an	44
2.2.1.2. Hadis	47
2.2.1.3. Arap Sözleri	51
2.2.1.3.1. Nesir.....	51
2.2.1.3.2. Şiir.....	55
2.2.2. İcmâ	61
2.2.3. Kıyâs	62
2.2.4. İstishâb	67
3. EL-MUKARRİB ÇERÇEVESİNDE İBN 'USFÛR'UN İHTİLÂFLI MESELELERE YAKLAŞIMI.....	69

4. ESERDE KULLANILAN BAZI KAVRAMLAR	103
4.1. el-İştikâku'l-Asğar (الإشتقاق الأصغر).....	103
4.2. et-Taşrif (التصريف)	104
4.3. el-Keşret (الكثرة)	104
4.4. Luzûmu'l-Harf li'z-Ziyâde (لزوم الحرف للزيادة).....	105
4.5. Luzûmû Harfî'z-Ziyade li'l-Binâ' (لزوم حرف الزيادة للبناء).....	105
4.6. Kevnû'z-Ziyade li Mâ'nen (كون الزيادة لمعنى).....	106
4.7. en-Nazîr (النظير).....	106
4.8. el-Hurûc 'Anî'n-Nazîr (الخروج عن النظير)	107
4.9. ez-Ziyâde (الزيادة).....	108
4.10. en-Nakş (النقص)	109
4.11. el-Bedel (البدل)	109
4.12 Dâair	110
5. ESERDE KULLANILAN ÖRNEKLER	111
5.1. Örnek Yapıları ve Örnek Verme Tarzı	112
5.2. Örneklerle Dair Açıklamalar ve Örnek Verme Oranı	113
5.3. Verilen Şâz Örnekler	114
5.4. İhtilaflara Değınme.....	115
5.4.1. Şahıs İsmi Belirtme.....	116
5.4.2. Kabile İsmi Belirtme.....	117
5.4.3. İsimsiz Görüş Belirtme	119
6. EL-MUKARRİB HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME.....	120
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA	125

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*İbn ‘Uşfûr el-İşbili ve el-Muḳarrib Adlı Eserinin İncelenmesi*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar yer alan süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu ifade etmek isterim. Tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

... / 10 / 2021

Hamit BİNAK

İmza

ÖNSÖZ

Dil, seslerden oluşup, belli başlı kurallara sahip olan ve insanların yaşantılarında anlaşma aracı olarak kullandıkları tabii bir vasıtaadır. Allah Teâlâ bizzat kendi ifadesi ile “*Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik.*” (Yusuf suresi 12/2) buyurarak Kur’an-ı Kerim’in Arap dilinde indirildiğini ifade etmiştir. Allah tarafından indirilen vahyin nazil olduğu şekil üzere muhafaza edilebilmesi ve en doğru şekilde anlaşılabilmesi, ilahi emirleri tebliğ eden peygamberin Arap olması ve İslamiyet’i tebliğ ederken kullandığı dilin Arapça olması gibi etkenler Arap dilinin dinî ve ilmî alanda kullanılan bir dil olmasına olanak sağlamıştır. Vahiy dili olması hasebiyle gerek Müslümanlar gerekse bütün insanlık nezdinde Arapçaya tereddütsüz bir ehemmiyet atfedilmiştir. İslamiyet’in Araplar arasında yayılması ve Râşit halifeler dönemi ile birlikte başlayan fetih hareketleri sonucunda İslamiyet’in Arap olmayan (âcem) insanlar arasında yayılması ile birlikte Kur’an ve diğer dini ilimlerin aslına uygun şekilde okunması ve anlaşılması noktasında büyük ihtilaflar zuhûr etmiştir. Diğer ilimlerde ortaya çıkan tedvin ve ekolleşme hareketlerine paralel olarak dil alanında da tedvin ve ekolleşmeler meydana gelmiştir. Arapçayı telaffuz etme ve anlama noktasında meydana gelen bu sorunların giderilmesi için dil alanında pek çok tasnif, tahkik, şerh ve haşiye çalışması ortaya konmuştur. Arap dilinde sarf, nahiv ve dâirü’ş-şîr alanlarında yapılan teliflerden biri de Ebü’l-Hasen Ali b. Mümin b. Muhammed b. Ali b. Usfûr el-İşbîlî’nin çalışmasını yaptığımız “*el-Muḳarrib*” adlı eseridir.

Eser, sarf ve nahiv ilimlerinde muadillerine göre çok daha zengin bir içeriğe sahip olmakla birlikte, ilaveten şiirde zarûret, harflerin mahreçleri ve sıfatları gibi ek ve doyurucu bilgilere de yer vermektedir. Yapmakta olduğumuz çalışmanın giriş bölümünde, çalışmanın amacı, metodu ve müellifin yaşadığı coğrafyada sosyokültürel çevre saptanmaya çalışılacaktır. Birinci bölümde, müellifin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bilgiler verilecektir. İkinci bölümde, eserin metodolojik yönden incelenmesi ve eser hakkında olumlu-olumsuz değerlendirmelere yer verilecektir.

Çalışmam sürecinde yardımlarını esirgemeyen ve sabırla bana yol gösteren danışman hocam Dr. Öğ. Üyesi. Muhammed ÇETKİN hocama ve diğer bölüm hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

BİNGÖL-2021

Hamit BİNAK

ÖZET

Tezin Başlığı : İbn ‘Uşfûr el-İşbili ve el-Muḳarrib Adlı Eserinin İncelenmesi
Tezin Yazarı : Hamit BİNAK
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇETKİN
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Bilim Dalı : Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı
Kabul Tarihi :
Sayfa Sayısı : XII (ön kısım) + 129 (tez)
İbn ‘Uşfûr, ilmi açıdan Batı İslam Alemi’nin altın çağını yaşadığı bir dönemde hayatını sürdürmüş büyük bir edip’tir. Batı İslam Aleminde Arap dili edebiyatının anlaşılması, geliştirilmesi ve yayılması noktasında önemli bir konuma sahiptir. Berberi asıllı olmasına karşın Arap diline olan ilgisi ve kabiliyeti onu bu alanda seçkin ve kendisinden sonra gelen edebiyatçılar için referans noktası olma konumuna getirmiştir. “<i>İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî ve el-Muḳarrib Adlı Eserinin İncelenmesi</i>”, adlı bu tezde İbn ‘Uşfûr’un ilmi kişiliği tespit edilmeye çalışılmıştır. İlim dünyasında kendi adı ile özdeşleşmiş <i>el-Muḳarrib</i> eseri detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Eserin genel yapısı ve özellikleri, İbn ‘Uşfûr’un konulara yaklaşımı, istidlal yöntemi, eserde izlemiş olduğu metot, kullandığı genel ve özgün kavramlar gibi birçok nokta eserden örneklerle yer verilerek ifade edilmeye çalışılmıştır. Basra ve Kûfe ekolleri arasında vuku bulan ihtilaflı meselelere el-Muḳarrib çerçevesinde İbn ‘Uşfûr’un bakış açısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu alanda daha önce yazılmış müstakil bir Türkçe eserin olmaması bu çalışmayı gerekli kılmaktadır. Bu çalışma Batı İslam Aleminde Arap dili alanında yetkin bir kişilik olan İbn ‘Uşfûr’un ilmi kişiliğini ve <i>el-Muḳarrib</i> adlı eserinin edebi değerini büyük oranda ortaya koymaktadır.
Anahtar Kelimeler: İbn ‘Uşfûr, Arap Dili, el-Muḳarrib, Nahiv, Endülüs

ABSTRACT

Title of the Thesis	: Ibn Usfur el-Işbili and his Work al-Muḳarrib
Author	: Hamit BİNAK
Supervisor	: Asst. Prof. Ph. D. Muhammed ÇETKİN
Department	: Department of Basic Islamic Sciences
Sub-field	: The Subfield of Arabic Language and Rhetoric
Date	:
Number of pages	: XII + 129
Ibn 'Usfur is a great literary scholar who continued his life in a period when the Western Islamic World was in its golden age. It has an important position in the understanding, development and spread of Arabic language literature in the Western Islamic World. Despite being of Berber origin, his interest and ability in the Arabic language has made him a reference point for distinguished and later writers in this field. In this thesis named <i>"Ibn 'Uşfūr el-İşbilî and analysis of his work al-Muḳarrib"</i>, the scientific personality of Ibn 'Uşfūr has been tried to be determined. The work of <i>al-Muḳarrib</i>, which is identified with his own name in the world of science, has been tried to be examined in detail. Many points such as the general structure and features of the work, Ibn 'Uşfūr's approach to the subjects, the method of inference, the method he followed in the work, the general and original concepts and terms he used were tried to be expressed by giving examples from the work. The absence of an independent Turkish work in this field makes this study necessary. This study reveals the scientific personality of Ibn 'Uşfur, who is a competent person in the field of Arabic language in the Western Islamic World, and the literary value of his work <i>al-Muḳarrib</i>.	
Key Words: Ibn Usfur, Arabic Language, al-Muḳarrib, Syntax, Endulus	

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon sistemi uygulanmıştır:

Sessizler

Arap Alfabeti	ء	ث	ج	ح	خ	ذ	ص	ض	ض	ط	ظ	ع	غ	ق
Büyük Harf	'	Ṣ	C	H	Ḥ	Z	Ṣ	Ẓ	Ḍ	Ṭ	Ẓ	'	Ġ	Q
Küçük Harf	'	ṣ	c	h	ḥ	z	ṣ	ẓ	ḍ	ṭ	ẓ	'	ġ	q

Uzun Sesliler

Arap Alfabeti	ال	َ	ُ	ِ	ای	و	ي	و
Türkçe	el-	e/a	u/ü	ı/î	â / â	û/ ū	î/ î	V/V

Transkripsiyon açısından ayrıca şu hususlar esas alınmıştır:

a) Harf-i tarifile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiş ve harf-i tarifler cümle başında da olsa küçük yazılmıştır. İbn ‘Usfûr el-İşbîlî, *el-Muḥarrib* gibi.

b) Terkip halinde bulunan ifadelerde (kitap adı, şahıs adı vb.) vasl gerektiğinde telaffuz esas alınmıştır. *Keşfü’z-zunûn* gibi.

c) Terkip halinde bulunan isimler bitişik yazılmıştır. ‘Abdurrahmân, ‘Abdullâh gibi.

d) Kahire, Mekke, Bağdat gibi dilimizde kullanılan ve anlaşılmasında güçlük çekilmeyen ülke, şehir ve kabile isimlerinde transkripsiyon uygulanmamıştır.

KISALTMALAR

b.	Bin, İbn
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
cc.	Celle Celâluhû
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahu aleyhi ve sellem
ss.	Sayfa sayısı
Thk.	Tahkik Eden
Ts.	Tarihsiz
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI

Dil, insan yaşamında iletişim, anlaşma ve sosyalleşme aracı olduğu kadar yeryüzünde var olagelmiş her bir toplumun varlık vesikası ve tarihi de olmuştur. Dil, ilk insandan bugüne kadar kültürlerin bir nesilden diğerine taşınmasına vesile olan eşsiz bir varlıktır. Tarih boyunca dil alanında değişik zaman, toplum ve kişiler tarafından sayısız çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Endülüs bölgesinde hükümlerlik kuran bütün topluluklar ilme ve ilim erbabına büyük önem vermişlerdir. Bu bölgede birçok alanda İslam tarihine yön vermiş büyük ilmi şahsiyetler yetişmiştir. Arap dili ve edebiyatı alanında yetişen en önemli şahsiyetlerden biri de İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî’dir. İbn ‘Uşfûr, Arap dili ve edebiyatı alanında müteaddit eserler ortaya koymuştur. Bu eserlerden biri de nahiv, sarf ve darâ’irü’ş-şîr konularını içeren çalışmasını yaptığımız *el-Muḳarrib* adlı eseridir. İbn ‘Uşfûr’un önsözünde belirttiği üzere bu eser içerik açısından insanı bunaltıcı bir detaycılık (ifrat) ve konuları anlaşılacak derecede kısa kısa anlatımlara yer vermek (tefrit) yerine ekol ihtilâflarına değinmeksizin anlatımda ifrat ve tefritten uzak, olabilecek en anlaşılır biçimde insanlara Arap dili hakkında bilgi sunmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Konular işlenirken sade ve anlaşılır bir dil kullanılmaya çalışılmıştır. Örneklemeler yapılırken en belîğ örneklerin seçilmesinde titiz davranılmıştır. Bu minvalde İbn ‘Uşfûr’un hayatının incelenmesi ve *el-Muḳarrib* adlı eserinin tahlili h. VII yüzyıl Endülüs Arap dili ve edebiyatı hakkında bilgi sağlama noktasında önemlidir. Nitekim eser İbn ‘Uşfûr’dan sonra gelen Endülüs dilbilimcileri üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Ayrıca daha önce ülkemizde İbn ‘Uşfûr ve *el-Muḳarrib* isimli eseri hakkında özel bir çalışma yapılmamış olması konuya ayrıca bir ehemmiyet kazandırmış bulunmaktadır. Çalışmamızın amacı Arap dilinde onlarca eser vermiş olan İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî ve *el-Muḳarrib* adlı eserini tanıtır ve ehemmiyetini beyan ederek ilim dünyanın istifadesine sunmaktır.

2. ÇALIŞMANIN METODU

Bu araştırmada, klasik Arap edebiyatı çerçevesinde inceleme ve tahlil metotları kullanılmıştır. Çalışmamız iki bölüm oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında İbn ‘Uşfûr’un kişiliği ve ilmi birikimine dair bilgi sunmak için yaşadığı asrın siyasi ve sosyal yapısına dair birtakım bilgiler verilmiştir. Çalışmasını yaptığımız eserin ilmi

değeri, edebi güzelliği ve edebiyat çevrelerinde hüsnü kabul görmesi, müellifin ilmi birikim ve yeterliliği ile paralellik arz etmektedir. Bundan dolayı eserin birinci bölümünde ilk olarak müellifin ilmi ve edebi açıdan değerini tespit edebilmek için hayatı, hocaları, öğrencileri, eserleri kısa ve öz bir şekilde incelenmiştir. İkinci bölümde, *el-Muḳarrib* adlı eseri detaylı bir şekilde incelemeye gayret göstererek eserin Arap diline katkılarını, telif edilirken eserde kullanılan metodunu tespit etmeye çalıştık. Yine bu bölümde eserde ayet-i kerime, hadis-i şerif, şiir ve nesir şeklindeki istidlâller tespit edilerek, eserden örnekler verilmiştir. Eserde istişhâd olarak kullanılan şiirler istişhâd yapılabilirlik ölçüleri göz önünde bulundurularak İbn ‘Uşfur’un nasıl bir metot izlediğinin saptanabilmesi için kailleri belirtilmiş olan şiirlerde şairin Cahiliye, Muhadramûn, İslamiyyûn ve Muvelledûn (Muhdesûn) dönemi şairlerinden hangi dönem şairi olduklarına değinilmiştir. İbn ‘Uşfur’un kullandığı metodun daha detaylı ve iyi bir şekilde anlaşılması ve saptanması için ele alınan konular teferruatlı bir şekilde işlenmeye çalışılmış, verilen bilgiler kitapta yer alan konuyla alakalı ihtiyacı karşılayacak kimi örneklerle desteklenmiştir. Örneklerin Arapça metinleri ayet, hadis, nesir ve şiirlerin tamamında verilmiş olup, gereksiz yer işgalinin önlenmesi amacıyla diğer örneklerin Arapça metni lüzum oldukça verilmiştir. Bunların her biri Türkçeye tercüme edilmeye gayret edilmiştir. Ayrıca Arapça metinlere hareke verilmiştir. Çalışmamız esnasında kaynak olarak Ahmed Abdüssettâr el-Cevârî ve Abdullah el-Cübûrî tarafından tahkik edilen *el-Muḳarrib* nüshasından faydalanılmıştır. Çalışmamız sırasında yararlanılan diğer bazı kaynak eserler şunlardır; ez-Zübeydî (ö. 379/989) *Ṭabaḳātu’n-Nahviyyîn ve’l-Luğaviyyîn*, Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esmâi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, İbnü’l-Esîr (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi’t-Târih*, İbnü’n-Nedîm (ö. 385/995) *el-Fihrist*, Zehebî (ö.748/1348) *Târîhu’l-İslâm* başta olmak üzere klasik tarih ve biyografi kitapları ve bu ilk kaynakların yanında Hakkı Dursun Yıldız’ın *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* adlı eseri başta olmak üzere modern dönemde yazılmış başka kaynaklardan da yararlanılmıştır.

3. İBN ‘USFÛR’UN YAŞADIĞI DÖNEM

3. 1. İbn ‘Uşfur’un Yaşadığı Dönem ve Çevrenin Belirlenmesi

İbn ‘Uşfur el-İşbîlî hicri VII. asırda Endülüs Arap dili ve edebiyatı alanına damga vurmuş seçkin şahsiyetlerden biridir. İbn ‘Uşfur ve *el-Muḳarrib* adlı eserini

incelemeye geçmeden evvel müellifin yaşadığı dönemin genel özellikleri ve yaşadığı dönemde var olan siyasi, sosyal ve ilmi kültür hakkında bir ön bilgiye sahip olmamız hem konu bütünlüğünü sağlamamız açısından hem de yapılan çalışmanın daha müstefit olması açısından uygun olacağını düşündük. Nitekim bir toplumda var olan siyasi ve toplumsal yönelimler, sosyal ve ekonomik yaşam şekli, coğrafi çevre vb. kriterler o dönemde yaşayan insanların dinî, edebî, ilmî vb. daha birçok alanda yaşamlarına yön vererek, kişiliklerinin oluşmasında yadsınamayacak derecede büyük bir etkiye sahiptir.¹ Hicri 597-669/1200-1270 tarihleri arasında yaşamış olan İbn ‘Uşfûr ilmî yaşantısını hicri VII. asırda Endülüs ve Mağrib bölgesinde sürdürmüştür. İbn ‘Uşfûr’un yaşadığı zaman diliminde söz konusu coğrafyada Batı İslam alemini tek devlet çatısı altında toplama başarısı göstermiş berberî asıllı bir hükümdarlık olan Muvahhitler Devleti (1130-1266) ve yıkılıştan sonra İfrîkiye ve Doğu Cezayir’de hüküm süren yine berberî asıllı diğer bir hanedanlık (1228-1574) olan Hafsi hanedanlığı otoriteleri gözlemlenmiştir.² Bundan dolayı aşağıda her iki oluşum hakkında kaynaklar ışığında genel bilgiler sunulmaya çalışılacaktır.

3. 2. Muvahhitler Dönemi ve Genel Özellikleri

Muvahhitler, hicrî 524-665/668(1130-1266) yılları arasında Kuzey Afrika ve Endülüs’te hüküm süren Berberî asıllı bir hânedânlıktır. İslam dininin doğuş ve yayılışına ev sahipliği yapmış, ilmi ve kültürel açıdan İslam’ın merkezi olan bölgelerde var olan şer’i yaşam ve dinarizmin yakalanması gerektiğine inanan bir yaklaşım ve Doğu Akdeniz’de Zengiler Devletinin izlediği dini-siyasi ve politik yapıya benzeyen -Hristiyan tehdidine karşı Müslümanların saflarını birleştirmelerinin gerekliliği fikri- bir yaklaşım ile iktidarlarını kurup geniş bir coğrafyada söz sahibi olan Murabıtlar Devleti, zamanla idari, askeri, ilmi vb. alanlarda yaşanan zafiyetler ve yozlaşmalar neticesinde asli kuruluş amacının dışına çıkmışlardır.³ Muhammed b. Tûmert (1080-1130) ve arkadaşları tarafından Murabıtlar Devletinde baş gösteren sosyal ve dini yaşantıdaki yozlaşmalar, fakihlerin çağın gerisinde kalan katı görüşlü yasacı

¹ İbn Haldûn Abdurrahman b. muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004), 1/272-274.

² Marshall G. S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz (Ankara: Phoenix, 2017), 191-193; Mehmet Özdemir, “Muvahhidler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006); Muhammed Razûk, “Hafşiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997); Ahmed Abdüsselâm Şevkî Dayf, *Târîhu’l-edebe’l-‘Arabî* (Mısır: Daru’l-me’ârif, 1960), 9/279-286.

³ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2/315.

anlayışları ve antropomorfik (*insan biçimci*) anlayışa karşı bir tepki ve reformist bir yapı olarak Muvahhitler (*tevhitçiler*) hareketi ortaya çıkmıştır. Muvahhitler'in kurucusu, dini ve siyasi lideri olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Tûmert (ö.524/1130) yirmi yaşına kadar kendi kabilesi ve Merakeş'te Kur'an-ı Kerîm'i ezberleyip ilim tahsilinde bulunmuş, daha sonra Endülüs'e gidip İskenderiye ve Kurtuba (*Cordoba*) medreselerinde ilim tahsil ederek dini ilimler noktasında belli bir yetkinliğe ulaşmıştır. Bu ilmi yetkinlik sayesinde "*Meşale*" lakabı ile tanınmıştır.⁴ Hac farızasını yerine getirmek ve ilahiyata dair çalışma ve analizleri yerinde tetkik edebilmek için Bağdat'a geçmiş, meşhur İslam alimi el-Gazzâlî (ö.505/1111) ile görüşmüş ve ilim sohbetlerine katılmıştır. Müellif, Bağdat'ta 10 yılı aşkın bir süre Eş'âri fikirleri çevresinde tevil sistemi ve fıkıh usulü üzerine öğrenim görmüştür.⁵ Bunun yanında Bağdat'ta hatırı sayılır bir kitleye hitap eden Mu'tezile ve İmamiye akidelerini de öğrenmiştir.⁶ Daha sonra Mağribe dönen İbn Tûmert sosyal ve dini yaşantıda "*menakir*" diye nitelendirdiği uygulamalara karşı bir hareket ve reformist bir yaklaşımla Murabıtlarda benimsenmiş katı tutumlu Maliki mezhebi yerine daha esnek içeriklerle bezediği Zahirî mezhebinin benimsenmiş, ameli alanda yegâne hayat normu olarak ise hadisi kabul etmiş, hadis ile ilişkilendirilemeyen içtihat ve uygulamaları yok hükmünde sayarak yürürlükten kaldırılmasını savunmuştur. Maturidiye akidesine karşı Eş'ariyye ekolünün savunuculuğunu üstlenen İbn Tûmert diğer taraftan Bağdat'ta öğrendiği mutezile mezhebinin temel ilkelerinden olan "*tevhit ve emri bi'l-maruf nehyi ani'l-münker*" ilkelerini davet metodunun olmazsa olmaz kriterleri arasında saymıştır. Yine İmamiye mezhebinin inanç ilkelerinden olan "*masum imam ve mehdi*" gibi unvanları almış, bunu desteklemek için kendisinin 789/985 yılları arasında Fas'ta hüküm süren ilk İslam hanedanlığı olan İdrisî hanedanlığının kurucusu olan İdris b. Abdillâh'ın (I. İdris) kardeşi olup böylelikle Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın soyundan olup Fas şeriflerinden olduğuna dair bir şecere

⁴ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 9/279-284; Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 5/342.

⁵ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/342; İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan yayınları, 2016), 4/226.

⁶ Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neşet Çağatay (Ankara Üniversitesi Basım Evi: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1964), 193; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 9/279-286.

çıkartmıştır.⁷ İbn Tûmert, İmamiye akidesi hakkında bir eser telif edip eserine *أَعَزُّ مَا*

يَطْلُبُ “*isteklerin en yücesi*” şeklinde başlamıştır. Aynı şekilde diğer akidelere dair

المرشدة والتوحيد “*el-Murşide ve't-Tevhid*” adında berberi lisanında birkaç eser yazmıştır.⁸ Akidesinin temel öğelerini masum imam ve mehdilik çevresinde şekillendiren İbn Tûmert kendisinin:

- Din ve dünya hususunda hüküm koymak için Allah tarafından belirlenen şahsiyet

- Masum oluşundan ötürü söylediği reddedilemeyen kişi

- Dilinden ancak hak şeyler sadır olan kişi olduğunu iddia etmiştir.

Söz konusu prensiplere ek olarak dördüncü bir prensip olarak da Fatimî devlet sisteminden kopyaladığı İmam ve mehdi olma sıfatına istinaden ilki en yakınında bulunan 10 kişiden müteşekkil sahabe şurası; ikincisi Arap kabilelerinin reislerinden oluşan 50 kişilik Ensar şurası ve bu iki şuranın dışında kalıp inanç esaslarını öğrenip kabileler arasında yayma görevi gören talebeler şeklinde bir sistemi benimsemiştir.⁹ İbn Tûmert’in hedefi Kur’an ve Hadis’i yeniden ve değişik bir biçimde okumaya özen göstermek suretiyle (*püriten yaklaşım biçimi*) ilk şekil ve kaynaklara dönmektir. Fikirlerinin yayılması noktasında olaylara yaklaşımı ilahiyatçı bir yaklaşımın yanında siyasi bir bakış açısıyla da olmuştur. Nitekim ezanı berberi dilinde okutarak milli şuurlarını okşamıştır. İç karışıklıkları önlemek ve birbirine sınıksız bir şekilde bağlı bir toplum oluşturmak için kan dökme yasağını ortaya koymuş bu ve benzeri uygulamalar sayesinde berberi kabilelerini başta dini bir birlik daha sonra siyasi bir birlik içinde birleştirmeyi başarmıştır.¹⁰ Hicri 515/1121 yılında kabilesi arasında belli bir şöhrete ve desteğe sahip olduktan sonra mehdiliğini ilan ederek yeni bir devletin temellerini atmıştır. Devletin resmen teşekkülü ise dokuz yıl sonra İbn Tûmert’in ölümünün

⁷ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (Klodfarer Caddesi / 16/3 Divanyolu İstanbul: Çağ Yayınları TİC. ve SAN, A.Ş., 1988), 5/344; İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 4/227; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 9/279-286; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 207; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (İstanbul), 247.

⁸ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 247; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 9/279-284.

⁹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2/315; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 194; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 9/279-284.

¹⁰ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/341-345; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 193-198.

ardından yerine geçen öğrencisi ve Muvahhitlerin gerçek kurucusu olarak kabul edilen Ebû Muhammed Abdülmü'min b. Ali b. Mahlûf el-Kûmî (ö.558/1163) tarafından 524/1130 yılında gerçekleştirilmiştir.¹¹ Tevhit öğretisini savunmayı kendilerine ilke edinmelerinden ötürü veya İbn Tûmert'in müritlerine verdiği “*Muvahhit*” isminden yola çıkılarak Muvahhidî devleti ismi ile anılmışlardır.¹² Muvahhitler devri Fas üstünlüğünün yaşandığı, “*Mağribin altın çağı*” olarak nitelendirilen siyasi ve kültürel anlamda Mağribin en verimli dönemidir. 542/1148 yılında Fas'a hâkim olan Muvahhitler 546-554/1151-1159 yıllarında Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî tarafından Mağrib ve İfrikiye bölgesine düzenlenen askeri seferler neticesinde ilk defa Kuzey Afrika'da siyasi birlik sağlayabilmişlerdir. Balear adaları ve İfrikiye'nin bazı bölgeleri hariç Merakeş (Merrâküş), Tunus ve Endülüs'e kadar bütün batı İslam ülkeleri Muvahhitler devletinin hükmü altına girmişlerdir. Muvahhitler devleti kurulduğu ilk yıllarda şûra ve meclis tarzı bir yönetime sahip iken 547/1152 yılında Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî Mü'miniler hanedanlığını kurarak kendinden sonra oğlu Ebû Yakup Yusuf b. Abdülmü'min'i halefi tayin ederek hanedanlık sistemine geçmiştir.¹³ 550/1155 yılına kadar Murabıtların hükmü altına giren ne kadar yer varsa el-Kûmî tarafından ele geçirilmiş ve Yusuf b. Taşfin'nin Zallaca zaferinden sonra kullanmaya başladığı “Emiru'l-Müminin” unvanını kullanmıştır. El-Kûmî 558/1163 yılında İspanya'ya bir çıkarma yapmaya hazırlanırken ölmüştür. Yerine geçen oğlu Ebû Yakup devrinde 567/1172 yılında Muvahhitler bütün Endülüs'e hâkim olmuşlardır. Ebû Yakup Yusuf ve halefi olan Ebû Yusuf Yakup el-Mansur iktidarlarında yeni fetihlerden ziyade iç karışıklıklar ile mücadele, otoriteyi sağlama, ekonomik, kültürel vb. alanlarda atılımlar ile geçmiş ve Muvahhitler bu iki hükümdar devrinde güçlerinin en zirve noktasına ulaşmışlardır.¹⁴ Ebû Yusuf Yakup el-Mansur Hristiyanlara karşı kazanılan “*Erek*” (*Alarcos*) 595/1199 savaşından sonra “Mansûr-Billah” unvanını almıştır. Kaybedilen “*Erek*” savaşından sonra Hristiyanlar papanın desteği ile Müslüman Muvahhitler'e karşı büyük bir haçlı ordusu toplamaya başlamışlardır. Özellikle hükümdar el-Mansur'un ölmesinden sonra Muvahhitlerin başına geçen oğlu

¹¹ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/345-346; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 255; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 9/279-284.

¹² Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, 255; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 193-198; Özdemir, “Muvahhitler”.

¹³ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/341/352.

¹⁴ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/346-351; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 193-198; Özdemir, “Muvahhitler”.

Muhammed Nâsır-Lidînillâh 595-609/1199-1213 “*Hısn el-‘Ukab*” (*Navas de Tolosa*) 609/1212 savaşında ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Bunun neticesinde Endülüs üzerinde asırlardır süregelen Müslüman-Hristiyan iktidar çekişmesi kesin bir şekilde Hristiyanlara geçmiş ve Muvahhitler hükümdarlığı da gerileme devrine girmiştir. İlk üç hükümdardan sonra gelen diğer hükümdarların siyasi ve askeri alanda zayıf olmaları da bu süreci hızlandırmıştır.¹⁵ “*Hısn el-‘Ukab*” savaşı ile başlayıp tarih sahnesinden silindikleri 667/1269 senesine kadar geçen süre zarfında kısa zaman aralıklarında çok sayıda hükümdarın iktidara gelmesi devlet otoritesi anlamında çalkantılı bir dönemin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Yaşanan bu çalkantı ve istikrarsızlığa önlem olması ve devletin ayakta tutulabilmesi için reform niteliği taşıyan bazı değişikliklere gidilmişse de devletin gerilemesinin ve nihayetinde tarih sahnesinden silinmesinin önüne geçilememiştir. Bu değişikliklere örnek olarak Ebü’l-Alâ (Ulâ) İdris el-Me’mûn’un 624/1227 İbn Tûmert’ten beri hükümdarlar arasında süre gelen Maliki mezhebine düşmanlık ve muvahhidi mezhebini dayatma -ki bu Mansur devrinde maliki mezhebinin ortadan kaldırılması için bütün fıkıh kitaplarının yakılması noktasına kadar varmıştır- ideolojisini terk ederek Mehdi’nin fikirlerini kabul etmediğini, Maliki mezhebine dönerek iktidarını sağlamlaştırmak istemiştir. Yaşanan mezhepsel değişikliğin fayda vermekten çok zarar verdiğini gören el-Me’mûn’un halefi olan II Abdülvâhid er-Raşid’in 630/1232 Maliki mezhebinden tekrar Muvahhidi mezhebine ric’ât etmesi de istenilen faydayı sağlayamamıştır.¹⁶ İbn Haldûn’un yaşayan bir organizmaya benzettiği ve yaşayan organizmalarda olduğu gibi devletlere de belli bir ömür tayin ettiği tespiti Muvahhitler için geçerli olmuştur. “*Bil ki, tabiplerin ve müneccimlerin ileri sürdüklerine göre şahısların tabii ömürleri 120 senedir...*”¹⁷ Özellikle Muvahhitler’in son 40 yılı devleti ayakta tutabilme çabası içinde geçmiştir. Muvahhitlerin çöküş sebepleri arasında askeri ve siyasi beceride ferasetten yoksun hükümdarlar, hanedanlığın asıl beslendiği güç olan dini prensipler ve muvahhidi öğretiyeye bağlılığın yitirilmesi gösterilebilir. Bunlar neticesinde 1236 Tilimsânda olduğu gibi birçok yerde muvahhidi asker ve valiler görevli bulundukları yerlerde merkezi yönetime karşı bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunlardan en önemlisi

¹⁵ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 4/228; Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2/316.

¹⁶ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/352-366; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 197-198; Özdemir, “Muvahhidler”.

¹⁷ Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406) İbn Haldûn, *el-Muḳaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004), 1/392.

Muvahhitler devletinde şura heyeti başkanlığı ve Endülüs-Mağrip seferinde ordu komutanlığı gibi üst düzey makamlarda yer almış Ebû'l-Hafs el-Hintâtî'nin (ö. 571/1175-76) soyundan gelen Ebû Zekerîya Yahya el-Hafsi tarafından el-Me'mûn'un Mehdi fikirlerini reddetmesi ile muvahhidi öğretiden sapıldığını gerekçe göstererek Tunus ve Doğu Mağrib'te bağımsızlığını ilan edip bölgede güçlü bir otorite sağlayan Hafsiler hanedanlığıdır.¹⁸ Muvahhitler devleti berberi asıllı Zenâta kabilesinin bir kolu olan Merînîler tarafından başşehirleri olan Merakeş'in işgal edilmesi ve hükümdarlarının idam edilmesiyle 668/1269 tarih sahnesinden silinmişlerdir.¹⁹

3. 3. Muvahhitlerde Kültürel Faaliyetler

Murabıtlar Devletinde Ali b. Yusuf b. Tâşfîn döneminden itibaren Maliki fakihlerin yönetimde artan etkilerine paralel olarak gelişen mezhep taassubu, felsefe ve mantık gibi beşerî ilimlere ait kitaplar, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* gibi zahir ile batını (fıkıh ile tasavvufu) uzlaştırma çabası içinde olan diğer bazı kitapları yakmak için fetva veren anlayış yerine ilmi çeşitlilik noktasında daha kucaklayıcı ve ılımlı bir yaklaşım ortaya koymuş ve ilmin hamisi olmuşlardır. Muvahhitler, hükümrancılık dönemlerinde İlmî hamisi olmuşlardır. Bunun neticesi olarak ilmi alanda gerçekleşen farklı yönelimler desteklenmiş, birçok ilim erbabı Muvahhitlerin himayesine girerek yaşamlarını onların hükümdarlığında sürdürmüştür. Düşünsel bakış açısı olarak Muvahhitler Devletinin kurucusu el-Mehdi'den itibaren bütün Muvahhid'i hükümdarlarda Murabıtlara nazaran daha geniş bir yaklaşım gözlemlenmektedir. Felsefeye ve filozoflara büyük önem vermişlerdir. Toplumda yerleşmiş bir tutum olan felsefe karşıtlığı kırılarak Yusuf b. Abdilmü'min tarafından felsefe ilmi himaye edilmiştir. Batı İslam aleminin ve orta çağın en güzide iki filozofu olan -Arap edebiyatında ilk defa kaleme alınan felsefi roman "*Hay b. Yakzan*"ın" müellifi- ibn Tufeyl (1110-1185) ve -Aristo'nun eserlerinin şarihi- öğrencisi ibn Rüşd (*Averroes*) (1126-1198) Muvahhitler himayesinde yaşamışlardır. Düşünce sistemleri ve yaşanan ilmi gelişmeler pür dikkat bir şekilde takip edilmiş, mehdi Tûmert'in uygulamak istediği yeni püriten yaklaşım tarzı bağlamında ilahiyat ve hukuk alanları daha revaçta olmasına rağmen edebiyat, şiir, tarih vb. diğer ilim alanlarına olan ilgi de

¹⁸ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/363-366; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 197-198; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2/317; Razûk, "Hafsiler".

¹⁹ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 198; Özdemir, "Muvahhidler".

yadsınamayacak bir seviyede artmıştır. Bunun neticesinde her alanda kendi adından söz ettirecek ilmi şahsiyetler yetişmiştir.²⁰

3. 4. Hafsiler Hanedanlığı ve Genel Özellikleri

Muvahhitler'in Kâbis valisi Ebû Zekeriya Yahya b. Abdilvahid b. Yahya b. Ebi'l-Hafs tarafından devlette baş gösteren otorite boşluğu, siyasi çekişmeler ve taht kavgaları neticesinde kardeşi Ebû Muhammed Abdullah'ın valisi olduğu İfrîkiye bölgesini zapt etmiştir. 627/1229 yılında Muvahhidi hükümdarlar adına hutbe okutmayı terk etmek ve kendisi için "emir" unvanını kullanmak sureti ile bağımsızlığını ilan ederek Muvahhitler ile olan bütün ilişkilerine son vermiştir.²¹ Bağımsızlıklarını ilan ettikten kısa bir zaman sonra isyancı Yahya b. Gâniye ve ona tâbi isyancıları da ortadan kaldırarak İfrîkiye bölgesinin tek hâkimi olmuşlardır. Hristiyan mezalimine karşı Müslüman halk daha önce sırasıyla Murabıtlar, Muvahhitler son olarak Hafsileri kurtarıcı güç olarak görmüşlerdir. Ebû Zekeriya Yahya, hükümdarlık yaptığı 625-647/1228-1249 yıllarda bütün Kuzey Fas bölgesini kontrolü altına almış Merînîler ve Nasrîler gibi hanedanlıklara Hafsiler'in hakimiyetini kabul ettirmiştir. Hafsiler'in Cezayir'den Trablus'a kadar hükümdarlık sahasını genişletmeleri Ebû Zekeriya Yahya'nın güçlü siyasi ve askeri bilgi ve becerisi sayesinde olmuştur. Ülkede birlik sağlanmış olmasına karşın "Hısn el-'Ukab" savaşından sonra Endülüs'te başlayan Hristiyan egemenliği ve Hristiyanlaşmanın önüne geçilememiştir. Ebû Zekeriya 647/1249 yılında ölünce yerine oğlu Muhammed el-Müstansır geçmiştir. İktidara geldikten sonra 650/1252 yılında "Müstansır-Billah" lakabını almış ve "Emirü'l-Mü'minin" unvanını kullanmaya başlamıştır. Müstansır, Moğolların 656/1258 yılında Bağdat'ı işgal etmeleri ve Abbasi halifeliğini ortadan kaldırmalarının ardından kendisinin Abbasi halifesinin varisi olduğuna ve halifesiz kalan Müslümanların halifesi olduğuna dair bir berat düzenlemiştir. 658/1260 yılında baş hacibini idam ettirmesi uzun yıllar devam edecek iç karışıklıklara neden olmuşsa da yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen el-Müstansır devri Hafsiler'in en parlak devri olmuştur. El-Müstansır, 675/1277 yılında ölünce kendisinden sonra yerine Ebû

²⁰ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/358-359; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2/315-316; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 196-197; İsmail Yiğit, "Murabıtlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006); Özdemir, "Muvahhidler".

²¹ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 9/40-41; Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1988, 5/363-367; Razûk, "Hafsiler".

Zekeriya Yahya el-Vâsik geçmiştir. Hafsiler, hanedanlığı ilk iki hükümdarları devrinde askeri, siyasi ve ekonomik yönden parlak bir dönem yaşamışlardır. Sonraki hükümdarlar döneminde ortaya çıkan iktidar çekişmeleri yüzünden Osmanlı kuvvetleri tarafından 1574 yılında ortadan kaldırılincaya kadar varlıklarını sürdürdükleri yerlerde caydırıcı bir güç olmaktan uzak yerel ve mahalli bir profil ortaya koymanın ötesine geçememişlerdir. Yönetim şekli, askeri yapı, ilmi yaklaşım vb. sosyal, kültürel ve idari alanlarda genel anlamda halefi oldukları Muvahhitler Devletinde var olan sistem ve yapılanmayı takip etmişlerdir.²²

²² Razûk, “Hafsiler”.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBN ‘USFÛR EL-İŞBÎLÎ

1.1. Hayatı

Asıl adı Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ömer b. Abdillâh b. Munzîr (İbn ‘Usfûr) el-Hadramî el-İşbîlî olan İbn ‘Usfûr (ö.669/1270) hicrî 597/1200-1201 yılında İşbîliye (Sevilla)’de doğmuştur.²³ İbn ‘Usfûr, İşbîliye’de Arap dili ve edebiyatı alanında yetkinlik sahibi birçok hocadan eğitim almıştır. Özellikle yaşadığı asırda batı İslâm dünyasının önemli otoriteleri olarak kabul edilen Ebü'l-Hasen ed-Debbâc Ali b. Cabir b. Ali b. Ahmed el-Laḥmî(ö.?) ve ilmi kişiliğinin oluşmasında asıl paya sahip olan Ebû Ali Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Abdilâh el-Ezdi el-İşbîlî en-Nahvî eş-Şelebîn (ö. 645/1247)’den almıştır. On yılı aşkın bir süre eş-Şelebîn’in yanında kalarak Sibeveyh (ö. 182/796)’e ait olan *el-Kitab* başta olmak üzere dil ve edebiyat alanında ilim tahsili yapmış ve hocası eş-Şelebîn ile birlikte tedrisatta bulunmuştur. Belli bir müddet ilim tahsili ve talebe okutmak ile meşgul olduktan sonra hocası ile arasında vuku bulan bir anlaşmazlık yüzünden hocasından ve İşbîliye’den ayrılmış, Endülüs ve Mağrip bölgesinde Şeriş (Jerez), Mürsiye (Murcia) ve Mâlka (Malaga) gibi çeşitli yerlere seyahatlerde bulunmuştur. İbn ‘Usfûr, yapmış olduğu bu seyahatler sırasında edebiyattaki bilgi, birikim ve becerisi ile kısa zamanda etrafında bir talebe kitlesi toplamayı başarmıştır. Bir müddet ders vermek ve talebe yetiştirmekle meşgul olan İbn ‘Usfûr, daha sonra Mağrib-i Aksâ (Fas-Moritanya) oradan Tunus’a geçmiş Tunus’tan hocalığını yaptığı Hafsi hanedanlığının veliahdı Muhammed el-Müstansır ile birlikte Cezayir’de bir liman şehri olan Bicâye (*Bougie*) şehrine geçmiş ve oraya yerleşmiştir. Belli bir müddet burada kaldıktan sonra buradan Tunus’a daha sonra Endülüs’e gitmişse de Hafsiler hanedanlığının başına öğrencisi Müstansır geçtikten sonra onun isteği üzerine tekrar Tunus’a geri dönmüş ve 669/1270 yılında ölene kadar yaşamını ve ilmi faaliyetlerini burada sürdürmüştür. İbn ‘Usfûr, ilmi yetkinliği, bilgisi, birikimi ve becerisiyle Hafsi hanedanlığının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Ebû Zekeriya Yahya el-Hintatî tarafından hüsnü kabul görmüş ve veliahdı olan Müstansır’a öğretmen olarak tayin edilmiştir. İbn ‘Usfûr, Müstansır’ın hükümdarlığı sırasında da

²³ Muhammed Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin et-Tûnusiyyin* (Beyrut: Darû'l ğarbi'l-İslamî, 1994), 3/391.

Hafsiler nezdinde büyük itibar görmüş, ilmi çalışmaları desteklenmiş ve hükümdar el-Müstansır'ın istişare kurulunda yer almıştır. Ölümü hakkında muhtelif rivayetler bulunmakta olan İbn 'Usfûr bir rivayete göre: Müstansır ile birlikte Ebû Fihri bahçelerinde ilmi bir mecliste bulundukları sırada Müstansır meclisinde bulunanlara hitaben:

قَدْ أَصْبَحَ مُلْكُنَا الْعَدَاةَ عَظِيمًا.

"Bu sabah (gün) mülkümüz harika (büyük) oldu." şeklindeki sarf ettiği mısralar ile hükümdarlığında bulunan bir takım somut ve soyut nesne ve başarılarına dair methiyeler dizip övünmesinden hoşlanmayan İbn 'Usfûr:

بِنَا وَبِأُمَّتِنَا...

Ben ve benim gibilerle... şeklinde bir söz sarf ederek Müstansır'ın sadece mülkü ve mülkiyetinde bulunan birtakım nesneler ile değil kendisi gibi tebaasında bulunan ilim erbabı kişilerle de kıvanç duyması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Emir Müstansır tarafından bulundukları yerdeki bir havuza atırılmış ve uzun bir müddet havuzda tutulması emredilmiştir. Olayın gerçekleştiği mevsimin soğuk olması ve İbn 'Usfûr'un yaşı itibarıyla bu olaydan birkaç gün sonra şiddetli soğuk algınlığı (zâtüre) nedeniyle hayatını kaybettiği (669/1270) ve Mühennâ mezarlığına defnedildiği rivayet edilmektedir. Kaynaklarda İbn 'Usfûr'un ilmi sahada sahip olduğu yetkinliğin aksine dini bakımdan çok muhafazakâr ve takva sahibi olmadığı, içki meclislerinde yer aldığı, özellikle ömrünün son zamanlarını eğlence peşinde geçirdiği de rivayet edilmektedir.²⁴

²⁴ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Ebû'l-Faḍl İbrahim Muhammed (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, trs.), 2/210; Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *Ḳāmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin*, nşr. Züheyr Fethullah (Beyrut: Daru'l-ilm lilmelayin, 2002), 5/27; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Bulḡa fî terâcîmi e'immeti'n-naḥv ve'l-luḡa* (Dâru Saadeddin, 2000), 1/218-219; Ahmed Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Naḥviyye* (Kahire: Daru'l-me'ârif, trs), 306; Velid b. Ahmed el-Hüseyn ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsû'atü'l-müeyyessere fî terâcîmi e'immeti't-tefsîr ve'l-ikra ve'n-naḥv ve'l-luḡa*, haz. Velid b. Ahmed ez-Zübeyrî/ İyâd b. Abdullatif el-Kaysi/ Mustafa b. Kahtan el-Habib/ Beşir b. Cevad el-Ḳaysi/ Ummad b. Muhammed el-Baḡdadi (Manchester/Britanya: Mecelletü'l-hikme, 2003), 2/1729-1730; Salâhuddîn b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût - Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâs, 2000), 22/165-166; Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan 'Abbas (Beyrut: Daru's-sadr, 1973), 3/109-110; Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fînûn* (Baḡdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941), 2/1800-1822; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn: Terâcîmü Muşannifi'l-Kütübî'l-'Arabîyye* (Beyrut: Daru ihyâi't-turâsi'l-'Arabi, 1957), 7/251; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvût - Abdülkâdir el-Arnâvût (Beyrut: Dâru

1.2. İlmi Kişiliği ve Faaliyetleri

Bibliografik eserlerde İbn ‘Usfûr’un hayatı hakkında olduğu gibi ilmi kişiliği hakkında da çok teferruatlı bilgilere ulaşmak mümkün olmamakla birlikte onun ilim ile olan münasebeti ve ilmi kişiliği hakkındaki bilgileri en güzel şekilde sunmaya gayret edilecektir.

İbn ‘Usfûr’un ilmi kişiliğinin oluşum ve şekillenme evrelerindeki en büyük etki hiç şüphesiz dünyaya geldiği coğrafi bölgede var olan ilmi ve kültürel yapıdır. Dünyaya geldiği ve yaşamını sürdürdüğü zaman diliminde Endülüs ve Mağrip’te egemen güçler olan Muvahhid ve Hafsi hanedanlıklarının ilmi ve kültürel alandaki müspet politikaları ile ilim erbabına karşı takındıkları korumacı ve destekleyici tavır neticesinde bu coğrafyaya dünyanın dört bir tarafından gelen ilim ve sanat erbabı kimseler toplanmış, beşeri ve ilmi yaşantılarını burada sürdürmüşlerdir.²⁵ Bunun neticesinde Batı İslam medeniyeti diye adlandırılan bu coğrafyada çeşitlilik arz eden çok zengin ilmi ve kültürel birikimler meydana gelmiştir.

İlmi ve kültürel açıdan böylesi zengin bir ortamda dünyaya gelen İbn ‘Usfûr, kişilik eğilimi ve diğer çevresel faktörler vasıtasıyla ilme yönelmiş, devrin en seçkin dilcilerinden olan Debbâc, Şelebîn ve daha birçok ilim erbabından eğitim almıştır. Eğitim hayatını gerek öğrenciliği gerekse hocalığı dönemlerinde Batı İslam bölgesi olarak nitelendirilen Endülüs ve Mağrip ekseninde sürdürmüştür. Bazı kaynaklarda yaşadığı devirde tedavülde olan bütün ilim dallarına dair bilgi ve birikimi olduğu; fıkıh, tarih, nahiv, lügat vb. ilim dalları ile ilişkisinin olduğu ifade edilmişse de nahiv-sarf alanlarına yoğunluk atfetmesi, bu alanlarda kaleme aldığı eserlerin ilim dünyasında hüsnü kabul görmesi ve şöhretini bu eserleriyle sağlaması neticesinde İbn ‘Usfûr ismi Arap dili ve edebiyatı (nahiv-sarf, belagat, aruz vs.) ile özdeşleşmiş hatta bazı kaynaklarda bu konuda mübalağa yoluna gidilmiş olunmalı ki; İbn ‘Usfûr’un Arap dili edebiyatı dışında herhangi bir ilim dalında ehil olmadığı zikredilmiştir.²⁶

İbn Kesîr, 1986), 5/329-330; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Lübnan: Darü'l-kitabî'l-Arabi, 1993), 49/288-291; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 9/184; Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/391-393; Ahmed b. Abdullah el-Gabrîni, *Unvânü'd-dirâye fi men 'urife mine'l-'ulemâi fi'l-mietî's-sabi'a bi Bicâye*, thk. Âdil Nüveyhiş (Beyrut- Lübnan: Menşuratu darü'l-âfâki'l-cedide, 1979), 317; Fakhr ed-Dîn Qabawa, “İbn ‘Usfûr el-İşbilî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999).

²⁵ Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 193-198.

²⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 22/165-166; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/210-212.

Kaynaklarda İbn ‘Uşfûr’un ilmi kişiliği hakkında ortak bir söylem olarak; “*ilmi mütalaa (inceleme) hususunda bıkkınlık göstermeyen, sabır ve istikrar abidesi bir kişilik olduğu*” ifadelerine yer verilmiştir.²⁷ Ayrıca sarf-nahiv alanında yaşadığı dönemin incisi olarak kabul edilmekte olduğu vurgulanmıştır. İlmi yaklaşım olarak konulara mükemmeliyetçi bir bakış açısıyla bakmakta olduğu, imgeleme ve dil akıcılığında birleştirici bir rol üstlendiği, zihninde var olan bilgiyi yorumlama ve yorumlanan bilgiyi tabire dönüştürmek gibi çok kıymetli meziyetlere sahip olduğu vurgulanmaktadır.²⁸ İlmi alandaki yetkinlik ve özgünlüğü, sahip olduğu bu ilmi özellikler ve telif ettiği eserlerin hüsnü kabulü neticesinde kendisine yaşadığı asırda “Arap edebiyatının Endülüs’teki bayraktarı” denilmesini sağlamıştır.²⁹ Ayrıca İbn ‘Uşfûr’un hayatında önemli bir dönüm noktası olarak göze çarpan diğer bir husus Hafsi emiri Ebû Zekeriya Yahya el-Hintâtî ile tanışıp ilmi çalışmaları için ciddi anlamda destek görmesi olmuştur. Bunun neticesinde Tunus ve Kuzey Afrika bölgesinde nahiv doktrini ve öğretisinin temellerini tesis ettiği kabul edilmektedir.³⁰ İbn ‘Uşfûr’un eserlerine baktığımızda genel anlamda Basra ekolü ve bir takım tabir ve konu içeriği itibarıyla Kûfe ekolü ile uyum içinde olduğu görülmektedir. Topyekûn bir şekilde herhangi bir dil ekolüne bağlı olduğunu belirtmek mümkün olmamakla birlikte hicri III. (IX) asrın son yarısında teşekkül eden Bağdat ekolü ve Mûtaâhhirin döneminin ilklerinden olan Ebû Ali el-Farisî (ö. 377/987) ve akranları ile birlikte başlayıp süregelen eklektizm (çoktan seçmecilik) akımını benimsediğini ifade etmek isabetli olacaktır.³¹ Çalışmasını yaptığımız *el-Muḳarrib* eseri başta olmak üzere diğer eserlerinde de başlıca istidlal yöntemi olarak başvurduğu yöntemlerden biri şiir olmasına karşın kaynaklarda şiir (telifi) ile çok meşgul olmadığı vurgulanmaktadır. İbn ‘Uşfûr’un şahsına şair denilemeyecek kadar az sayıda şiir nispet edilmektedir. İbn ‘Uşfûr’a nispet edilen şiirlere örnek verecek olursak:

²⁷ Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât*, 2/210; Kütübî, *Fevâtü’l-Vefeyât*, 3/109; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 22/165-166; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 49/288.

²⁸ ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsû’atü’l-müeyyessere*, 2/1729-1730; Gabrînî, *Unvânü’d-dirâye*, 1/317-319.

²⁹ Zirîklî, *el-A’lâm*, 5/27; Ebû Ca’fer Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü’l-mültemis fî târihi ricâli ehli’l-Endelüs* (Kahire: Daru’l-kâtibi’l-arabî, 1967), 210; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, 22/165-166; Dayf, *el-Medârisü’n-Nahviyye*, 1/306; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 49/288.

³⁰ Şevkî Dayf, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, 9/433.

³¹ Mahfuz, *Teracümü’l-Müellifin*, 3/391-396.

لَمَّا تَدَنَسْتُ بِالتَّفْرِيطِ فِي كِبَرِي * وَصِرْتُ مُغْرَى بِشُرْبِ الرَّاحِ وَاللَّعْسِ³²

أَيَقُنْتُ إِنَّ غِضَابَ الشَّيْبِ أَسْتَرِي * إِنَّ الْبَيَاضَ قَلِيلُ الْحَمْلِ لِلدَّنَسِ.

Yaşlılığında ihmalkârlık ile lekелendiğimde

İçki içmek ve dudak siyahlığıyla cezb edildim.

Yaşlılık boyasının benim için saklayacağına inandım

*Şüphesiz beyazlık lekeleri az örter.*³³

İmam ez-Zehebî (ö.748/1348) *Tarihu'l-İslam* adlı eserinde İbn 'Usfûr'un kestane rengi bir at hakkında kaside yazdığını belirtmiş ve şu beytlere yer vermiştir.

هَنِيئًا بِطَرْفٍ إِذَا مَا جَرَى * تَرَى الْبَرْقَ يَتَعَبُ فِي دَائِرِهِ.

مُصَغَّرٌ لَفْظًا، وَلَكِنَّهُ * يَجَلُّ وَيَعْظُمُ فِي قَدَرِهِ.

*“Koştuğunda (etrafına) rahatça bakınır, çevresinde yıldırımı bezgin bir halde görürsün. Sözde küçük fakat, güç ve kuvvette çok büyük olarak (bulursun.)”*³⁴

İbn 'Usfûr'un ilmi birikimi hakkında vefatından sonra İskenderiye kadısı İbnü'l-Müneyyir Nâsirüddin Ahmed b. Muhammed el-Mâlekî el-Kādî (ö.?) İbn 'Usfûr'un ilmi kişilik ve birikimine vurgu yapmak amacıyla mersiye olarak şu beytleri inşat etmiştir.

أَسْنَدَ النَّحْوِ إِلَيْنَا الدُّوْلِي * عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ الْبَطْلِي

بَدَأَ النَّحْوَ عَلَيَّ وَكَذَا * قُلْ بِحَقِّ خَتَمِ النَّحْوِ عَلَيَّ.

“Düelî³⁵ nahiv (ilmini) yiğit emirü'l-Müminin'den bize ulaştırdı.

³² Muhammed b. Şakir el-Kütûbi (1362-1363), *Fevatu'l-Vefayat*'ta beyti; لَمَّا تَدَنَسْتُ بِالتَّفْرِيطِ فِي كِبَرِي وَصِرْتُ مُغْرَى بِشُرْبِ الرَّاحِ وَاللَّعْسِ şeklinde rivayet etmektedir. Muhammed b. Şakir b. Ahmed b. Abdurrahman b. Şakir b. Harun b. Şakir 'Salahu'd-Din 1. Bs (Beyrut- Lübnan: Daru's-Sadr, 1973). 3/109-110.

³³ Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/391-396.

³⁴ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 49/290.

³⁵ Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî (ö. 69/688). Kur'ân-ı Kerîm'e hareke sistemini getiren ve Arap nahvinin ilk esaslarını tesbit eden âlim ve şair kişidir.

*Nahiv (ilmini) Ali başlattı ve doğru söyle aynı şekilde Ali sonlandırdı. ”*³⁶

2. ESERLERİ

İbn ‘Uşfûr, ilim dünyasına onlarca eser vermiş bir şahsiyettir. Bu eserlere genel olarak bakıldığında sarf, nahiv ve edebiyat alanlarında kaleme alınmış temel eserler ile sarf, nahiv ve şiir konularını barındıran kitaplara dair yazılan şerhlerden meydana gelen eserler oldukları görülmektedir. Söz konusu eserlerin bir kısmı günümüze kadar ulaşamamıştır. Müellifin eserleri tanıtılırken telif tarihi, konusu, hacmi vb. şekillerde herhangi bir ayırma ve sınıflandırmaya tabi tutmaksızın kaynaklardan yararlanarak elde edilen bilgiler derlenip istifadeye sunulmaya gayret edilecektir. Müellife ait bütün eser ve içeriklerine dair uzun uzadıya bilgi vermek yerine kaynaklarda müellife ait olduğu belirtilen bazı eserler hakkında kısa ve açıklayıcı bilgilere yer vermeye gayret gösterilecektir.

2.1. el-Muḳarrib fi’n-naḥv

İbn ‘Uşfûr tarafından kaleme alınan ve ilim dünyasında müellifin ismi ile özdeşleşmiş ve şöhret kazanmasında en büyük paya sahip olan eseridir. İçerik olarak nahiv, sarf ve ḍarâ’irü’ş-şîr konularını içermektedir.

Müellif eserin önsözünde şu bilgilere yer vermektedir. Hafsi’lerin emiri Yahya b. Abdilvâhit el-Hintâtî’nin talebi doğrultusunda Arap gramerini bilmeyenlerin grameri öğrenebilecekleri, ekoller arasında var olan ihtilaflardan ve detaycı bir anlatım biçiminden uzak, veciz bir eser olarak kaleme alındığıdır.³⁷ Esere müellif başta olmak üzere birçok kişi tarafından şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Eser Abdussettâr el-Civârî ve Abdullah el-Cebûrî tarafından tahkik edilerek 1972 yılında Bağdat’ta basılmıştır. Daha sonra *el-Muḳarrib ve ma’ahu Müşûlû’l-Muḳarrib* adıyla Âdil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed el-Mu’avved tarafından 1998 yılında Beyrut’ta tekrar basılmıştır.³⁸ Eser ileriki merhalelerde daha detaylı şekilde işleneceği için bu başlıkta bu kadar açıklama ile yetinilecektir.

³⁶ ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsû’atü’l-müeyyere*, 2/316-317.

³⁷ Alî b. Mü’min b. Muhammed b. Alî İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib fi’n-naḥv*, thk. Ahmed Abdüssettâr el-Civârî - Abdullah el-Cebûrî, 1972, 1/44.

³⁸ Mahfuz, *Teracümü’l-Müellifin*, 3/395; Enes Erdim, “İbn ‘Uşfûr ve Arap Diline Katkıları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2014), 105-123; İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*; Qabawa, “İbn ‘Uşfûr el-İşbilî”; Alî b. Mü’min b. Muhammed b. Alî İbn ‘Uşfur, *Müşûlû’l-Muḳarrib*, thk. Salah Sâ’d Muhammed el-Melitî (Kahire: Darû’l afâkî’l-’Arabiye, 2006).

2.2. Müşülü'l-Muḳarrib

İbn 'Uşfûr'un en önemli eseri olarak kabul edilen *el-Muḳarrib*'e dair yazdığı şerh çalışmasıdır. Eser daha çok *el-Muḳarrib*'de anlaşılması güç ve müphem kalan konuların açıklığa kavuşturulup anlaşılır kılınması için kaleme alınmıştır. Eserde *el-Muḳarrib*'in aksine yer yer ekol veya görüş sahibinin ismi belirtilerek ihtilaflı konulara da değinilmiştir. Bazı kaynaklarda İbn 'Uşfûr'un Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid el-Müberrid en-Nahvî'ye (ö.285/898) ait olan *el-Muḳarrib fi'n-Nahv* eserine yazdığı ve Tâceddîn Ahmed b. Osman et-Türkmanî (ö.768/1279) ve Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endülüî (ö.745/1344) gibi alimler tarafından hakkında şerh ve tâ'likler yazılan *Şerhü'l-Muḳarrib* eseri olarak değerlendirilmişse de bu durum isim benzerliğinden öteye geçmemiştir. Eserin ismi hakkında oluşan isim benzerliği, müellifin *el-Muḳarrib*'de olduğu gibi bu eserinde de herhangi bir tesmiye yoluna gitmemesinden kaynaklanmıştır. *Müşülü'l-Muḳarrib* ismi İbn 'Uşfûr'dan sonra gelen öğrencileri veya diğer birtakım kimselerin eserin önsözünde yer alan ve eserin telif edilmesindeki amacı oluşturan açıklamalardan yola çıkılarak verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarda eserin müellif tarafından tamamlanamadığı zikredilmektedir.³⁹ Eserin içeriğine bakıldığında müellif eserini işlerken genel olarak *el-Muḳarrib* ile aynı üslûbu kullanmaktadır. Müellif *el-Muḳarrib*'de yer alıp anlaşılma noktasında eksik gördüğü içeriği (قولي...) biçiminde bir giriş yaparak konuya dair ihtiyaç duyulan açıklamayı yapıp gerek duyulan yerlerde *el-Muḳarrib*'deki kullanım yoğunluğu ile paralel olarak başvurduğu istidlal yöntemleri olan şiirler, Arap sözleri ve meseller, ayetler, hadisler vasıtasıyla konuya dair beyanatta bulunup hedeflemiş olduğu mâlûmatı ilk ağızdan ifade etmiştir. Eserin bir nüshası Darü'l-Kutübü'l-Mısriyye sayı. 1911'de elli varak şeklinde bulunmaktadır. Diğer bir nüshası Arapça elyazmaları enstitüsünde fotokopi olarak bulunmaktadır.⁴⁰ Bir diğer nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde (ay. nr. 6335) bulunmaktadır. Eser Salah Sâ'd Muhammed Melitî tarafından 2006 yılına Kahire'de basılmıştır.⁴¹

³⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1805-1806.

⁴⁰ Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/395.

⁴¹ İbn 'Uşfûr, *Müşülü'l-Muḳarrib*.

2.3. el-Mûmti' fi't-Tasrîf

İbn 'Uşfûr tarafından kaleme alınan eser İşbîliye emiri Ebû Bekir Abdullah b. Ebi'l-Asbağ'a takdim edilmiştir. Daha sonra müellif tarafından çeşitli eklemeler yapılan el-Mumtî barındırdığı konular ve İbn 'Uşfûr'un konulara yaklaşımından ötürü kendisinden sonra telif edilen gramer kitapları tarafından müracaat noktasında önemli bir konum işgal etmiş ve kendi hacminde telif edilmiş eserler arasında seçkin bir konuma sahip olmuştur. Ebû Hayyân el-Endülüsî esere iltifat göstererek esere birtakım eklemeler yapmıştır. Eserin eklemeler yapılan bu haline *el-Mümti' u'l-Kebir* adını vermiştir. Ebû Hayyân *el-Mubdi' u'l-Mulahhas* ismini verdiği eserini *el-Mümti'* kitabının ihtisarı olarak kaleme almıştır.⁴² Eser Fahreddin Kâbave tarafından 1970 yılında Halep'te iki cilt halinde basılmıştır.⁴³

2.4. Darâ'irü's-Şi'r

Eser İbn 'Uşfûr tarafından Hafsî hükümdarı I. Ebû Abdillâh Muhammed el-Müstansır'ın nesir (düzyazı) dışında kalan seci ve şiirin vezin ve kafiyelerinde meydana gelen kural dışı (sarf-nahiv kıyâsına aykırı) kullanımların ve şiirde zaruret çeşitlerini içerip kayıt altına alacak bir eser yazması talebi üzerine telif edilmiştir. İbn 'Uşfûr'un kaleme aldığı en önemli eserlerden biri olarak kabul edilen eser zaruret durumlarını ez-Ziyade, en-Nakş, et-Tâkdim ve't-Tâhîr ve el-Bedel şeklinde dörde indirgemiş, bu dört temel başlığı alt başlıklara indirmek ve örnekler üzerinden detaylı bir şekilde açıklama yapmaya gayret göstermiştir. Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) *Hizânetü'l-edeb ve şerhu şevahidi'l-Muğni* kitaplarında *Darairu's-şi'r* kitabından birçok yerde yararlanmakta ve nakillerde bulunmaktadır. Eser Seyyid İbrahim Muhammed tarafından neşredilerek 1980 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁴⁴

2.5. Şerhu'l-Cûmel li'z-Zeccâcî

(eş-Şerhu'l-Kebîr, Ahkâmû İbn 'Uşfûr)

Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî (ö. 337/949) tarafından nahiv alanında telif edilen *el-Cûmelü'l-Kübrâ* isimli eserine İbn 'Uşfûr tarafından kaleme alınan şerhidir. Eser *Şerhu'l-Kebîr* adıyla da bilinmektedir.

⁴² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1822; Erdim, "İbn 'Uşfûr ve Arap Diline Katkıları".

⁴³ Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/395.

⁴⁴ Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî İbn 'Uşfûr, *Darâ'irü's-şi'r*, thk. Seyyid İbrahim Muhammed (Beyrut- Lübnan: Daru'l-Endelüs, 1980), 13-17; Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/391-396.

Kaynaklarda İbn ‘Usfûr’un *el-Cûmel*’e dair üç şerh yazdığı bunların en meşhur olanının *Şerhu’l-Kebir* olduğu belirtilmektedir. Bu eserin bir nüshası Tunus’ta el-Mektebetû’l-Vataniye’de eksik bir şekilde bulunmaktadır. Diğer nüshaları Leiden, el-Mektebetû’t-Teymüriye, Mektebetû benî câmi’de bulunmaktadır. Arapça elyazmaları enstitüsünde fotokopi şeklinde iki nüshası bulunmaktadır. Ebû Hayyân, söz konusu eseri *el-Mevfûr fî tahrîri Ahkâmi ibn ‘Usfûr (el-Mevfûr min şerhi İbn ‘Usfûr)* adıyla ihtisar etmiştir. Sâhib Ebû Cenâh tarafından 1980 yılında Musul’da yayımlanan eser daha sonra birçok kez yayımlanmıştır.⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zûnun* adlı eserinde İbn ‘Usfûr’un Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürânî (ö. 471/1078-79)’ye ait olan *el-Cûmel fî’n-Nahv (el-Cûrcaniyye)* dair üç şerh yazdığını zikretmektedir.⁴⁶

2.6. el-Bedî‘

(Şerhû Mukaddimeti’l-Cezûliyye)

Ebû Mûsâ İsa b. Abdilaziz b. Yelebaht el-Cezûlî (ö. 607/1210) tarafından kaleme alınan (*el-Kânûn ve el-İ‘timâd*) isimleriyle de bilinen çok kısa (muciz) bir eserdir. Esere birçok kişi tarafından şerh yazılmıştır. İbn ‘Usfur’ da *el-Bedi* adında Cezûlî’nin mukaddimesine dair bir şerh kaleme almıştır. Kaynaklarda İbn ‘Usfûr’un şerhi tamamlayamadığı, Şelebîn es-Sağîr diye bilinen öğrencisi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Mâlekî (ö. 670/1271-1272) tarafından tamamlandığı zikredilmektedir.⁴⁷

2.7. Muhtâru’l-Muhteseb

Ebü’l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısırî el-Cevherî (ö. 469/1077) tarafından telif edilen *el-Muḳaddimetu’l-muḥsibe fî fenni’l-‘Arabiyye (el-Muḥteseb)* ismiyle de bilinen esere yaptığı ihtisar çalışmasıdır.⁴⁸

⁴⁵ Mahfuz, *Teracümü’l-Müellifin*, 3/317-319; Erdim, “İbn ‘Usfûr ve Arap Diline Katkıları”; Qabawa, “İbn ‘Usfûr el-İşbîlî”.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/602.

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1800; Mahfuz, *Teracümü’l-Müellifin*, 3/393.

⁴⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1612; Mahfuz, *Teracümü’l-Müellifin*, 3/395; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 49/289; Kütübî, *Fevâtü’l-Vefeyât*, 3/110; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 22/166; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 5/329.

2.8. Şerhû'l-Muḳarrib

Abdülkâdir el-Bağdadi *Hizânetü'l-edeb* adlı eserinde bu kitaptan söz etmektedir. Eser Hafsi hükümdarlarından birinin talebi üzerine Ebû'l-'Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberrid en-Nahvî'ye (ö.286/900) ait olan *el-Muḳarrib fi'n-naḥv*'de bulunan müşkül konuların anlaşılması adına telif edilmiştir. Eserin bir nüshası İstanbul üniversitesi kütüphanesinde, diğer bir nüshası da Arapça elyazmaları kütüphanesinde fotokopi olarak bulunmaktadır.⁴⁹

2.9. Şerhû Dîvânî'l-Mütenebbî

Mütenebbînin divanında yer alan şiirler “Şâmiyyât”, “Seyfiyyât”, “Kâfûriyyât”, “Fâtikiyyât” ve “Şîrâziyyât” şeklinde tasnif edilmiştir. İbn 'Usfûr eserini Mutenebbî'nin divanında var olan garip ve müphem kelimeleri beyan etmek üzere kaleme almıştır.⁵⁰

2.10. Şerhû'l-Hamâse

Bu eser Ebû Temmâm'a (ö.231/846) ait 220/835 yılı civarında Arap edebiyatında konularına göre düzenlenmiş seçme şiirleri ihtiva eden *el-Ḥamâsetü'l-Kübrâ ve Dîvânü'l-Hamâse* adlarıyla da bilinen *el-Ḥamâse* adlı esere dair yazdığı şerhtir.⁵¹

2.11. Şerhû Kitâbi Sîbeveyh

Eser Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö.180/796) tarafından telif edilen ve Arap gramerine dair günümüze ulaşan ilk eser olma özelliğini taşıyan *el-Kitab* ya da *Kitâbü Sîbeveyhi* gibi isimlerle anılan gramer kitabına İbn 'Usfûr'un yaptığı şerh çalışmasıdır.⁵²

2.12. Şerhû'l-Îzâh

Bu eser Ebû Ali Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (ö.377/987) tarafından telif edilen *el-Îzâhu'l-'Adudî* ismiyle de bilinen *el-Îzâh fi'n-naḥv* adlı esere dair İbn 'Usfûr'un yazmış olduğu şerhtir. Ayrıca kaynak eserlerde İbn 'Usfûr tarafından *Îzâh*'ta

⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1805; Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/391-396.

⁵⁰ Qabawa, “İbn 'Usfûr el-İşbîlî”.

⁵¹ Hüseyin Elmalı, “el-Hamâse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997).

⁵² Qabawa, “İbn 'Usfûr el-İşbîlî”.

yer alan şiirler için kendisinden önce yapılmamış bir telif olan *Şerhü ebyâti'l-İzâh* adında müstakil bir şerh çalışması olduğu da ifade edilmektedir.⁵³

2.13. Kur'an Tefsiri

Eser Kur'an-ı Kerimin tefsirine dair İbn 'Uşfûr'un telif etmiş olduğu eseridir. Kaynak eserlerde İbn 'Uşfûr'un alışılmış Kur'an-ı Kerîm'i tefsir metotlarının dışına çıkarak lafız, mana ve edebi çerçevede değişik bir üslup ile bir tefsir telifinde bulunmaya çalıştığı, fakat tamamlamaya muvaffak olamadığı ifade edilmektedir.⁵⁴

2.14. Şerhu'l-Eş'âri's-Sitte

Sözkonusu eser İmruülkays (ö.540), Nabîğa (ö.604), Zühayr b. Rebîa (ö.609), 'Alkâme (ö.625) gibi muallaka şairlerine ait şiirlere dair kaleme aldığı şerhtir.⁵⁵

İbn 'Uşfûr'un kaynak eserlerde zikredilen diğer bazı eserleri şunlardır: *el-Ezhâr, İnâretü'd-deyâcî, es-Silk ve'l-'unvân ve mürâmü'l-lü'lü' ve'l-'ikyân, el-Hilâl*,⁵⁶ *Serikâtü's-şu'arâ', el-Miftâh, Muhtaşarü'l-Ğurre, Şerhu Ebyâti'l-İdâh*⁵⁷, *Kitâbü'l-Mukni*⁵⁸ *Manzûme fi'n-naḥv*,⁵⁹ *es-Sâlif ve'l-'izâr*.⁶⁰

3. HOCALARI

İbn 'Uşfûr'un ilmi ve beşerî hayatı hakkında bilgi içeren kaynakların hemen hepsinde yaşadığı devirde yaşayan birçok hocadan ders aldığı bunların içinde özellikle iki şahsiyetin öne çıktığı ifade edilmektedir.

⁵³ Gabrînî, *'Unvânü'd-dirâye*, 1/317.

⁵⁴ Gabrînî, *'Unvânü'd-dirâye*, 1/318.

⁵⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1041.

⁵⁶ Hafsi hükümdarı el-Müstansır'ın devrinde yaşayan Hilal adında bir komutana nispeten el-Hilâlü'l-Kâdir adıyla da anılmıştır. *Muhammed Mahfuz, Teracümü'l-müellifin et-Tunusiyyin*, 1994. 3/391-396

⁵⁷ Kendisinden önce bu minvalde *İzâh*'a dair yapılan herhangi bir şerh çalışması bulunmamaktadır. *'Unvânü'd-dirâye fi men 'urife mine'l-'Ulemai fi'l-mieti's-Sabia bi bicaye*, 1: 317-319.

⁵⁸ Eser Fas'ta Mektebetü'l-Kureviyyin kütüphanesinde elyazması olarak bulunmaktadır. Muhammed Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 1994. 3/391-396

⁵⁹ Sadaka b. Nâsir b. Râşid el-Hanbeli tarafından esere bir şerh yazılmıştır. Qabave, "İbn 'Uşfûr el-İşbîlî".

⁶⁰ Gabrînî, *'Unvânü'd-dirâye*, 1/317-319; ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsû'atü'l-müeyyessere*, 2/1729-1730; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 165-166; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 3/109-110; Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 49/288-291; Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/391-396; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/210; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 1/47; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/27; Qabawa, "İbn 'Uşfûr el-İşbîlî"; Erdim, "İbn 'Uşfûr ve Arap Diline Katkıları".

3.1. Şelevbîn

Ebû Ali Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Abdilâh el-Ezdi el-İşbîlî en-Nahvî'dir. (Ö. 645/1247) Mavi gözlü beyaz-kumral anlamına gelen Şelevbîn ve Şelevbîn Kebîr lakapları ile ünlenen Ebû Ali kıraat, hadis, lügat, edebiyat vb. alanlarda bilgi ve birikim sahibi olmuştur. Çok genç yaşta dil alanında yaptığı çalışmalarla yadsınamayacak derecede büyük bir ün ve şöhrete kavuşarak Endülüs edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biri olarak gösterilmiştir. Hicri 580 yılından ölümüne kadar yaklaşık atmış sene Arap dili ve edebiyatı alanında tahsil ve tedrisatta bulunmuştur. Şelevbîn, Hristiyanların on sekiz ay gibi uzun süren kuşatması sırasında doğduğu yer olan İşbiliye'de vefat etmiştir.⁶¹

3.2. Debbâc

Asıl adı Ebû'l-Hasen ed-Debbâc Ali b. Cabir b. Ali b. Ali b. Yahya el-Laḥmî'dir. H.566 yılında İşbiliye'de dünyaya gelen Debbâc, özellikle kıraat ve edebiyat alanlarında boy göstermiş elli yılı aşkın bir süre bu alanlarda tedrisatta bulunmuştur. Tevazu ehli ve dindar bir kişiliğe sahip olan Debbâc mücevvit, kıraat hocası ve özellikle ileri bir seviyede edebiyatçı kimliği ile tanınmaktadır. h. 646 yılında Hristiyanların İşbiliye şehrini işgalinden yaklaşık dokuz gün önce vefat etmiştir.⁶²

4. ÖĞRENCİLERİ

Kaynaklarda İbn 'Uşfûr'un Kuzey Afrika ve Endülüs bölgelerinde ömrünün büyük bölümünü öğrenci yetiştirmek ile geçirdiği ve birçok öğrenci yetiştirdiği belirtilmektedir. Burada İbn 'Uşfûr'un şöhret kazanmış bazı öğrencilerini zikretmekle yetinecektir.

4.1. Ebû Hayyân el-Endülüsî

Asıl adı Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endülüsî'dir. (ö.745/1344) Endülüs coğrafyasının yetiştirmiş olduğu kıymetli müfessir ve dilcilerden biridir. Batı İslam medeniyetinde dünyaya gelip ilmi birikimini burada almasına karşın asıl ilmi yaşantısını ve çalışmalarını Doğu İslam aleminde

⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, thk. İhsan 'Abbas vd. (Tunus: Daru'l-ğarbi'l-İslami, 2012), 3/384-387.

⁶² Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 3/166-168.

yaptığı görülmektedir.⁶³ İbn ‘Usfûr’a ait eserlere dair yaptığı çalışmalar Arap dili ve edebiyatı alanında İbn ‘Usfûr’dan ne kadar etkilendiğini göz önüne sermektedir. İbn ‘Usfûr’un nahiv ilmine dair kaleme aldığı *el-Muḳarrib* adlı esere *Taḳrîbu’l-Muḳarrib* (*Muhtasaru’l-Muḳarrib*), sarf ilmine dair kaleme aldığı *el-Mümti’ fi’t-Taşrif* (*el-Mümti’ul-Kebir*) adlı esere dair bir özet mahiyetinde kaleme aldığı *el-Mübdî’ fi’t-Taşrif*, Zeccâcî’nin (ö. 311/923) nahiv ilmine dair *el-Cümelü’l-kübrâ* adlı eserine dair İbn ‘Usfûr’un kaleme almış olduğu *eş-Şerhu’l-Kebir* adlı eserine dair *el-Mevfûr min şerhi İbn ‘Usfûr* şeklinde şerhler kaleme almıştır.⁶⁴

4.2. Şelevbîn es-Sağır

Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İbrahim eş-Şelevbîn el-Ensari el-Mâlekî’dir. (ö.660/1262) İbn ‘Usfûr’un önde gelen öğrencileri arasında gösterilen eş-Şelevbîn seçkin bir ilmi kişiliğe sahiptir. Hocasının *Mukaddimetü’l-Cezuliye*’ye dair kaleme aldığı ve tamamlamaya muvaffak olamadığı *el-Bedi* adlı şerhi tamamlamıştır. Ayrıca Sibeveyh’e ait olan *el-Kitab* adlı eserde örnek olarak kullanılan ayetlerin istişâd yönlerini açıklayan, *el-Kitab*’ın hacminin yarısına denk gelen faydalı bir telif yapmıştır.⁶⁵

Kaynaklarda geçen İbn ‘Usfûr el-İşbilî’nin diğer bazı öğrencileri şunlardır. Ebû Ali el-Hüseyn b. Ahmed et-Tabeli el-Baci (ö.?), Ahmed b. Yusuf el-Kenânî(ö.?), el-Hasan Abdurrahman b. ‘Uzre (ö.?), Ebû Abdillâh b. Übey (ö.?), Ebû Muhammed Mevla Said b. Hâkem (ö.?), Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali b. Sultan el-Yefrîni (ö.?).⁶⁶

⁶³ Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelûsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994).

⁶⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1805-1822; Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelûsî”.

⁶⁵ Merrâküşi, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 3/527-528.

⁶⁶ Merrâküşi, *ez-Zeyl ve’t-tekmile*, 3/348; ez-Zübeyrî vd., *el-Mevsû’atü’l-müeyyessere*, 2/1729; Gabrîni, *Unvânü’d-dirâye*, 1/317; Mahfuz, *Teracümü’l-Müellifin*, 3/391-396.

İKİNCİ BÖLÜM

1. EL- MUĞARRİB

Yapılan çalışmanın daha iyi temellendirilebilmesi ve konu hakkında icmali bir bilgiye sahip olmamız noktasında birinci bölümde müellif ve müellifin ilim ile olan ilişkisi noktasında verilen bilgilerden sonra çalışmamızın temel gayesini teşkil eden bu bölümde *el-Muğarrîb*'in içerik, metot, istidlâl vb. birçok özelliğine değinilecektir. Bu bağlamda eserde kullanılan kavramlar, konulara yaklaşım biçimi, konuları tahlil etme yöntemi noktasında malumatlar elde ederek istifadeye sunmaya gayret gösterilecektir.

1.1. Eser Hakkında Genel Bilgiler

Eserin içeriğine girmeden önce eserin tanıtımına dair birtakım bilgilere yer verilmesi uygun olacaktır. Bunun için yapılması mümkün olan en kısa ve öz şekilde eser hakkında genel bir değerlendirmeye yer verilecektir. Birinci bölümde müellifin eserlerinin tanıtımı yapılırken zikredildiği üzere İbn 'Uşfûr nahiv, sarf, şiir alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerin bir kısmı özgün eserler iken, büyük bir çoğunluğunu ise şerh çalışmaları teşkil etmektedir. Eser Abdussettâr el-Civârî ve Abdullah el-Cebûrî tarafından tahkik edilerek 1972'de *el-Muğarrîb* adıyla Bağdat'ta basılmıştır. Daha sonra Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed el-Mu'âvved tarafından "*el-Muğarrîb ve mâ'ahû Musûlü'l-Muğarrîb*" adıyla 1998 yılında Beyrut'ta tekrar basılmıştır.⁶⁷ Kaynaklarda *el-Muğarrîb* hakkında bilgi verilirken dil ve edebiyata dair sarf, şiirde zaruret, mehrîcû'l-hurûf gibi içerikleri de ihtiva ettiği ile alakalı herhangi bir bilgidен bahsedilmemesi kadim dilbilimcilerin dil ve edebiyat ilimlerini nahiv, sarf, aruz vb. bir ayrıma tabi tutmayıp, müstakil birer ilim dalı olarak ele almadığını böyle bir ayrıma tabi tutmak yerine nahiv ilmini "*İlmü'l-'Arabiyye*" kavramını karşılayacak şekilde en geniş kaplamı ile nahiv, sarf, lügat, aruz, kafiye, iştikak, şiir, vb. dil ve edebiyatı her yönüyle kapsayan bir ilim olarak görmelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸ Nitekim İbn 'Uşfûr'da çalışmasını yaptığımız *el-Muğarrîb*'in önsözünde nahiv ilmini:

⁶⁷ İbn 'Uşfûr, *el-Muğarrîb*; İbn 'Uşfûr, *Müşûlü'l-Muğarrîb*.

⁶⁸ İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006).

...وَبَعْدُ، كَانَ عِلْمُ الْعَرَبِيَّةِ مِنْ أَجْلِ الْعُلُومِ قَدْرًا وَأَعْظَمَهَا حَظًّا. إِذْ بِهِ تَقُومُ لِلْإِنْسَانِ دِيَانَتُهُ،

فَتَتِمُّ صَلَاتُهُ وَتَصُحُّ قِرَائَتُهُ...

“... ‘İlmü’l-‘Arabiyye ilimlerde (arasında) saygınlık ve ehemmiyet gerektiren en büyük ve yüce ilimdir. Çünkü insanın dindarlığı bu ilim ile ayakta kalıyor, kıraatleri ve namazları bu ilim ile sahih oluyor...”⁶⁹ şeklinde tarif etmektedir. Eseri incelediğimizde eserin nahiv ilminden başka sarf, şiir, harflerin mahreçleri ve özellikleri gibi başlıkları da içerdiğini görmekteyiz.

1.2. İsmi ve Müellife Aidiyeti

Eser, kaynaklarda *el-Muḥarrib*⁷⁰ ve *el-Muḥarrib fî'n-Nahv*⁷¹ isimleriyle anılmaktadır. Müellif eserin girişinde kaleme aldığı önsözde:

...سَمَّيْتُهُ بِالْمُقَرَّبِ لِيَكُنْ اسْمُهُ وَفُقَ مَعْنَاهُ وَمُتَرَجِّمًا عَنْ فَحْوَاهُ...

“Eserimi (taşıdığı) anlam ve içeriklere uyum sağlaması için *el-Muḥarrib* diye isimlendirdim.”⁷² şeklinde bir açıklamada bulunarak eserini *el-Muḥarrib* diye isimlendirdiğini ifade etmektedir. Eserin bu şekilde isimlendirilme sebebini müellif önsözde özetle, konulara yaklaşımı ve kullandığı edebi malzeme açısından ilk bakışta anlaşılmalı bir eser telifi olduğunu, bundan dolayı *el-Muḥarrib* şeklinde bir isimlendirmeye gittiğini ifade etmektedir.⁷³ Müellifin isimlendirme aşamasındaki bu yaklaşımından anlaşılan eserde özenle anlaşılabilirlik ilkesinin hedeflendiğidir. Eserin, müellife aidiyeti noktasında ise tâbakât eserlerinin hemen hepsinde *el-Muḥarrib*’in İbn ‘Uṣfûr’a aidiyeti ve şöhret kazanmasındaki en temel eseri olduğu ifade edilmektedir.⁷⁴

1.3. İçeriği

Müellif kitabın önsözünde eseri edebi açıdan herhangi bir ayırım ve taksimata tabi tutmadan önce eserin içeriğine dair şu bilgilere yer vermektedir:

⁶⁹ İbn ‘Uṣfûr, *el-Muḥarrib*, 1/43.

⁷⁰ Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 3/349; Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/394; İbn ‘Uṣfûr, *el-Muḥarrib*, 1/44.

⁷¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1805.

⁷² İbn ‘Uṣfûr, *el-Muḥarrib*, 1/44.

⁷³ İbn ‘Uṣfûr, *el-Muḥarrib*, 1/44.

⁷⁴ Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 3/348-349; Mahfuz, *Teracümü'l-Müellifin*, 3/394; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 9/184; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1805.

أَشَارَ... إِلَى وَضْعِ تَأْلِيفِ مُنَزَّهِ عَنِ الإِطْنَابِ الْمَمْلِ وَالْإِخْتِصَارِ الْمَحَلِّ مُحْتَوٍ عَلَى كُلِّيَّاتِهِ مُشْتَمِلٍ عَلَى

فُصُولِهِ وَغَايَاتِهِ...^{٧٥}

“Sıkıcı savurganlıktan ve yanıltıcı kısaltmalardan arınmış, bölümleri ve amaçları dahil olmak üzere bütüncül ilkeleri içeren bir kitabın yazılmasına işaret etti.” İbn ‘Uşfûr eserini oluştururken eseri metin kitabı olgusu ile oluşturmadığı bunun doğal bir sonucu olarak konu bazlı herhangi bir kısıtlamaya gitmediği anlaşılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere eser nahiv, sarf ve ʿarâ’irü’ş-şi’r ana başlıklarında konuları işlemektedir. Eser hakkında sağlıklı bir içerik bilgisi sunmak için eseri üç ayrı muhteva noktasında değerlendirmek isabetli olacaktır. Eser, önsöz (ذكر حقيقة النحو) başlığı altında nahiv ilminin kısa bir tanımı, kelamın tanımı, yapısı ve bileşenleri hakkında kısa bilgiler ile başlamaktadır. Sonrasında müellif dilin ana teması olan kelamı, tamlama (تَرْكِيب) mefhumu içerisinde kelam ve tamlama mefhumundan bağımsız kelam (غير تَرْكِيب) şeklinde ikiye ayırmaktadır. Tamlama mefhumu içerisinde değerlendirdiği kelamı kendi içerisinde i’râbî (إِعْرَابِيَّة) ve gayr-i i’râbî (غَيْرُ إِعْرَابِيَّة) şeklinde ikiye ayırmaktadır. “İ’râbî kelam” başlığında i’râbî alâmetleri olan ref, nasb, cer, cezm ve bunların kullanım alanlarını oluşturan mû’reb isim ve fiil konularını işlemektedir. “Gayr-i i’râbî kelam” başlığında ise (الحِكَايَةُ، الْوُفُف، حُرُوفُ اللَّسَانِ...) vb. mû’reb olmayan kelâmî yapının konularına yer vermektedir. İbn ‘Uşfûr tamlama mefhumundan bağımsız olarak değerlendirdiği kelamı da kendi içerisinde kısımlara ayırmaktadır. “Kelimenin başında ve sonunda gerçekleşen değişiklikler”, (kelimenin iskelet yapısında herhangi bir değişimin meydana gelmemesi) bu başlık altında (هَمْزَةُ الْوَصْلِ، التَّنْبِيْهُ، النَّسْبُ...) konuları işlenmektedir. “Kelimenin asıl bileşenlerinde meydana gelen değişiklikler”. (ذكرُ أَحْكَامِ التَّصْرِيفِ) başlığını taşıyan bu kısmı da kendi içerisinde ikiye ayırır.

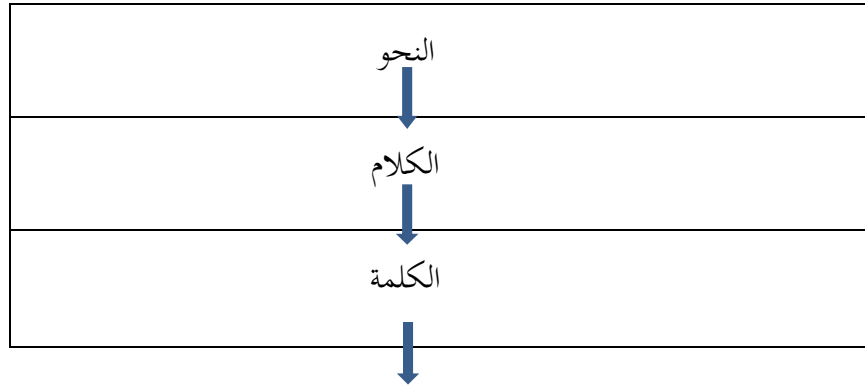
⁷⁵ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/44.

a) 76. جَعَلَ حُرُوفَ الْكَلِمَةِ عَلَى صِبْغٍ مُخْتَلَفَةٍ لِضُرُوبٍ مِنَ الْمَعَانِي “Çeşitli anlamlar elde edebilmek için kelimenin asıl harflerinin değişik yapılara büründürülmesi şeklinde gerçekleştirilen değişiklikler.” Bu başlıkta (الْإِسْمُ الْإِسْمُ الزَّمَانُ، الْجَمْعُ التَّكْسِيرُ التَّصْغِيرُ،) konularını işlemektedir.

b) 77. نَعْيُ الْكَلِمَةِ عَنْ أَصْلِهَا مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ التَّغْيِيرُ ذَالًا عَلَى مَعْنَى طَارِيٍّ عَلَى الْكَلِمَةِ “Kelimededen yeni bir anlam türetme (gayesi taşımadan) kelimenin asıl yapısında gerçekleştirilen değişiklikler.” Bu başlıkta ise (الْقَلْبُ، الْإِدْعَامُ فِي كَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ) konularını işlemektedir. Son olarak kitabın sonunda müellif dil ve edebiyatın ana kaynaklarından ve istidlal yöntemleri arasında Kur’an’dan sonra en değerli istidlal yöntemi olarak görülen şiir ile ilgili (باب الضرائر) ana başlığı altında (الزِّيَادَةُ، التَّقْصُصُ،) alt başlıklarında şiirde zaruret konusunu işlemektedir. Eserin içeriğine dair verilen bilgilerin tamamlayıcı olması ve esere dair bütüncül bir bakış açısı oluşturabilmek için eserin içeriğini yukarıda ifade etmeye çalıştığımız taksimatı esas alan bir fihrist ve şematik yapı ile birlikte sunmanın yararlı olacağı öngörülmüştür. Buna ek olarak eserde müstakil bir konu başlığı şeklinde ele alınmayıp ilişkili olduğu konu başlığı içerisine derc edilerek kendisine yer verilen konuları fihristte ilgili konu başlığı altında parantez içerisinde alt başlık olarak belirterek eser hakkında tam bir içerik bilgisi sunulmak istenmiştir.

⁷⁶ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/78.

⁷⁷ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/78.

الكلمة قبل التركيب	←	الكلمة في التركيب
↙ ↘		↙ ↘
ما يلحق أول الكلمة وآخره		الكلمة الإعرابية الكلمة غير الإعرابية

الكلام الإعرابية	الكلام غير الإعرابية
ذكر حقيقة النحو	باب البناء
باب تبين الكلام وأحكامه	باب الحكاية
باب الإعراب	باب إسناد الفعل إلى مؤنث
باب معرفة علامات الإعراب	باب العدد
ذكر الأماكن التي يدخل فيها المعرب من الأسماء والأفعال لقب من ألقاب الإعراب الأربعة	باب كناية العدد
باب الفاعل (الإسم الموصول)	باب إسم الفاعل المشتق من العدد
ذكر حكم الفاعل في الأفعال التي لا تتصرف (باب أفعال المدح والزم) (باب أفعال التعجب)	باب الإدغام من كلمتين (الإدغام المثليين)
باب ما لم يسم فاعله	ذكر إدغام المتقاربين (ذكر حروف المعجم) (ذكر مخارج الحروف العربية الاصول) (ذكر صفة الحروف العربية الأصول)
باب المبتدأ وخبره	أحكام المتقاربات في الإدغام (الإدغام في حروف الحلق) (الإدغام في غير حروف الحلق/ ذكر حروف اللسان)

باب الإشتغال	باب إلتقاء الساكنين من كلمتين
باب كان وأخواتها	باب حكم الهمزة إذا كانت أول كلمة وقبلها ساكن
باب الأفعال الجارية مجرى كان وأخواتها	باب الوقف
باب ما ولا ولات	باب الهمزة التي تكو آخر الكلمة
باب الحروف التي تنصب الإسم وترفع الخبر	الكلم قبل التركيب
باب المفعول به	باب همزة الوصل
باب الأفعال المتعدية	باب التثنية وجمع السلامة
باب إسم الفاعل	باب النسب
باب الأمثلة التي تعمل عمل إسم الفاعل	باب التاء اللاحقة الإسم للتأنيث
باب المصدر العامل عمل فعله	باب نوني التوكيد الشديدة والخفيفة
باب أسماء الأفعال	الأحكام التصرفية
باب الإغراء	باب التصغير
باب ما يجوز أن يتسع فيه (الصفة المشبهة بإسم الفاعل)	باب جمع التكسير
باب المنصوبات التي يطلبها الفعل على اللزوم (المفعول المطلق) (المفعول فيه) (الحال)	باب المصادر
باب المنصوبات التي يطلبها جميع الأفعال على غير اللزوم (المفعول معه) (المفعول من أجله)	باب إشتقاق أسماء الزمان والمكان والمصادر والآلات التي يعالج بها الفعل
باب المنصوبات عن تمام ما يطلبها (التمييز) (المستثنى)	باب المقصود والممدود المقسين
باب النداء	باب الأسماء الفاعلين والمفعولين وما جرى مجراها من الصفات المطردة في بابها
باب لا	باب تبين الحروف الزوائد والأدلة التي يتوصل بها إلى معرفة زيادتها
باب حروف الخفض	باب الإدغام في الكلمة الواحدة
باب الإضافة	باب حروف البدل
باب النعت	باب القلب والحذف والنقل

(المضمر) (المشار) (العلم) (المعرف بالألف واللام)	
(المعرف بالإضافة)	
باب عطف النسق	باب القلب على غير قياس
باب التوكيد	باب الحذف على غير قياس
باب البدل	باب الضرائر
باب عطف البيان	(الزيادة)
باب الإعمال	(النقص)
باب ذكر الرفع للفعل المضارع	(التقديم والتأخير)
(الناصب للفعل المضارع)	
باب ذكر جوازم الفعل المضارع	(البدل)
باب ما جرى من الأسماء في الإعراب مجرى الفعل	
(الإسم غير المنصرف)	

1.4. Telif Amacı

Yeryüzünde var olagelen bütün iş ve faaliyetlerde bir hedef ve gayenin gözetilmesi kaçınılmaz bir gerçekliktir. Hedef ve gaye gözetilmeden bağımsız bir çalışmanın yapılmayacağı aşikârdır. Diğer bütün sistem ve faaliyetlerde olduğu gibi ilmi çalışmalarda da kendi temel ilke ve prensipleri çerçevesinde bir hedef gözetilmiştir. Klasik İslam ‘uleması bu gerçeği benimseyerek gayret sarf emiş oldukları ilim dallarında bu gerçeği tatbik etmişlerdir. İbn ‘Usfûr eseri için kaleme aldığı önsözde eserinin telif amacını ve hedefini belirterek sözkonusu gerçekliğe atıfta bulunmuştur.

فَلَمَّا كَانَ عِلْمُ الْعَرَبِيَّةِ مِنْ أَجْلِ الْعُلُومِ قَدْرًا وَأَعْظَمُهَا خَطَرًا... أَشَارَ... إِلَى وَضْعِ تَأْلِيفٍ مُنَزَّهِ عَنِ

الِإِطْنَابِ الْمِلِّ وَالِإِخْتِصَارِ الْمَحَلِّ مُحْتَوٍ عَلَى كَيْلِيَّاتِهِ مُشْتَمِلٍ عَلَى فُصُولِهِ وَغَايَاتِهِ عَارٍ عَنِ إِيرَادِ الْخِلَافِ

وَالدَّلِيلِ مُجَرَّدٍ أَكْثَرُهُ عَنْ ذِكْرِ التَّوْجِيهِ وَالتَّعْلِيلِ لِيُشْرِفَ النَّاضِرُ فِيهِ عَلَى جُمْلَةِ الْعِلْمِ فِي أَقْرَبِ زَمَانٍ وَبَحِيْطِ

بِمَسَائِلِهِ فِي أَفْصَرِ أَوَانٍ فَوَضَعْتُ كِتَابًا...

*“İlmü’l-‘Arâbiyye, ilim dalları arsında en büyük ve ehemmiyetli ilimdir. (Sözkonusu) ilmi inceleyen kimsenin ilmin bütününi en kısa zamanda anlayıp denetleyecek seviyeye gelebilmesi için Sıkıcı savurganlıktan ve yanaltıcı kısaltmalardan arınmış, bölümleri ve amaçları da dahil olmak üzere bütüncül ilkelerini içeren, ihtilaflı konuları ve delillerini zikretmekten berî, genel itibarı ile yönelim ve gerekçelerden soyutlanmış, bir kitabın yazılmasına işaret etti.”*⁷⁸ şeklinde Arap dili ve edebiyatının ilimlerin temelini teşkil ettiği için en saygın ve değerli ilimlerden olmasına karşın oluşturulan eserlerin içerik açısından doyurucu olmayışı, birtakım eserlerde çok fazla detaya gidilmesinden kaynaklanan bilgi karmaşası, diğer birtakım eserlerin ise çok kısa ve açıklamadan yoksun bırakılmasından ötürü dar ve anlaşılması güç bir bilgi yapısı teşkil etmekte olduğunu vurgulayarak Arap dili alanında kaleme alınan eserleri birtakım eleştiriye tabi tutmuştur. Telif ettiği eserde ise bu bilgi karmaşası ve anlaşılma sorunu gidermek için illet sebep ilişkisi, ekoller arası ihtilaf vb. detaylara girmeksizin Arap dili gramerine ait konuları en kısa zaman diliminde en iyi ve bütüncül anlatım tarzıyla sergilediğini ifade etmektedir.

2. ESERDE İZLENEN METOT

Bu başlıkta çalışmasını yapmakta olduğumuz eserin konuları nasıl işlediğini, hangi metotları takip etmekte olduğunu, konuları açıklığa kavuşturma noktasında hangi örneklemelere başvurduğu gibi birçok konu ele alınmaya çalışılacaktır. Eserde konular işlenirken tek bir metot ve yaklaşım ile konuları ifade edip işlemenin aksine - İbn ‘Uşûr’un ilmi alanındaki yetkinliğinin bir göstergesi olarak- ifade türleri, örneklendirmede orantı vb. konularda değişik yaklaşımlar sergilemektedir. Bu başlıkta söz konusu yaklaşım ve durumlar imkânlar ölçütünde izah edilip istifadeye sunulmaya çalışılacaktır.

2.1. İfade Türleri

İnsan doğası gereği sosyal bir varlıktır. İlk insandan günümüze kadar insanlar hemcinsleri ile anlaşma noktasında pek çok değişik yöntem kullanmışlardır. Bu yöntemler arasında en yaygın ve kabul gören yaklaşım biçimleri hiç şüphesiz yazılı ve sözlü ifade yöntemleri olmuşlardır. Varlık sahasının en kıymetlisi olan insan, kendini ifade etme aracı olarak kullanmış olduğu konuşma ve yazıları oluşturan düşüncelerini

⁷⁸ İbn ‘Uşûr, *el-Muḳarrib*, 1/43-44.

değişik şekil ve tarzlarda ifade edebilmektedir. Bu farklılığın temel sebebini ve ifade türünü söz veya yazının muhatabı, kullanıldığı yer, kullananın gayesi vb. nedenlerden biri veya birkaçı belirleyebilmektedir. Bir ifadenin belâgat vasfına sahip sayılabilmesi için muhatabın bilgi ve birikim seviyesine göre icâz, müsâvât ve itnâb ifade biçimlerinden birisinin olması gerekmektedir. *el-Muḳarrib* eseri de zikredilen bu ifade türlerinden yoksun olmamakla birlikte İbn ‘Uşfûr daha önce de ifade edilen eserine yazmış olduğu önsözde:

...تَأْلِيفٍ مُنَزَّهٍ عَنِ الْإِطْنَابِ الْمِلِّ وَالْإِخْتِصَارِ الْمَحِلِّ...

“...Usandırın uzun bir anlatım ve kuralları çiğnetecek (derecede) kısa bir anlatım (tarzından) soyutlanmış bir yapıt...”⁷⁹ şeklinde telif sebebi olan açıklamasına uygun olacak biçimde icâz ve itnâb’tan topyekûn bir biçimde soyutlanmamakla birlikte müsâvât üslubuna çokça başvurduğu anlaşılmaktadır. İfade türleri, kimilerine göre icâz, müsâvât ve itnâb olarak üç kısma ayrılırken kimilerine göre ise icâz ve itnâb şeklinde iki kısımdan müteşekkildir. Bu ikinci yaklaşıma göre icâzı gayri hazf’da kendi içerisinde müsâvât’a denk gelen icâz’ı-takdir (*mananın lafızdan fazla olduğu ifade türü*) ve icâz’ı-kışâr şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bu durumda söz konusu ihtilaf isimlendirmede açısından bir ihtilaf olmanın ötesine (sûrî ihtilaf) geçememektedir.⁸⁰ *el-Muḳarrib*’in diğer eserlerden sıyrılıp şöhret kazanmasındaki en büyük etkenlerden birinin hiç şüphesiz konulara dair yaptığı özgün tanımlar olduğunu ifade etmiştik. İfade yöntemlerini ele aldığımız bu başlıkta içerik açısından ziyade konulara dair tanımları baz alarak *el-Muḳarrib*’de bulunan ifade yöntemlerini ele alacağız. Eserin içeriği itibarı ile birden fazla tanım mevcuttur. Biz bu tanımlardan sadece konunun anlaşılmasını sağlayacak şekilde birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Eserden örneklere geçmeden önce ilgili ifade yöntemi ile ilgili kısa bir tanım yapmanın yerinde bir yaklaşım olacağını öngördük.

⁷⁹ İbn ‘Uşfûr, *el-Muḳarrib*, 1/44.

⁸⁰ Ahmed Mustafa Merâgî, *‘Ulûmu’l-belâga (el-beyân ve’l-me’ânî ve’l-bedi’)* (Beyrut: Darü’l-kütübî’l-ilmîyye, trs), 182.

2.1.1. el-Îcâz (الإيجاز)

Terim olarak icâz kavramı, anlam açısından herhangi bir bozukluk ve eksikliğe yer vermeksizin az lafız ile çok anlam ifade etme yöntemine denir.⁸¹ Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, mütekellimin belagat ilmine dair bilgi ve birikime sahip olan bir muhatap veya muhatap kitlesine karşı sergilediği hitabet yöntemi olarak ifade edilmektedir. Îcâz kavramı kendi içerisinde iki kısma ayrılmaktadır:

1. Îcâz-ı kısâr
2. Îcâz-ı hazf

A) Îcâz'ı-Kısâr

Herhangi bir işleme (hazf) tabi tutmaksızın kendinden çok daha uzun bir cümlemin ifade ettiği anlamı ifade edebilen öz ve kısa ifade biçimine Îcâz-ı kısâr denir.⁸²

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَاعْزِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ.

“Kolaylığı seç, iyi olanı emret cahillere aldırma.”⁸³

B) Îcâz-ı Hazf

Konu içeriğini bozmayacak ve kelimadan düşürülen öğelere dair ip uçlarının bulunması şartı ile kelimadan kelime veya cümlemin düşürülmesi (hazf) ile meydana gelen kısa ve öz ifade biçimine icâz-ı hazf denir.⁸⁴

وَأَسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا...

“İstersen orada bulduğumuz şehre (halkına) sor...”⁸⁵

⁸¹ Merâgî, ‘Ulûmu’l-belâga, 182; Nusrettin Bolelli, *Belâgat: Beyân-Me’âni-Bedî’ İlimleri* (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), 356; Celâlüddîn el-Ĥatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer el-Ĥazvînî, *el-Îdâh fî ‘ulûmû’l-belâga*, thk. Muhammed Abdülmün’im Ĥafacî (Beyrut- Lübnan: Dâru’l-ciyl, ts.), 3/171.

⁸² Merâgî, ‘Ulûmu’l-belâga, 183; Bolelli, *Belâgat*, 357.

⁸³ A’râf suresi 7/199.

⁸⁴ Bolelli, *Belâgat*, 357; Merâgî, ‘Ulûmu’l-belâga, 183.

⁸⁵ Yusuf suresi 12/82.

Konunun asıl gayesinden uzaklaşmaması ve konu bütünlüğünün zedelenmemesi için icâz kavramı ve kısımlarına dair kısa birer tanıtım ve örnek ile yetinilmiştir. *El-Muḳarrib*'de icâz kavramının kullanımına dair bazı örnekleri şu şekilde sıralamak mümkün olacaktır:

الإِبْتِدَاءُ: هُوَ جَعْلُكَ الْإِسْمَ أَوْ مَا هُوَ فِي تَقْدِيرِهِ أَوَّلَ الْكَلَامِ لَفْظاً أَوْ تَقْدِيرًا مُعَرِّىً مِنَ الْعَوَامِلِ
الَلْفِظِيَّةِ غَيْرِ الزَّائِدَةِ لِتُخْبِرَ عَنْهُ. وَالْمُبْتَدَأُ: هُوَ الْإِسْمُ أَوْ مَا هُوَ فِي تَقْدِيرِهِ الْمَجْعُولِ أَوَّلَ الْكَلَامِ لَفْظاً أَوْ نِيَّةً
عَلَى الْوَصْفِ الْمُتَقَدِّمِ...⁸⁶

İbn ‘Uṣfûr (باب المبتدأ وخبره) başlığında ibtida kavramını, “isim veya hakkında isim değerlendirmesi yapılmış olan kelimeyi zait olanlar dışında lafzi amillerden soyutlanmış, lafzen veya takdiren (varsayım) kelamın başlangıcı yapmandır.” şeklinde tanımladıktan sonra mübtedâ kavramını, “mübtedâ (bahsi) geçen vasıflara haiz isim veya hakkında isim değerlendirmesi yapılmış kelimenin lafzen veya takdiren kelamın başında getirilmesidir.” şeklinde icaz işlemine başvurarak bir tanım yapmaktadır. Kelamının asıl açılımı şu şekildedir:

وَالْمُبْتَدَأُ هُوَ الْإِسْمُ أَوْ مَا هُوَ فِي تَقْدِيرِهِ الْمَجْعُولِ أَوَّلَ الْكَلَامِ لَفْظاً أَوْ نِيَّةً مُعَرِّىً مِنَ الْعَوَامِلِ الَلْفِظِيَّةِ
غَيْرِ الزَّائِدَةِ لِتُخْبِرَ عَنْهُ.

الترخيم : حَذْفُ أَوَاخِرِ الْأَسْمَاءِ فِي النَّدَاءِ.⁸⁷

İbn ‘Uṣfûr (الترخيم) başlığında konu için yapmış olduğu tanımda, “tarğim nida (esnasında) isimlerin sonlarının hazf edilmesidir.” biçiminde cümlede herhangi bir işlem (hazf) yapmaksızın konuyu açıklayıp özetler mahiyette olması gereken en asgari ve öz biçimde (*icâz*’ı-*kıṣâr*) bir tanım yapmaktadır.

⁸⁶ İbn ‘Uṣfur, *el-Muḳarrib*, 1/82.

⁸⁷ İbn ‘Uṣfur, *el-Muḳarrib*, 1/186.

وَهِيَ تَنْقِسِمُ: قِسْمٌ مُحَضَّةٌ، وَهِيَ الَّتِي يَتَعَرَّفُ بِهَا الْمُضَافُ إِنْ كَانَ الْمُضَافُ إِلَيْهِ مَعْرِفَةً وَيَتَخَصَّصُ
إِنْ كَانَ نَكْرَةً وَغَيْرُ مُحَضَّةٍ، وَهِيَ الَّتِي لَا تُفِيدُ تَخْصِيصًا وَلَا تَعْرِيفًا.⁸⁸

İbn ‘Usfûr (باب الإضافة) başlığında muzafûn ileyh’in belirlilik durumuna göre muzafın mârife ve nekrâlık vasıflarını elde ederek saf (محضة) izafet formatında olduğunu veya muzafûn ileyh’in muzaf’a mârife ve nekrâlık vasıflarını kazandırma açısından herhangi bir etkisinin olmadığı (غير محضة) izafet formatında olduğunu belirtmektedir. İzafet konusuna dair yapılan tanımda saf (محضة) izafet kısmına atfen belirlilik ve özdeşlik vasıflarını elde etme işleviyle konuyu özetler mahiyette olabilecek en kısa ve öz biçimde (icâz’ı-kışâr) ifadelere yer verilerek bir tanım yapılmıştır. Kelamın asıl açılımı aşağıdaki şekildedir:

وَعَيْرُ مُحَضَّةٍ: وَهِيَ الَّتِي لَا يَتَعَرَّفُ بِهَا الْمُضَافُ إِنْ كَانَ الْمُضَافُ إِلَيْهِ مَعْرِفَةً وَلَا يَتَخَصَّصُ بِهَا إِنْ كَانَ نَكْرَةً.⁸⁹

التَّوَكِيدُ: لَفْظٌ يُرَادُ بِهِ تَمَكُّيْنُ الْمَعْنَى فِي النَّفْسِ أَوْ إِزَالَةُ الشَّكِّ عَنِ الْحَدِيثِ أَوْ الْمُحَدَّثِ عَنْهُ.⁹⁰

İbn ‘Usfûr (باب التوكيد) başlığında te’kit kavramının işlevi hakkında, te’kit elde edilmiş anlamın pekişmesi, konuşma ve konuşmacıya dair oluşan şüphe ve güvensizliği gidermeye yarayan söz/sözler bütünü olarak nitelendirmiştir. Konuya dair yapılan tanımın asıl açılımı şu şekildedir:

التَّوَكِيدُ: لَفْظٌ يُرَادُ بِهِ ثَلَاثَةٌ مَعَانٍ أَحَدُهَا تَمَكُّيْنُ الْمَعْنَى فِي النَّفْسِ وَالثَّانِي إِزَالَةُ الشَّكِّ عَنِ الْحَدِيثِ وَالثَّلَاثُ إِزَالَةُ الشَّكِّ عَنِ الْمُحَدَّثِ عَنْهُ.

⁸⁸ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/209.

⁸⁹ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/209.

⁹⁰ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/238.

Söz konusu tanım atıf edatı olan (أو) kullanılması, muzaî hazf etmek vb. işlemler ile çok daha kısa ve öz bir biçimde ifade edilmiştir.

المُحْكِي: إِمَّا مُفْرَدٌ وَإِمَّا جُمْلَةٌ فَاجْمَلْهُ لَا تُحْكِي إِلَّا بَعْدَ الْقَوْلِ أَوْ فِعْلٍ فِي مَعْنَاهُ...⁹¹

İbn ‘Usfûr (باب الحكاية) başlığında yer verilen bu cümlede “hikâye edilen öğelerin basit (tekil) ve cümle şeklinde iki biçimde olabileceğini, cümlenin hikâye edilebilmesi için (قَوْل) kökünden türetilmiş veya bu kökten türetilen fiiller ile aynı anlamı ifade eden başka bir fiilden sonra gelmesi şartlar koşulmuştur.” Verilen tanım cümlesinin asıl formatı şu şekildedir:

المُحْكِي: مُقَسَّمٌ إِلَى قِسْمَيْنِ إِمَّا مُفْرَدٌ وَإِمَّا جُمْلَةٌ . فَاجْمَلْهُ لَا تُحْكِي إِلَّا تُحْكِي إِذَا وَقَعَتْ بَعْدَ الْقَوْلِ أَوْ إِذَا وَقَعَتْ بَعْدَ فِعْلٍ فِي مَعْنَاهُ...

İbn ‘Usfûr tanımında haşr edatı olan (إِمَّا) nefiy edatı olan (لَا) ve istisna edatı olan (إِلَّا) kullanmak suretiyle anlatılmak istenen konuyu izah eden çok daha öz ve kısa ifadeler ile (icâz’ı kışâr) konuyu açıklamaktadır.

فَحُرُوفُ الزِّيَادَةِ عَشْرَةٌ يَجْمَعُهَا قَوْلُكَ: «أَمَّا وَتَسْهِيلٌ».⁹²

İbn ‘Usfûr “باب تبين الحروف الزوائد والأدلة التي يتوصل بها إلى معرفة زيادتها” başlığında zâit harfleri bir tamlama içerisinde sunmaktadır. Söz konusu tanım cümlesinde sarf açısından harflerin asıl ve zait harfler olarak iki kısma ayrıldığı, zait harflerin on tane olup hangi harfler oldukları belirtilmiştir. Müellif söz konusu tanımında anlatılmak istenen konuyu olabilecek en kısa ve öz ifade biçimi ile (icâz’ı kışâr) okuyucuya sunmaktadır. Yukarıda verilen cümlenin açılımı şu şekildedir:

⁹¹ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/293.

⁹² İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 2/144.

فَحُرُوفُ الرِّيَادَةِ عَشْرَةٌ وَهِيَ الْأَلِفُ وَالْهَمْزَةُ وَالْتَاءُ وَالسَّيْنُ وَاللَّامُ وَالْمِيمُ وَالْتُونُ وَالْهَاءُ وَالْوَاوُ وَالْيَاءُ يَجْمَعُهَا قَوْلُكَ: ”أَمَانٌ وَتَسْهِيلٌ“.

...وَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَنْقَسِمُ إِلَى مَهْمُوسٍ يَجْمَعُهَا قَوْلُكَ: ”سَتَشْحُتُكَ خَصْفَهُ“. وَجَهْوٍ وَهُوَ سَائِرُ الْحُرُوفِ.⁹³

İbn ‘Uşfûr “ذكر مخارج الحروف العربية الأصول” başlığında harflerin mahreçlerine dair açıklama yaparken harfleri mehmûs “telaffuz edildikleri zaman (ses telleri oynatılmadan ifade edilen harfler) ve mechûr (açık sesli harfler) şeklinde bir ayrıma tabi tutmaktadır. Söz konusu harflerin hangileri olduklarına dair anlatılabilecek en öz ve kısa (icâz’ı kışâr) ifade biçimi ile okuyucuya sunmaktadır. Kelamın asıl açılımı şu şekildedir:

(...وَهَذِهِ الْحُرُوفُ تَنْقَسِمُ إِلَى مَهْمُوسٍ وَهِيَ عَشْرَةٌ أَحْرَفٍ: السَّيْنُ وَالسَّيْنُ وَالْتَاءُ وَالْحَاءُ وَالْتَاءُ وَالْكَافُ وَالْحَاءُ وَالصَّادُ وَالْقَاءُ وَالْهَاءُ، يَجْمَعُهَا قَوْلُكَ: ”سَتَشْحُتُكَ خَصْفَهُ“. وَجَهْوٍ وَهِيَ تِسْعَةٌ عَشَرَ حَرْفًا: الْهَمْزَةُ وَالْأَلِفُ وَالْبَاءُ وَالْحِيمُ وَالْدَّالُ وَالذَّالُ وَالرَّاءُ وَالزَّيْنُ وَالصَّادُ وَالطَّاءُ وَالظَّاءُ وَالْعَيْنُ وَالْعَيْنُ وَالْقَافُ وَاللَّامُ وَالْمِيمُ وَالْتُونُ وَالْوَاوُ وَالْيَاءُ).

...وَتَنْقَسِمُ أَيْضًا إِلَى شَدِيدَةٍ وَرُخْوَةٍ وَيَبْنِيهِمَا. فَالشَّدِيدَةُ يَجْمَعُهَا قَوْلُكَ: (أَجِدْتَ طَبَقَكَ). وَالَّتِي بَيْنَهُمَا لَمْ (يَرَعَوْنَا). وَالرُّخْوَةُ سَائِرُ الْحُرُوفِ.⁹⁴

İbn ‘Uşfûr (ذكر مخارج الحروف العربية الأصول) başlığında harflerin mahreçlerine dair açıklama yaparken harfleri mehmûs ve mechûr gibi bir taksimata tabi tuttuğu gibi harfleri mahreçleri açısından katı, yumuşak ve ikisinin arasında harfler şeklinde üçlü bir taksimata tabi tutmaktadır. İlgili taksimatın içerdiği harfleri olabilecek en kısa ve öz ifade biçim ile (icâz’ı kışâr) okuyucuya sunmaktadır. Kelamın asıl açılımı şu şekildedir.

⁹³ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/6.

⁹⁴ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/6.

...وَتَنْقَسِمُ أَيْضًا إِلَى شَدِيدَةٍ وَرُخْوَةٍ وَبَيْنَهُمَا. فَالشَّدِيدَةُ ثَمَانِيَةُ أَحْرَفٍ: الهمزة والجيم والدال والتاء والطاء والباء والقاف والكاف يَجْمَعُهَا قَوْلُكَ: ”أَجَدْتُ طَبَقًا“. وَالَّتِي بَيْنَهُمَا سِتَّةُ أَحْرَفٍ: الياء والراء والعين والواو والثون والألف. يَجْمَعُهَا قَوْلُكَ ”يَزَعُونَا“. وَالرُّخْوَةُ خَمْسَةُ عَشَرَ حَرْفًا: التاء والحاء والخاء والدال والزَّيْنُ وَالسَّيْنُ وَالشَّيْنُ وَالضَّادُ وَالضَّادُ وَالظَّاءُ وَالْعَيْنُ وَالْقَاءُ وَاللَّامُ وَالْمِيمُ وَالْهَاءُ.

3.1.2. el-Müsâvât (المساواة)

Terim olarak müsâvât kavramı, elde edilmek istenilen anlam ile bu anlamı ifade edecek kelimeler arasında -lafız ve anlamın birbirine kalıpmış gibi- bir orantının bulunduğu ifade biçimidir.⁹⁵ Diğer bir ifade ile, bilgi ve birikim seviyesi belagat seviyesine ulaşmayan kişi veya muhatap kitlesine yapılacak hitapta kullanılan ifade biçimidir.⁹⁶

...كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهينٌ.

“... Herkes kendi yapıp ettiğinin hesabı karşılığında rehindir.”⁹⁷

el-Muḳarrib’de geçen müsâvât kavramları ile ilgili bazı örnekler şu şekilde sıralamak mümkün olacaktır:

الإِعْرَابُ إِصْطِلَاحًا: تَغْيِيرُ آخِرِ الْكَلِمَةِ لِغَايِلٍ يَدْخُلُ عَلَيْهَا فِي الْكَلَامِ الَّذِي بُنِيَ فِيهِ لَفْظًا أَوْ تَقْدِيرًا عَنْ أَهْيَئَةِ الَّتِي كَانَ عَلَيْهَا قَبْلَ دُخُولِ الْغَايِلِ إِلَى هَيْئَةٍ أُخْرَى.⁹⁸

İbn ‘Uṣfūr’un nahiv terimi olan i’râb için yapmış olduğu tanımda, herhangi bir kelime karmaşası ve eksik anlatım olmaksızın tam anlamıyla terim ve ifade ettiği içeriğin birbirini karşılayıp, bütünlük sağladığı bir anlatım tarzı göze çarpmaktadır.

أَمَّا الْمَفْعُولُ مَعَهُ: فَهُوَ الْإِسْمُ الْمُنْتَصَبُ بَعْدَ الْوَائِ الَّتِي بِمَعْنَى مَعَ الْمُتَضَمِّنِ مَعْنَى الْمَفْعُولِ بِهِ.⁹⁹

⁹⁵ Merâgî, ‘Ulûmu ‘l-belâga, 190; Bolelli, Belâgat, 385.

⁹⁶ Bolelli, Belâgat, 385.

⁹⁷ Tûr suresi 52/21.

⁹⁸ İbn ‘Uṣfur, el-Muḳarrib, 1/47.

⁹⁹ İbn ‘Uṣfur, el-Muḳarrib, 1/158.

İbn ‘Uşfûr burada mef’ûl kısımlarından mef’ûlün ma‘âh’ın tanımını: “özünde mef’ûlün bih anlamı barındırıp (مَعَ) anlamına gelen (و) harfinden sonra gelen manşûb isimdir.” formatında olması gerekenden kısa veya uzun olmayacak şekilde lafız ve mana arasında bir denklik ve ahenk gözeterek ifade etmektedir.

أَمَّا التَّمْيِيزُ: فَهُوَ كُلُّ اسْمٍ نَكِرَةٍ مَنْصُوبٍ مُقَسَّرٍ لِمَا أَنْبَهُم مِنَ الدَّوَاتِ.¹⁰⁰

İbn ‘Uşfûr temyiz kavramı ile ilgili, “kişinin özü/zatı hakkında meydana gelen anlaşılmaazlığı açıklamaya yarayan bütün nekra manşûb isimler temyiz olarak nitelendirilmektedir.” şeklinde lafız ve mana denkliğini göz önünde bulundurmuş olduğu bir tanıma yer verdiği görülmektedir.

أَمَّا الْإِسْتِثْنَاءُ: فَهُوَ إِخْرَاجُ الثَّانِي مِمَّا دَخَلَ فِيهِ الْأَوَّلُ بِأَدَاةٍ مِنَ الْأَدَوَاتِ الَّتِي جَعَلَهَا الْعَرَبُ لِذَلِكَ.¹⁰¹

İbn ‘Uşfûr burada istisna kavramını, Arapların kendisi için belirlemiş oldukları edatlardan birini kullanmak suretiyle cümledeki ikinci paydanın birinci payda için var olan hükümden feragat etmesini sağlama işlemine istisna denilmektedir. Şeklinde lafız anlam uyumu ve ahengi içerisinde bir tanım yapmaktadır.

وَهُوَ حَمْلُ الْإِسْمِ عَلَى الْإِسْمِ أَوْ الْفِعْلِ عَلَى الْفِعْلِ أَوْ الْجُمْلَةِ عَلَى الْجُمْلَةِ بِشَرْطِ تَوَسُّطِ حَرْفٍ بَيْنَهُمَا مِنَ

الْحُرُوفِ الْمَوْضُوعَةِ لِذَلِكَ.¹⁰²

İbn ‘Uşfûr ‘Atfu’n-Naşak konusunu, “aralarındaki bağlantıyı sağlama hususunda bu iş için belirlenmiş harflerin kullanılması şartı ile ismin isme, fiilin fiile, cümlelerin cümleye atfedilmesi (işlemidir.)” şeklinde îcâz veya ıtnâb’a kaçmaksızın lafız ve mana denkliğini gözeterek bir tanım yapmaktadır.

عَطْفُ الْبَيَانِ: جَرَيَانُ اسْمٍ جَامِدٍ مَعْرِفَةٍ عَلَى اسْمٍ دُونَهُ فِي الشُّهُرَةِ أَوْ مِثْلِهِ يُبَيِّنُهُ كَمَا يُبَيِّنُهُ النَّعْتُ.¹⁰³

İbn ‘Uşfûr ‘Atfu’l-beyan terimini, tanınırlık hususunda kendinden daha alt seviyede olan veya aynı seviyede olan iki isimden sıfatın mevsufunu açıkladığı gibi

¹⁰⁰ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/163.

¹⁰¹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/166.

¹⁰² İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/229.

¹⁰³ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/248.

birinci ismi açıklamak için camit ve mârife olan ikinci bir ismin getirilmesi şeklinde açıklamaktadır. İbn ‘Usfûr’un yaptığı tanımda lafız ve mana uyumu ve denklîği açılardan ifrat-tefrit ölçülerini gözeterek olması gerektiği gibi bir tanım yaptığı söylenebilir.

3.1.3. el-İtnâb (الإِطْنَاب)

Terim olarak itnâb kavramı, vurgulanmak istenen anlamın olağan ifade şeklinin aksine bir lafız yoğunluğuyla ifade etme biçimidir.¹⁰⁴ Diğer bir ifade ile îcâz ve müsâvât şekillerinde hitaba elverişli olmayan kişi veya muhatap kitlesine yapılacak hitapta kullanılan ifade biçimi şeklinde özetlemek mümkündür.

وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ.

“(Lût’a) şu hükmü bildirdik. Onlar sabah vaktine girerken son ferdine kadar yok edilmiş olacaktır.”¹⁰⁵

el-Muḳarrib’de itnâb kavramı ile ilgili birkaç örneği şu şekilde sıralamak mümkün olacaktır:

إِعْلَمْ أَنَّ الْكَلِمَ هَا أَحْكَامٌ فِي أَنْفُسِهَا قَبْلَ تَرْكِيبِهَا – وَيَنْبَغِي أَنْ يُؤَخَّرَ الْكَلَامُ عَلَى ذَلِكَ لِعِلَّةٍ تُذَكِّرُ عِنْدَ الْأَخْذِ فِيهِ – وَأَحْكَامٌ فِي حِينِ تَرْكِيبِهَا...¹⁰⁶

İbn ‘Usfûr eserinin başında kelimenin herhangi bir denklemden kullanılmaksızın birtakım hükümlere sahip olduğunu ve bir denklem içerisinde kullanılmasına bağlı olarak kullanıldığı pozisyonlarda ise diğer birtakım hükümlere sahip olduğunu ifade etmektedir. Tanımın içerisinde ara cümle kullanmak sureti ile anlatımda bir lafız yoğunluğu meydana getirmiştir. Cümlelerin asıl formatının şu şekilde olması öngörülmektedir:

(إِعْلَمْ أَنَّ الْكَلِمَ هَا أَحْكَامٌ فِي أَنْفُسِهَا قَبْلَ تَرْكِيبِهَا وَأَحْكَامٌ فِي حِينِ تَرْكِيبِهَا...)

¹⁰⁴ Merâgî, ‘Ulûmu’l-belâga, 191; Bolelli, Belâgat, 366; Kazvîni, el-İydâh, 3/171.

¹⁰⁵ Hicr suresi 15/66.

¹⁰⁶ İbn ‘Usfur, el-Muḳarrib, 1/46.

إِعْلَمْ أَنَّ الْأَفْعَالَ قِسْمَانِ: مُتَعَدٍّ وَهُوَ مَا يَصْلُحُ أَنْ يُبْنَى مِنْهُ اسْمُ الْمَفْعُولِ وَيَصْلُحُ السُّؤَالُ عَنْهُ بِأَيِّ شَيْءٍ وَقَعَ. وَغَيْرِ مُتَعَدٍّ وَهُوَ مَا لَا يَصْلُحُ ذَلِكَ فِيهِ.^{١٠٧}

İbn ‘Usfûr söz konusu tanımında fiilleri geçişli ve geçişli olmayan fiiller şeklinde ikiye ayırmakta ve geçişli ile geçişli olmayan fiilin ne ifade ettiklerini anlatmaktadır. İbn ‘Usfûr yapmış olduğu bu tanımda ıtnâb yöntemini kullanmıştır. Mutlak fiil ikiye taksim edilirken söz konusu kısımların ne olduğu hususunda oluşan bilinmezliği giderebilmek için taksimat esnasında ortaya çıkan açıklama ihtiyacı göz önünde bulundurarak fiil kısımlarının mahiyeti ile ilgili söz konusu açıklamaya yer vermiştir. Cümlelerin asıl formatının şu şekilde olması öngörülmektedir:

(إِعْلَمْ أَنَّ الْأَفْعَالَ قِسْمَانِ: مُتَعَدٍّ وَغَيْرِ مُتَعَدٍّ. فَالْمُتَعَدِّي مَا يَصْلُحُ أَنْ يُبْنَى ...)

إِعْلَمْ أَنَّ الرَّافِعَ لِلْفِعْلِ الْمُضَارِعِ وَقُوْعُهُ مَوْقِعَ الْإِسْمِ وَأَعْنِي بِذَلِكَ أَنَّ الْفِعْلَ الْمُضَارِعَ إِذَا وَقَعَ فِي مَوْضِعٍ يَجُوزُ لَكَ إِزَالَتُهُ مِنْهُ وَجَعَلُ اسْمٍ بِذَلِكَ كَانَ مَرْفُوعًا نَحْوُ: يَقُومُ زَيْدٌ...)^{١٠٨}

İbn ‘Usfûr bu başlıkta müzarî fiili ref eden amilin ne olduğu ile ilgili bilgi vermektedir. İlk etapta öz bir anlatım şekliyle müzarî fiili merfû eden amilin mahiyeti noktasında (أَنَّ الرَّافِعَ لِلْفِعْلِ الْمُضَارِعِ وَقُوْعُهُ مَوْقِعَ الْإِسْمِ) müzarî fiili merfû eden amil, kendisinin cümlelerin bir ögesi olarak ismin yerine geçiyor olabilmesi şeklinde bir tanım yapmaktadır. Hemen akabinde tanımda oluşan kapalılığı açıklama gereksinimi duyan İbn ‘Usfûr,

وَأَعْنِي بِذَلِكَ أَنَّ الْفِعْلَ الْمُضَارِعَ إِذَا وَقَعَ فِي مَوْضِعٍ يَجُوزُ لَكَ إِزَالَتُهُ مِنْهُ وَجَعَلُ اسْمٍ بِذَلِكَ كَانَ مَرْفُوعًا

Uzun bir açıklama cümlesi kurup okuyucuya sunarak içerik açısından yoğun lafız örgüsüne sahip bir anlatım biçimi sergilemektedir. Bu şekilde yapmış olduğu tanım cümlesinde ıtnâb yöntemine başvurduğu görülmektedir.

¹⁰⁷ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/114.

¹⁰⁸ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/260.

(بَابُ مَا جَرَى مِنَ الْأَسْمَاءِ فِي الْإِعْرَابِ جَرَى الْأَفْعَالِ) وَهُوَ غَيْرُ الْمُنْصَرِفِ، وَأَعْنِي بِهِ كُلَّ اسْمٍ لَا يُنَوَّنُ وَلَا يُخَفَّضُ. وَسَمِّيَ غَيْرُ مُنْصَرِفٍ...¹⁰⁹

İbn ‘Usfûr burada konu için i‘râb açısından fiil ile aynı durumda olan isimler şeklinde bir başlık açtıktan sonra başlığı “وَهُوَ غَيْرُ الْمُنْصَرِفِ” şeklinde bir izahata gitmiştir. Yapmış olduğu açıklamada var olan bilinmezliği ortadan kaldırmak için gayri munsarif kavramı ile anlatılmak istenenin tenvin ve esre almayan tüm isimler olduğunu “وَأَعْنِي بِهِ كُلَّ اسْمٍ لَا يُنَوَّنُ وَلَا يُخَفَّضُ” cümlesi ile açıklamaktadır. Bu şekilde yapmış olduğu tanım ile vurgulanmak istenen anlamı îcâz ve müsavâtın aksine bir lafız yoğunluğu ve ek cümleler vasıtasıyla ifade biçimine yöneldiği görülmektedir.

2.2. İstidlâl Yöntemi

İhticâc ve istişhâd ile aynı doğrultuda kullanılan istidlâl kavramı¹¹⁰ herhangi bir mesele veya konuyu olumlu/olumsuz bir şekilde kanıtlama (delil getirme) yönteminin adıdır. Delil ile aynı anlamı ifade ettiği de söylenmektedir.¹¹¹ İstidlâl teriminin kullanılması ve istidlâl yöntemin uygulanması bütün İslami ilimlerde olduğu gibi edebiyat alanında da mevcuttur. Araplarda edebiyat öğretisi, Cahiliye devri olarak bilinen İslamiyet’ten önceki devirde toplumun yaşantı biçimi, edebiyatın ve edebiyatçının toplumdaki konumu gibi etkenler edebiyat ve şiir ekseninde şekillenen bir toplum yapısı meydana getirmiştir. H.II./m.VIII asrın ikinci yarısına kadar dilin yapısına zarar verecek başka toplumlar ile etkileşim gibi negatif durumların olmaması sebebiyle edebiyat daha çok sözlü (şifahi) edebiyat şeklinde varlık sahasında boy göstermiştir. Arap toplumunun miladi yedinci asırda İslamiyet ile tanışması neticesinde İslam doktrininin dini alanda ki etkisinin yanında dil ve edebiyat alanında da yadsınamayacak derecede bir etki gösterdiği görülmüştür. İslamiyetten önce şiir eksenli bir edebiyat yapısına sahip olan Arap dili İslamiyetin gelişi ile birlikte Kur’an ve şiir eksenli bir edebiyat anlayışı gelişim göstermeye başlamıştır. İslamiyetin

¹⁰⁹ İbn ‘Usfur, *el-Mukarrib*, 1/279.

¹¹⁰ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001).

¹¹¹ Ebu’l-Berekât Abdurrahman Kemâluddîn el-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli’l-i‘râb ve Luma‘u’l-edille*, thk. Said el-Afgânî (Matba’âtü’l-cami’âtü’s-Suriye, 1957), 45.

Medine dönemi ile birlikte peyderpey gelişen Medine şehir devletinin kurulması, çöl ve kabile yaşantı biçiminden şehir yaşantısına geçiş, fetih hareketlerinin gerçekleşmesi ile ‘acem diye tabir edilen Arap olmayan toplumlarla etkileşimin artması, devlet sistemi ve devletler arası haberleşme gibi durumlardan dolayı Arapların dil melekesinde belli başlı sorunlar baş göstermiştir. Vuku bulan bu tür sorunların çözülmesi ve dilin asıl yapısında oluşabilecek bozuklukları engellemek veya en aza indirmek için Arap dilbilimcileri tarafından dil yapısını bir bütün ve sistem içerisinde tutmaya yarayacak daha önce herhangi bir şekilde kayıt altına alınmamış saf ve akıcı Arap kelâmını baz alan ‘umumî dil kuralları oluşturmaya başlanmıştır.¹¹² Söz konusu kuralların oluşum sürecinde kuralları destekler mahiyette çeşitli ayet, şiir, hadis, atasözü gibi sözlü ve yazılı edebi kanıtlama (istidlâl) yöntemleri kullanılmıştır. İstidlâlin birden çok yöntemi bulunmaktadır. Söz konusu yöntemleri birincil ve ikincil yöntemler olarak iki başlıkta ele alan Süyûtî (ö.911/1505) istidlâl yöntemlerini belli bir çerçeve altına almanın mümkün olmadığını belirterek Enbârî (ö.577/1181-82) ve İbn. Cinnî’den (ö.392/1002) alıntıda bulunarak birincil istidlâl yöntemlerini semâ, kıyâs, icmâ ve istishâb şeklinde dört başlık altında incelemiştir.¹¹³ Biz burada bütün istidlâl yöntemlerinden ziyade bu dört ana başlığı ve eserde bu dört yöneme dair var olan kullanımlarını zikretmeye gayret gösterilecektir.

2.2.1. Semâ

Nahiv ilminin asıl kaynaklarından ve birinci dereceden dil öğrenim metodu olan semâ kavramı, dile ait materyallerin fesahatine güvenilen kişinin ifadelerinden aracı olmaksızın bizzat işitip, elde ederek tahlil etme yöntemine verilen addır.¹¹⁴ Semâ ile eş anlamlı olan rivayet kavramı kişinin bizzat edip kişilikten işitmek yerine üçüncü bir kişi, topluluk veya kitaptan elde edip aktardığı bilgiler için kullanılmaktadır.¹¹⁵ h. II asrın başlarına kadar daha çok şiir ile ilgi bir terim olarak göze çarpan rivayet kavramı hadis usulü ilminin temellerinin atılmaya başlanması ve devam eden süreçte kadim Araplardan gelen şair ve edebiyatçı kişiliğe sahip kimselerin mahalli veya beyne’l milel olarak nitelendirilen panayır festival vb. insanların toplandığı yerlerde şiir inşâd etmesine paralel olarak hadis bilginlerinin de ilim meclislerinde ezberlerinden (hıfz)

¹¹² “İbn Haldûn el- Mukaddime”, 1003-1005.

¹¹³ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-naḥv ve cedeliḥ* (Dimeşk: Daru’l-beyrutî, 2006), 22-23.

¹¹⁴ Suyûtî, *el-İktirâh*, 39; Ali Ebu’l-Mekârim, *Usûlu’t-tefkîri’n-naḥv* (Kahire: Daru’l-ğarayib, 2006), 34.

¹¹⁵ Ebu’l-Mekârim, *Usûlu’t-tefkîri’n-naḥv*, 33.

hadis okumaya başlamaları ile birlikte rivayet kavramı hadis ilminde de kullanılan bir terim haline gelmiştir.¹¹⁶ Semâ metodu ile nas-gayri nas, nazım-nesir, Müslüman-kafir gibi bir ayırım yapmaksızın Kur'an, hadis ve İslâmiyet'ten önce başlayıp İslamiyet ve İslamiyet'ten sonra h. II asrın ortalarında Beşşâr b. Bürd el-'Ukaylî (ö.167/783-84) ile başladığı kabul edilen, dil melekesinin bozulmaya başladığı Muvelledûn (*Muhdesûn*) dönemine kadar kullanılmış olan Arap kelamı ifade edilmek istenmektedir.¹¹⁷ Bu doğrultuda söz konusu başlık altında Kur'an, hadis ve Arap sözleri ile istidlâl yöntemlerini anlatılmaya gayret gösterilecektir.

2.2.1.1. Kur'an

Bütün İslam âlimlerinin ittifakı ile tüm ilim dalları için en güvenilir kaynak Kur'an-ı Kerimdir. Hiç şüphe yok ki dile kaynaklık noktasındaki en önemli kriterlerden biri dile ait materyallerin ilk ağızdan sahip olduğu kullanımın herhangi bir değişiklik ve mutasyona uğramadan üçüncü şahıslara aktarılmasıdır. Kur'an-ı Kerim asli suretini koruma noktasında ilahi ve beşerî olmak üzere iki şekilde koruma altına alınmıştır. Nitekim Kur'an bu gerçeği ilahi hitapla Hicr suresi dokuzuncu ayette ilan etmektedir. *إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ* “*Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyanda yine biziz.*”¹¹⁸ Kur'an gerek lafız gerekse hüküm olarak ilahi bir korumaya mazhar olmuştur. Yine beşerî ölçütle Hz. Peygamber tarafından vahiy bizzat yazıya geçirilmiş, metin ve senet açısından sahabe tarafından semâ yolu ve tevatüre dayanan rivayet şekli ile aktarılmıştır. Aynı şekilde İslam'ın ilk yıllarında sahabeler tarafından kitap haline getirilerek yapılması gereken en iyi koruma altına alma yöntemiyle günümüze kadar korunmuştur. Kur'an-ı Kerim bütün İslami ilimlerde olduğu gibi hiç şüphesiz edebi ilimlerin bütün dönemlerinde de birincil ve en kuvvetli edebi kaynak olmuştur. Sonraki dönemlerde kıraat ilminde mütevatir, ahâd, şâz gibi oluşan çeşitli kıraat şekilleri -özellikle şâz kıraat şeklinin fıkhi açıdan delil olmasına dair ihtilaflar- meydana gelmişse de edebi açıdan istisnasız bütün kıraat çeşitleri delil olma hüviyetlerini en üst seviyeden yerine getirmektedirler.¹¹⁹ İbn 'Uşfûr tarafından *el-Muḳarrib*'de 43 ayrı sureden değişik yerlerde birden fazla kez istiḫâd

¹¹⁶ Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkîri'n-naḥv*, 41.

¹¹⁷ Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 41.

¹¹⁸ Hicr, 15: 9.

¹¹⁹ Suyûtî, *el-İktirâḥ*, 39.

olarak kullanılan ayetlerle birlikte 70 üzerinde ayet ile istiṣhâd yöntemine başvurulmuştur. Söz konusu ayetlerin tümünü burada zikretmenin çalışmanın bütünlüğü ve amacına aykırı olacağını öngördüğümüz için konuyu ifade edebilmek amacıyla eserde var olan örneklerden sadece birkaçına yer verilecektir.

İbn ‘Usfûr (باب حروف البدل) başlığında hemzenin illet harfleri olan elif (ا), vâv (و), yâ (ي) ve illet harfleri dışında ‘âyn (ع) ve ha (ه) olmak üzere beş harfe bedel yapıldığı belirtilmiştir. Hemzenin herhangi bir kıyâsa bağlı kalmaksızın elif harfine bedel olabileceği belirtildikten sonra örnek olarak وَلَا الصَّالِينَ “ve sapmışların (yoluna değil)”¹²⁰ kelimesi istiṣhâd olarak getirilmektedir. Burada Ðađ (ض) harfinden sonra gelen elif harfinin aslında hemze olduğu ve elif harfine bedel edildiği vurgulanmıştır.¹²¹

İbn ‘Usfûr (باب الأفعال المتعدية) başlığında fiilleri kendi başına geçişli olan, cer harfi vasıtasıyla geçişli olabilen ve bazen kendi başına geçişli olan bazen de cer harfi vasıtasıyla geçişli olabilen fiiller şeklinde kategorize etmektedir. Daha sonra bu üç kategoride yer alan fillere ait mef’ûllerin ihtisar (hazf edilen kelimeyi göz önünde bulundurarak) kısaltmak/hasretmek ve iktisar (hazf edilen kelimeyi göz önünde bulundurmaksızın) hasretmek için hazf edilebileceğini belirtmektedir. Örnek olarak كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ “(Onlara) Allah’ın rızından yeyin, için, sakın yeryüzünde bozgunculuk etmeyin dedik.”¹²² Geçişli fiiller olan (كُلُوا ve وَاشْرَبُوا) fiillerine ait mef’ûllerin iktisar için hazf edilmesine istiṣhâd olarak getirilmiştir.¹²³

¹²⁰ Fatıha, 1: 7.

¹²¹ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 2/159.

¹²² Bakara, 2: 60.

¹²³ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/115.

İbn ‘Uşfûr (باب النداء) başlığında nida edatları olan yâ (يَا), eyâ (أَيَّا), heyâ (هَيَّا), vâ (وَا), ey (أَيُّ) ve hemze (أ) edatlarının tanıtımları yapıp kullanımları hakkında bilgiler vermektedir. Daha sonra Arap kelimasında nida harfinin hazf edilip münâda’nın tek başına zikredilebileceği belirtmektedir. Örnek olarak; ... هَذَا. “Ey Yusuf! Sen bundan (olanları söylemekten) vazgeç.”¹²⁴ ayetini şahit olarak kullanmaktadır. Kelamın asıl açılımı (يَا يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا) şeklindedir.¹²⁵

İbn ‘Uşfûr (باب الإضافة) konusunu işlerken muzafun ileyh’in müfret olması muzafin ise ismi zaman olması kaydıyla kıyâsa dayanır bir şekilde muzafun ileyh’in hazf edilmesinin mümkün olduğu belirtilmiştir. Örnek olarak; اللَّهُ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ. “Önce de sonra da emir Allah’ındır.”¹²⁶ ayeti verilmektedir. Kelamın asıl açılımı (لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ الْعَلْبِ وَمِنْ بَعْدِ الْعَلْبِ) şeklindedir.¹²⁷

İbn ‘Uşfûr (باب عطف النسق) başlığında bu nahiv kavramı için “atıf işlemi için belirlenmiş edatlardan birinin kullanılmasıyla ismin diğer bir isme, fiilin diğer bir fiile, cümlelerin diğer bir cümleye atfedilmesidir.” şeklinde tanımladıktan sonra isim ve fiil, müfret ve cümleden biri diğerine tevil edilmeksizin bir diğerine atfedilmesinin mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. Örnek olarak. إِنَّ الْمَصْدِقِينَ وَالْمَصْدِقَاتِ وَأَقْرَضُوا. “Sadaka veren erkeklere ve sadaka veren kadınlara ve Allah’a güzel ödünç bir (şey) verenlere...”¹²⁸ ayet-i kerimesi verilmiştir. Burada “الْمَصْدِقِينَ وَالْمَصْدِقَاتِ” kelimeleri aynı kökenden gelen (صَدَّقُوا) fiiline tevil edildikten sonra (وَأَقْرَضُوا) fiili söz konusu isimlere

¹²⁴ Yusuf, 12: 111.

¹²⁵ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/177.

¹²⁶ Rûm, 30: 4.

¹²⁷ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/214.

¹²⁸ Hadid, 57: 18.

atfedilmiştir.¹²⁹ Ezcümle: İbn ‘Uşûr’un, söz konusu eserinde ayet ile istişhâd noktasında herhangi bir sınırlama yoluna gitmediği, bunun aksine ayet ile istişhâd yapma hususuna önem verdiği ifade edilebilmektedir.

2.2.1.2. Hadis

Hadis, Kur’an’dan sonra semâ metodunun ikincil derecedeki delili olarak görülmektedir. Hz. Peygamberden (s. a. v) tevatür derecesinde rivayet edilen hadisler ile istişhâd yapılabileceği hususunda ittifak vardır.¹³⁰ Âlimler arasında tevatür kıstasında kısmen değişik yaklaşımlar meydana gelmiştir. Hadisin tevatürü ile ilgili Enbârî Lumâ‘u’l-edille adlı eserinde “*Tevâtür: Kur’an lügati, mütevatir sünnet ve Arap kelimasıdır. Bunlar nahiv ilminin kat’î delilleridirler.*”¹³¹ şeklinde genel bir tanım yapmış lafız veya mânâ açısından tevatür diye herhangi bir şart koşmamıştır. Suyûtî ise el-İktirâh adlı eserinde hadis ile istişhâd’ın caiz olabilmesi için “*Peygamber (s.a.v) kelimâna gelince ancak nadir ve kısa hadislerde mümkün olan- rivayet edildiği şekilde söylendiği kesin sabit olan- hadis ile istişhâd yapılabilir...*”¹³² şeklinde hadisin lafzen mütevatir olması gerektiğini şart koşmaktadır. Genel olarak kadim dilbilimcilere baktığımızda mânâ ile rivayetin caiz görülmesinden dolayı rivayet edilen hadis lafızlarının herhangi lafzi bir tahrife maruz kalıp kalmadığının bilinmemesi, hadis rivayetinde bulunanlar arasında acem olarak nitelendirilen kişilerin bulunmasından dolayı hadis lafızlarında gramer hatası sayılan kullanımların olması, dil âlimlerinin ellerinde hadis dışında kaynak olabilecek materyallerin çeşitlilik göstermesi gibi sebeplerden ötürü hadis ile istidlâl yapmamışlardır. Daha sonra gelen müteâhhir dilbilimciler arasında tartışma konusu olmaya başlayan hadis ile istişhâd konusu İbn Dâî (ö.680/1281) ve Ebû Hayyan Esîruddin Muhammed b. Yusuf (ö.745/1344) gibi birçok âlim tarafından kadim dilbilimciler ile aynı metot takip edilerek reddedilmiştir. Hadis ile istişhâd yapılabileceğini öngören İbn Hârûf (ö.592/1196) ve İbn Mâlik (ö.672/1274) gibi dilciler ise bu görüşlerinden dolayı çok ağır eleştirilere maruz kalmışlardır.¹³³ Bu minvalde hadis ile istişhâd hususunda üç yaklaşımın ortaya çıktığını söylemek mümkün olacaktır.

¹²⁹ İbn ‘Uşûr, *el-Mukarrib*, 1/229.

¹³⁰ Enbârî, *el-İgrâb ve’l-Luma*; Suyûtî, *el-İktirâh*, 43.

¹³¹ Enbârî, *el-İgrâb ve’l-Luma*, 83.

¹³² Suyûtî, *el-İktirâh*, 43.

¹³³ Suyûtî, *el-İktirâh*, 44-46; Hüseyin Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990), 67-79.

1. Hiçbir şekilde cevaz vermeyenler
2. Herhangi bir engel görmeyenler
3. Duruma göre şartlı yaklaşım sergileyenler

Örneklerinin sayılı olması ve konuya dair daha açıklayıcı olabileceği düşünülerek hadisin şahit olarak gösterildiği yerleri tek tek açıklamayı uygun bulduk. İbn ‘Uşfûr ilk olarak (باب الإغراء) başlığında hadis ile istişhâd’a başvurmuştur.

Müellif iğrâ’nın -car-mecrûr ve zarf’ın esmâ’l-ef’âllerin yerine kullanılması- metot olarak muhataba yönelik bir işlem olduğunu aksi durumlarda gelişen iğrâ işlemlerinin (ğâibe yönelik iğrâ) semâ olup bunlara kıyâs yapılamayacağını belirtmektedir. Örnek olarak:

مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ جَاءٌ.

“Sizden kimin evlenmeye gücü yetiyorsa evlensin, kimin evlenmeye gücü yetmiyorsa oruç tutsun. Çünkü bu onun için enemektir.”¹³⁴ Hadiste “فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ” şeklinde gâip zamir ile iğrâ yapıldığı belirtilmiştir.¹³⁵

İbn ‘Uşfûr istişhâd olarak kullandığı ikinci hadis örneğine (باب البدل) başlığında yer vermektedir. Müellif burada bedel konusunu kendi içerisinde altı kısma ayırmaktadır.

1. بدل الشيء: Bir kelimenin diğer kelimenin tamamına bedel olması.
2. بدل البعض من كل: Bir kelimenin diğer kelimenin sadece bir kısmına bedel olması.

¹³⁴ Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavût - Muhammed Kamil Karabelli (Dâru’r-risâleti’l-âlemiyye, 2009), 3/53; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, thk. Muhammed Abdurraûf ‘Abdûlbaki (Beyrut: Daru ihyai turasi’l-arabî, ts.), 2/1018; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915) en-Nesâî, *el-Mücteba mine’s-sünen (es-Sünenü’s-suğrâ li’n-Nesâî)* (Halep: mektebü’l-matbuatü’l-İslamiye, 1986), 4/4/170.

¹³⁵ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/136.

3. بدل الإشتمال: Bir kelimenin diğer bir kelimeye külliyet bâ‘diyet dışında bedel olması.

4. بدل البداء: Bir kelimenin diğer bir kelimeye bedel edilmesinden sonra birinci lafızdan vazgeçilmesi esasına dayanan işlem.

5. بدل الغلط: Dil sürçmesi sebebiyle zikredilen kelimeye asıl kast edilen kelimenin bedel edilmesi.

6. بدل النسيان: Amaçlanmamasına karşın öyle olduğu düşünülerek zikredilen kelimeye asıl hedeflenen kelimenin bedel edilmesi işlemi.

(بدل البداء) Kısmına şahit olarak:

إِنَّ الرَّجُلَ لَيُصَلِّي الصَّلَاةَ وَمَا كُتِبَ لَهُ نِصْفُهَا ثُلُثُهَا إِلَى الْعَشْرِ.

“Gerçekten kişi namazını kılar kıldığı namazın yarısı, üçte biri, onda birine kadarı (sevap olarak) yazılmaz.”¹³⁶ hadisi getirilmiştir. Burada yarısının amaçlandığı düşünülerek (نِصْفُهَا) kelimesi zikredilmiş hemen akabinde bu lafızdan yüz çevrilerek (ثُلُثُهَا) kelimesi bedel olarak getirilmiştir.¹³⁷

İbn ‘Uşfûr’un eserinde istiṣḥâd olarak kullandığı üçüncü hadis örneğine (باب)

(إِسْنَادِ الْفِعْلِ إِلَى الْمُؤَنَّثِ) başlığında rastlamaktayız. Müellif bu başlıkta fiilin isnat edildiği ismin (müsnedün ileyh) müennes olması halinde müenneslik alametinin hangi durumlarda fiile bitişip hangi durumlarda bitişemeyeceğini kısaca: hakiki veya mecazi olmasına bakılmaksızın müfret veya tesni müennes zamire isnat edilen fiile zaruret-i şiiir hariç te’nis alametinin bitişeceğini, çoğul müennes zamire isnat edildiğinde ise te’nis alametinin bitişmeyeceğini belirtmektedir. İstisna olarak çoğul müennes zamirin

¹³⁶ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Muhammed ‘Abdulkadir ‘Atâ (Beyrut-Lübnan: Daru’l-kutubu’l-ilmiyye, 2003), 2/398.

¹³⁷ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/243.

mercii müfretteki asıl yapısı bozulmuş bir cemi ise müfret müennes zamirde olduğu gibi te'nis alameti bitişebilir. Örnek olarak, “النِّسَاءُ فُئِمْنَ وَقَامَتْ” verilmiştir. “النِّسَاءُ”

kelimesi asıl yapısı bozulmuş bir cemi olmasından ötürü mercii olduğu zamire isnat edilen fiile te'nis alameti lâhîk olabilir. Bazen zaruret-i şiir ve şâz (nadir) kelimada çoğul müennes zamir tekil müzekker zamir gibi öngörülmüştür. Örnek olarak:

خَيْرُ النِّسَاءِ صَوَالِحُ نِسَاءٍ قُرَيْشٍ أَخْنَاهُ عَلَى وَلَدٍ، وَأَرْعَاهُ عَلَى زَوْجٍ فِي ذَاتِ يَدِهِ.

“Kadınların en hayırlıları Kureyş kabilesinin faziletli kadınlarıdır. (Küçükken) çocuklarına en şefkatli olan, kocalarını (mallarını) en çok gözetenlerdir.” hadisi gösterilmiştir. İstişhâd’a konu olan “النِّسَاءُ” kelimesine raci olan zamirler “أَخْنَاهَا”

şeklinde müfret müennes veya “أَرْعَاهُنَّ، أَخْنَاهُنَّ” şeklinde cemi müennes olarak değil de “أَرْعَاهُ، أَخْنَاهُ” şeklinde müfret müzekker olarak zikredilmişlerdir.¹³⁸

İbn ‘Usfûr’un eserinde istişhâd olarak kullandığı bir diğer hadis örneğine (حروف) başlığında rastlamaktayız. Müellif bu başlıkta idğam olmaksızın bazı harflerin birbirilerine bedel olması konusunu işlemektedir. Hece harflerinden Mim (م) harfinin dört harfe bedel edilebildiğini belirtmiş, Mim harfinin tarif edatı olan (ال) takısındaki Lâm harfine bedel olmasına istişhâd olarak: “Yolculuk لَيْسَ مِنْ أَمِيرٍ أَمْصِيَامٌ فِي أَمْسَقَرٍ”¹³⁹ Hz. Peygambere Tâî kabilesinin lehçesine göre sorulan soruya aynı lehçe ile (tarif edatı olan (ال) takısındaki (ل) harfinin (م) harfine dönüşmesi sonucu tarif edatı olarak (م) edatını kullanarak)

¹³⁸ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/303.

¹³⁹ Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman es-Seḥâvî, *Fethu’l-muḡîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-ḥadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü’s-sünne, 2003), 3/171.

verdiği cevap olan hadis-i şerif gösterilmiştir. Arap dilinin genel kullanımı göz önünde bulundurulduğunda kelamın asıl formatı, “لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ” şeklindedir.¹⁴⁰

Konuyu özetlemek gerekirse İbn. Usfur *el-Muḳarrib*’de istiṣhâd hususunda Arap edebiyatının asıl kaynakları olarak kabul edilen Kur’an ve şiire başvurduğu ölçüde hadise başvurmamakla birlikte eserinde dört yerde hadis ile istiṣhâd yapmakta olduğu görülmektedir. Çağdaşı İbn Mâlik et-Tâî gibi kendinden önceki genel anlayışın (hadis ile istiṣhâd yapılamaz) hilafına bir tutum sergileyerek hadis ile istiṣhâd yapmış, kendisinden sonra gelen edebiyatçılar için hadis ile istiṣhâd yapılabilmesi hususunda referans olduğu söylenebilir.

2.2.1.3. Arap Sözlere

Arap sözlere kavramı ile nazım (şiir) veya nesir (düzyazı) olan sözlere fesahat bakımından Arapça bilgisine güvenilen kişilerden bize ulaşan edebi materyaller bütünü kast edilmiştir. Arap kelamı ile istidlâl konusunda ittifak bulunmaktadır.¹⁴¹ Yer yüzünde var olan bütün diller gibi Arap dilini de kullanım biçimine göre nazım ve nesir şeklinde ikili bir tasnife tabi tutmak mümkün olacaktır.

2.2.1.3.1. Nesir

Günlük konuşma (belli bir düzene sahip olmayıp rastgele söylem) ve çeşitli bilim dallarına ait materyaller dışında kendi içerisinde belli dizim kurallarına sahip olmakla beraber Nazımda var olan kurallı yapının aksine daha bağımsız ve gerçekçi söz veya yazı dizisidir.¹⁴² İslam öncesi ve İslamiyet’in gelişinden sonrada Arap toplumunda kullanılan çeşitli nesir türlerine rastlamak mümkündür. Dönem bazında nesir; Cahiliye Dönemi, ilk İslami Dönem, Râşit Halifeler ve Emevi Dönemi, Abbasi Dönemleri şeklinde kategorize edilebilir. Ayrıca içeriğini teşkil eden edebî materyaller göz önünde bulundurularak kendi içerisinde sanatsal ve normal nesir şeklinde bir tasnife tabi tutmak da mümkün olacaktır. Kullandıkları dilin edebi bir değere (istiṣhâd/istidlâl) sahip olması açısından Arap kabilelerine ait lehçeleri; saf dil yapısını etkileyen yaşadıkları bölge, sıcak veya serin iklim şartları, başka topluluk ve dillerle etkileşim gibi kriterler göz önünde bulundurularak şu şekilde sıralamak mümkün

¹⁴⁰ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/177.

¹⁴¹ Suyûti, *el-İktirâh*, 47.

¹⁴² İsmail Durmuş, “Nesir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007).

olacaktır. Kur'an'ın kendisiyle indirildiği Kureyş lehçesi, Kâys, Temim, Esêd, Hûzeyl, Kînâne ve Tâý lehçesi. Söz konusu lehçelerin dışında kalan diğer kabile lehçeleri ile istidlâl genel anlamda kabul görmemiştir.¹⁴³

1. Normal Nesir

Dil melekisine güvenilen Arap toplulukları tarafından sosyal hayatlarını sürdürmek için kullandıkları, sanatsal yönü olmamakla birlikte belli bir kriter ve düzene sahip sözler bütünüdür.¹⁴⁴ Arap dilbilimcileri gramer açısından birçok üslup ve kullanımı barındırması sebebiyle gündelik konuşmalara önem vermişlerdir.

2. Sanatsal Nesir

Bu nesir türü de mutlak nesir türü gibi kendi içerisinde bazı kısımlara ayrılmaktadır.

2.1. Hutbeler (Hitabeler)

İslamiyetten önce olduğu gibi İslami dönemde de günlük rutin yaşantının aksine savaş, hastalık, yardım talebi vb. cereyan eden olumlu veya olumsuz durumlarda yetkili kişi ya da toplum nezdinde sözü kabul edilen kişiler tarafından belli bir düzen dahilinde yapılan bilgilendirme, uyarı mahiyeti taşıyan sözler bütünüdür.¹⁴⁵

2.2. Meseller (Atasözleri)

Toplum içerisinde daha önce gelişen bir olayın aynısı yâda bazı yönlerden aynı olay ile ilgisinin olduğu kabul edilen durumda söylenilen kısa ve özlü sözlerdir. Arap kelimasında çokça kullanılan meseller edebi açıdan çok değerli kabul edilmektedirler.¹⁴⁶

2.3. Mektuplar

İslamiyet döneminde Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen halifeler döneminde hükümdarlar, ordu komutanı, vali veya görevlendirilmiş herhangi bir kişiye gönderilen yazılı metinlerdir.¹⁴⁷

Konunun ifade edilebilirliği göz önünde bulundurularak eserde kullanılan bazı nesir örneklerini burada açıklanmaya çalışacağız. Bu başlıkta ele aldığımız ilk örnek

¹⁴³ Suyûtî, *el-İktirâh*, 47-48.

¹⁴⁴ Durmuş, “Nesir”.

¹⁴⁵ İsmail Durmuş, “‘Nesir’, TDV İslâm Ansiklopedisi,” (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007).

¹⁴⁶ İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2004).

¹⁴⁷ Durmuş, “Nesir”.

Cahiliye döneminde kız çocuğu olduğunu öğrenen kimselerin memnuniyetsizlikleri ifade etmek için kullandıkları kalıplaşmış söz dizisidir.

مَا هِيَ بِنِعْمَتِ الْوَلَدِ، نَصْرُهَا بُكَاءٌ وَبِرُّهَا سِرْقَةٌ.

“Bu (doğan) hiç de iyi bir evlat değildir. (Sana) yardımı ağlamaktır, iyiliği hırsızlıktır.” İbn ‘Uşfûr (حَكْمُ الْفَاعِلِ فِي الْأَفْعَالِ الَّتِي لَا تَتَصَرَّفُ) başlığında (نِعْمَ، يَنْسَ) için her ikisi de çekimi olmayan (camit) fiiller olduklarını belirtmektedir. Bazı Arapların kullandıklarına dayanarak sözkonusu kelimelerin mahiyetlerinin aksini (isim olmalarını) düşündüren “مَا هِيَ بِنِعْمَتِ الْوَلَدِ، نَصْرُهَا بُكَاءٌ وَبِرُّهَا سِرْقَةٌ” gibi kullanımlar için Ferrâ’yı (ö.207/822) referans göstererek söz konusu fiillerin günlük konuşma dilinde lakap olarak kullanılan isimlere dönüştürülerek kullanılması esasına dayanmakta olup hakiki isim formatında olmadıklarını belirtmektedir.¹⁴⁸

نِعْمَ السَّيْرُ عَلَى يَنْسِ الْعَيْرِ.

“(Sevgiliye ulaşma gayesiyle) kötü binek üzerinde yapılan yolculuk ne de güzeldir.” Yine “حَكْمُ الْفَاعِلِ فِي الْأَفْعَالِ الَّتِي لَا تَتَصَرَّفُ” başlığında kullanımına rastladığımız bir başka nesir örneği amaçladığı şeye ulaşmakta engellerle karşılaşp amacına geç ulaşan kişiler için kullanılan ve mesel haline gelen söz dizisidir. İbn ‘Uşfûr bir önceki örnekte olduğu gibi Ferrâ’yı referans göstererek bu vb. kullanımlar cümlelerin günlük konuşma dilinde lakap olarak kullanılan isimlere dönüştürülerek kullanılması esasına dayanmakta olup hakiki isim formatında olmadıkları öngörüsündedir.¹⁴⁹

مَا خَيْرُ اللَّبَنِ لِلصَّحِيحِ وَمَا شَرُّهُ لِلْمَبْطُونِ.

“Süt sağlıklı olan için ne iyidir. Bağırsak hastası için de süt ne kötüdür.” Konuya dair diğer bir örneği “بابُ التَّعَجُّبِ” başlığında görmekteyiz. Taaccüp kipinin

¹⁴⁸ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/65.

¹⁴⁹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/65.

hemzesinin hazf edilmesine örnek olarak Arap keliminden, مَا خَيْرُ اللَّبَنِ لِلصَّحِيحِ وَمَا شَرُّهُ لِلْمَبْطُونِ hemzesinin hazf edilmesine örnek olarak Arap keliminden, مَا خَيْرُ اللَّبَنِ لِلصَّحِيحِ وَمَا شَرُّهُ لِلْمَبْطُونِ sözü istiṣhâd olarak kullanılmıştır. Genel olarak “مَا أَفْعَلُ” kalıbına uyarlanan taaccüp fiilinin başındaki hemze hazf edilemez. Genel kurallara aykırı gelişmekte olan taaccüp fiilinin hemzesinin hazf edilmesine istidlâl olarak başvuru argüman günlük konuşma dilinde kullandıkları “مَا خَيْرُ اللَّبَنِ لِلصَّحِيحِ وَمَا شَرُّهُ لِلْمَبْطُونِ” cümlesidir. Kurallar çerçevesinde kelamın asıl formatının مَا خَيْرُ اللَّبَنِ لِلصَّحِيحِ وَمَا شَرُّهُ لِلْمَبْطُونِ şeklinde olması gerekmektedir.¹⁵⁰

عَسَى الْغَوِيُّرُ أَبُوسًا.

“Küçük mağaranın (daha çok) zararlı olmasından endişeleniyorum.” Konuya dair bir diğer örnek (باب الأفعال الجارية مجرى كان وأخواتها) başlığında nakıs fiillerin yerine geçen fiiller (الأفعال المقاربة) başlığında istiṣhâd olarak; Musibetlerin kişiyi ardından ansızın yakalaması yerine karşısına çıkmasını yeğlemek anlamında kullanılan darb-ı mesel cümlesidir. ‘Amel açısından ef‘âlî muḳarebe nakıs fiillerle aynı işleve sahiptir. Şöyle ki; her iki fiil çeşidi de isim cümlesinin başına dahil olup isim cümlesinin öğelerinden mübtedâ ve haberî kendileri için isim ve haber olarak almaktadırlar. Muḳarebe fiillerinin nakıs fiillerden ayrıldığı nokta ise haberlerinin müzarî fiil olma şartıdır. Arap keliminde Olağan şartlarda haberin asıl formatta isim olmasıdır. Haberî isim dışında cümle, zarf vb. şekillerdeki kullanımları ise ikincil kullanımlardır. Muḳarebe fiilleri konusunda haberin müzarî fiil olması şart olarak koşulmasına karşın müellif bu konuda nadir olsa bile istisnai durumların olabileceğini belirtmiş ve buna örnek olması içinde (عَسَى الْغَوِيُّرُ أَبُوسًا) darb-ı meselini şahit olarak göstermiştir.¹⁵¹

حَاشَا الشَّيْطَانَ وَابْنَ الْأَصْبَغِ.

¹⁵⁰ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/75.

¹⁵¹ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/98.

Nesir ile istiṣhâd konusu için bir diğerk örnek yukarıdaki söz dizisidir. Kelamın aslı şu şekildedir. *اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي وَلِمَنْ يَسْمَعُ حَاشَا الشَّيْطَانَ وَابْنَ الْأَصْنَبِ* “Allah’ım Şeytan ve ibnü’l-Esbağ (Rum halkından adi ve aşağılık bir kişi) hariç beni ve (bu yakarışımı) duyanları bağışla.” İbn ‘Usfûr istisnâ başlığında söz konusu nahiv kavramına ait edatları açıklayıp kategorize etmektedir. (حَاشَا، حَاشَا، حَاشَا، عَدَا) edatları için kendilerinden sonra gelen isimleri mecrûr etmelerinden ötürü bu edatlar istisna anlamı taşıyan harfi cer’ler olarak değerlendirilirler. Kendilerinden sonra gelen ismi manşûb etmeleri halinde ise bu edatlar kendilerinde istisna anlamı barındıran fiiller şeklinde değerlendirilirler. (حَاشَا) ile nasb işleminin çok az görüldüğünü bu duruma örnek olarak da (حَاشَا الشَّيْطَانَ وَابْنَ الْأَصْنَبِ) nesir örneğini vermektedir.¹⁵²

İbn ‘Usfûr konulara dair örnek verme ve şahit getirme hususunda Kur’an ve şiir kadar nesir örneklerine de yer verdiği görülmektedir. Bu bağlamda eserde çok sayıda nesir örneği ile karşılaşmaktayız. Eserde yer alan bütün örnekleri teker teker tahlil etmenin çalışmanın asıl hedefinden uzaklaşmasına sebebiyet vereceğinden konuyu açıklar mahiyette birkaç örneği zikretmekle yetinmeyi uygun bulduk.

3.2.1.3.2. Şiir

Şiir kavramı, söyleme veya yazma amacı gözetilerek ustalıkla bir araya getirilen hayal ürünü mısraların gerçeği yansıtmaya bakılmaksızın belli bir ölçü dahilinde ahenkli bir şekilde söylenmesidir.¹⁵³ İnsanlık tarihindeki bütün uygarlıklarda olduğu gibi Arap toplumunda da nesirden sonra ortaya çıkan şiir en eski edebi materyallerden olduğu kabul edilir. Şiirin edebiyatta sahip olduğu konum için Süyûtî *el-İktirâh* adlı eserinde Hz. Ömer’den rivayet edilen; “*Şiir bir toplumun bilgisidir. Toplumun ondan daha doğru bir farkındalığı yoktur.*” sözünü zikrederek dilin yapısı için şiirin önemini ifade etmektedir.¹⁵⁴ Arap dilbilimcileri şiir ile istiṣhâd konusunu daha anlaşılır kılmak

¹⁵² İbn ‘Usfûr, *el-Muḥarrib*, 1/166.

¹⁵³ İsmail Durmuş, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010).

¹⁵⁴ Süyûtî, *el-İktirâh*, 53.

ve temellendirebilmek için zamansal olarak bazı evrelere ayırmışlardır. Genel anlamda kabul gören taksimatta istiṣḥâdi olarak şiir dört döneme ayrılmaktadır.¹⁵⁵

Cahiliyyûn: İslamiyet'ten önceki devirde Mühelhil b. Rebîa (ö.525) İmru'ülkays b. Hucr (ö.540), el-Â'şâ (ö.8/629-30), Nâbiga ez-Zübyânî (ö.604) gibi şairlerin yaşadığı dönemdir.

Muhadramûn: Cahiliye ve İslam dönemlerinin her ikisinde yaşamış Nâbiga el-Ca'dî (ö.65/685), Kâ'b b. Züheyr (ö.24/645) gibi şairlerin yaşamış olduğu dönemdir.

İslamiyyûn: İslamiyet dininin yayılmaya başladığı ilk dönem İslam şairlerinin yaşadığı ve İbrahim b. Harmâ (ö.150/767) ile son bulduğu kabul edilen evredir.

Muvelledûn (Muhdesûn): Tarihsel açıdan cahiliye döneminde başlayıp hicri ikinci asrın ortalarında Beşşâr b. Bürd (ö.167/783-84) son bulduğu kabul edilen zaman diliminden sonraki şiir evresidir.

Arap diline kaynaklık açısından Cahiliyyûn ve Muhadramûn şairlerine ait şiirlerin kaynak olabileceği, Muvelledûn dönemi şiirlerin ise kaynak sayılamayacağı hususunda alimler arasında ittifak bulunmaktadır.¹⁵⁶ İslamiyyûn denilen üçüncü tabaka şiirlerin kaynaklığı noktasında ise bazı ihtilaflar meydana gelmiştir. Sahih olan görüş bu dönem şiirlerin hüccet sayılabileceği yönündedir.¹⁵⁷ Bu başlık altında eserde kullanılan şiir örnekleri ele alınacaktır. Eserde bulunan şiir örneklerini tek tek ele almak konu bütünlüğünden uzaklaşmaya sebebiyet vereceğinden birkaç örnek vermekle yetinilecektir. Bunun yerine şahit olarak verilen şiirler arasında şair ismi açıkça belirtilenlerden yola çıkarak müellifin dönemsel bazda şiir ile istiṣḥâd konusunda nasıl bir tavır takındığı saptanmaya çalışılacaktır. Öncelikle belirtilmesi gereken önemli husus İbn 'Usfûr eserinde istiṣḥâd olarak 360'ın üzerinde şiire yer vermektedir. Eserin asıl telif amacı, istiṣḥâd yapılacak şiirlerin anonim olarak bilinen şiirlerden seçilmiş olması gibi sebeplerden dolayı daha kapsamlı ve ansiklopedik olarak nitelendirilen eserlerde olduğu gibi şiirler şair ismi belirtilmeksizin verilmiştir. *el-Muḳarrib*'de yer alan 360'ın üzerinde şiir örneğinden sadece 35 ayrı şaire ait 50/51 tane şiirin ḳaili açıkça belirtilmiştir. Diğer şiir örneklerinde şair isimleri yerine daha

¹⁵⁵ Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Muhammed 'Abdusselam Harûn (Kahire, 1997), 1/5-6-7.

¹⁵⁶ Suyûtî, *el-İktirâh*, 58; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/6.

¹⁵⁷ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/6.

çok “كَقَوْلِ الشَّاعِرِ، كَقَوْلِهِ، وَمِنْ ذَلِكَ قَوْلُهُ...” vb. tabirler ile şiirler belirtilmişlerdir.

Yukarıda da belirtildiği üzere tarihsel açıdan şiir ile istiṣhâd konusu dil bilimciler tarafından dört dönem içerisinde ele alınmaktadır. Müellif eserinde söz konusu dönemlerin her birinden örneklere yer vermektedir. Cahiliyyûn dönemi şairlerinden İmru'ülkays b. Hunduc b. Hucr, Ebû Şüreyh Evs b. Hacer b. Attâb et-Temimî (ö.620), Antere b. Şeddâd b. 'Amr el-Absi (ö.614) Ebû Umame Ziyad b. Muâviye b. Dâbab b. Câbir en-Nâbiğa ez-Zübyanî gibi şairlere ait şiirler ile istiṣhâd yapmaktadır. Muhadramûn dönemi şairlerinden Ebû Basîr Meymûn b. Kays b. Cendel el-A'sâ, Kâ'b. Züheyr, Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer el-'Âmirî (ö.40/660), Ebû'l-Kasım Ümeyye b. Ebi's-Salt (ö.8/630) gibi şairlere ait şiirleri istiṣhâd olarak kullanmaktadır. İslamiyyûn dönemi şairlerinden Cerîr b. Atiyye b. el-Hatafâ et-Temimî (ö.110/728), Ebû's-Şa'sâ Abdullah b. Rû'be (ö.97/715-16), Ebû'l-Cahhâf Rû'be b. Abdillâh el-'Accâc b. Rû'be b. Lebid et-Temimî (ö.145/762), Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'sâ el-Ferezdak (ö.114/732) gibi daha birçok şaire ait şiirleri istiṣhâd olarak kullanmaktadır. Yine Muvelledûn (Muhdesûn) dönemi şairleri olan Ebû't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Mütenebbî (ö.354/965), Ebû'l-Âlâ Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maârri (ö.449/1057), Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfi (ö.231/846) gibi şairlerin şiirlerine de yer vermektedir. Genel yaklaşım olarak şiirin bu tarihsel dönemleri arasında Muvelledûn (Muhdesûn) dönemi olarak adlandırılan dönemde varlık sahasına çıkan şiirlerin dilbilimciler nazarında istidlali bir anlam taşımamasına karşın İbn 'Uşfûr ilk üç döneme ait şiirleri istiṣhâd olarak kullandığı gibi Muvelledûn (Muhdesûn) dönemi şiirlerine de istidlali olarak yer vererek genel kabulün dışına çıkarak özgün bir tavır sergilemektedir. Kailinin zikredilmesine bakılmaksızın *el-Muḳarrib*'de geçen bazı şiir örneklerini şu şekilde ifade etmek mümkün olacaktır.

أَلَمْ يَأْتِيكَ وَالْأَنْبَاءُ تَنْمِي * بِمَا لَاقَتْ لُبُونَ بَنِي زِيَادٍ.

“İnsanlar arasında bu kadar konuşuluyorken, beni Ziyâd develerinin başına gelenlerin haberi sana ulaşmadı mı?”¹⁵⁸ İbn 'Uşfûr “الإعراب”

¹⁵⁸ Muhammed b. Muhammed Hasen Şürrâb, *Şerhu şevahidi 'ş-şi 'iriyye fî ümmâti 'l-kutûbi 'n-Nahviyye* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2007), 1/309; İbn 'Uşfûr, *el-Muḳarrib*, 1/50.

başlığında i‘râb alâmetlerinden cezm’ın sükun ve hazf olmak üzere iki formatta vuku bulduğunu bunlardan hazf işleminin ref‘ alâmeti nûn (ن) olan fiillerde cezim alâmeti olarak nûn harfinin hazf edilmesi, son harfi illet harfleri olan (ي، و، ا) birisi olan fiillerde cezim alâmeti olarak illet harfinin hazf edilmesi biçiminde meydana geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca sonu illet harflerinden biri ile biten fiillerde illet harfi dururken harekenin hazf edilmesi şeklinde cezim işleminin genel yapısına aykırı bir uygulamanın zaruret-i şîir haricinde başka bir yerde meydana gelmediğini belirtmiştir. Zaruret-i şîire örnek olarak yukarıda Kays b. Zühêyr b. Cüzeyme el-‘Absî’ye nispet edilen şîir şahit olarak verilmektedir. Şîirde cezim edatı (لم) sonra sonunda illet harfi bulunan (يأتيك) fiili gelmesine karşın hazf işleminin illet harfinin hazf edilmesi yerine illet harfinin harekesinin hazf edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁵⁹

فَلَوْ كُنْتُ ضَبِيًّا عَرَفْتَ قَرَاتِي * وَلَكِنَّ زَنْجِيَّ عَظِيمُ الْمَشَافِرِ.

“Şayet Debî (kabilesinden) olsaydın hısımlığımı bilirdin. Fakat (sen) dudağı büyük bir zencisin.”¹⁶⁰

İbn ‘Uşfûr “باب الحروف التي تنصب الإسم وترفع الخبر” başlığında sözkonusu harfler ile fiil arasında bir bağlantı kurarak fiilin fail ve mef‘ûl almasına benzer bir tarzla bu harflerinde iki isimde amel ettiğini birinci ismi manşûb ederek isim, ikinci ismi de merfû ederek haber olarak aldıklarını belirttikten sonra bu harflerin kullanımlarına dair bilgilere yer vermektedir. Verilen bu bilgilerden biri de söz konusu harflerin gramer açısından kendilerine isim olarak aldıkları kelimenin -kendisine delalet edecek bir şey bulunduğu zaman- hazf edilmesinin caiz olmasıdır. Örnek olarak Ferazdak’a nispet edilen yukarıdaki şîir şahit olarak kullanılmıştır. Şîirde (وَلَكِنَّ زَنْجِيَّ) ile başlayan cümlemin aslının (وَلَكِنَّكَ زَنْجِيَّ) şeklinde olduğunu (لكن) edatının isminin hazf edildiğine

¹⁵⁹ İbn ‘Uşfûr, *el-Muḥarrib*, 1/49-50.

¹⁶⁰ Şürrâb, *Şerhu şevahidi ş-şi’iriyye*, 1/467; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Şerhu şevâhidi Muḡni’l-lebîb*, nşr. Muhammed Mahmûd İbnü’t-Telâmîd (Lücnêtu’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1966), 2/701; İbn ‘Uşfûr, *el-Muḥarrib*, 1/108.

hazf edilen kelimenin kelamın siyakından anlaşıldığı için hazf edilmesinin caiz görüldüğü ifade edilmiştir.¹⁶¹

لَعَلَّ اللَّهُ فَضْلَكُمْ عَلَيْنَا * بِشَيْءٍ إِنَّ أَمْرَكُمْ شَرِيمٌ.

“Umulur ki Allah sizleri annenizin şerim olması ile bize üstün kılmıştır.”¹⁶² İbn ‘Uşfûr (لعل) başlığında cer harflerini tek tek sıralamaktadır.

harfindeki lâm (ل) harfinin üstün ve esre şeklinde okunabileceğini belirttikten sonra şahit olarak da yukarıda zikredilen anonim (söyleyeni belli olmayan) şiiri getirmektedir. Şiirde (لعل) kelimesinin (لَعَلَّ) veya (لَعْلَ) olmak üzere iki şekilde de okunabileceğini ifade etmektedir.¹⁶³

يَفْذِيكَ يَا رَوْعُ (زَرْعُ) أَبِي وَخَالِي * قَدْ مَرَّ يَوْمَانِ وَهَذَا الثَّالِي.

“Ya rev‘û (zer‘û) babam ve dayım sana feda olsun. İki gün geçti buda üçüncü gün.”¹⁶⁴ İbn ‘Uşfûr (باب إسم الفاعل المشتق من العدد) başlığında ismi fail kalıbını birden ona

kadar olan sayılardan türetildiği zaman müzekkerler (فَاعِلٌ) müennesler ise (فَاعِلَةٌ) kalıbında kullanılırlar. (ثَالِثٌ، ثَالِثَةٌ) kalıplarında ise (ث) harfinin sabit olması (ثَالِثٌ، ثَالِثَةٌ) kalıplarında kullanılırlar.

(ثَالِثٌ، ثَالِثَةٌ) kalıplarında kullanılırlar. (ثَالِثٌ، ثَالِثَةٌ) kalıplarında kullanılırlar.

İbdâle örnek olarak yukarıda zikredilen anonim şiir şahit olarak kullanılmaktadır. Şiirde (الثَّالِي) kelimesinin sonundaki (ي) harfi (ث) harfine bedel olarak kullanılmıştır.

Kelimenin asıl formatı (الثَّالِثُ) şeklindedir.¹⁶⁵

¹⁶¹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/108.

¹⁶² Şürrâb, *Şerhu şevahidi’s-şi’iriyye*, 1/26; İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/193.

¹⁶³ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/193.

¹⁶⁴ Şürrâb, *Şerhu şevahidi’s-şi’iriyye*, 1/420; İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/315.

¹⁶⁵ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/315.

أَلَيْسَ اللَّيْلُ يَجْمَعُ أُمَّ عَمْرٍو * وَإِنَّا فَذَاكَ بِنَا تَدَانِي

نَعَمْ وَتَرَى الْهَيْلَالَ كَمَا أَرَاهُ * وَيَعْلُوهَا النَّهَارُ كَمَا عَلَانِي.

“Gece ‘Amr’ın annesi ile bizi bir araya getirmeyecek mi? O (vakit) bize yaklaşıyor. Evet, sen hilali benim gördüğüm gibi göreceksin. Gündüz beni ortaya çıkardığı gibi onu da ortaya çıkaracak.”¹⁶⁶ İbn ‘Uşfûr (باب الحكاية) başlığında hikâye

(öyküleme) edilen şeyin müfret ya da cümle olduğunu belirtmiş. Müfret kelimenin hikâye edilmesi için bir cümleye naip olması ve bu cümlelerin ifade ettiği anlamı ifade etmesini şart koşturmuştur. Örnek olarak da (نَعَمْ، بَلَى) kelimeleri gösterilmiştir.

Bunlardan (نعم) istifham ve emir cümlelerine cevap olarak kullanıldığı gibi doğru ve yanlış olmaya müsait bir söylemin doğruluğunu tasdik için de kullanıldığını belirtmektedir. (بلى) ise sadece olumsuz cümleye cevap olarak kullanılmakta olduğunu, istifham edatıyla birlikte kullanılmış olmasına bakılmaksızın menfi yapıya sahip bir cümleyi olumlu kılmakta olduğunu ifade etmektedir. Karışıklığa mahal vermediği takdirde (نعم) istifham edatıyla birlikte kullanılan olumsuzluk edatının başında geldiği cümleye cevap olarak kullanılmasının caiz olduğu belirtilmiş şahit olarak da yukarıda Caḥdâr b. Mu‘aviye el-‘Ukalî’ye nispet edilen iki beyit gösterilmiştir. Şiir örneğinde az olmakla birlikte başında istifham ve nefiy edatlarının birlikte kullanıldığı olumsuz cümlelerin cevabında (نعم) gelebileceği vurgulanmak istenmiştir.¹⁶⁷

إِنَّ الرَّزِيَّةَ لَا رَزِيَّةَ مِثْلَهَا * فُقْدَانُ مِثْلِ مُحَمَّدٍ وَمُحَمَّدٍ.

¹⁶⁶ Şürrâb, Şerhu şevahidi ‘ş-şi’ iriyye, 3/254; İbn ‘Uşfur, el-Muḥarrib, 1/294-295.

¹⁶⁷ İbn ‘Uşfur, el-Muḥarrib, 1/294-295.

“Şüphesiz musibet (olarak) Muhammed ve Muhammed gibilerinin kaybedilmesine benzer musibet görülmedi.”¹⁶⁸ İbn ‘Usfûr tarafından *باب التثنية وجمع* ”

السلامة” başlığında mana ve lafız açısından veya isimlendirmelerine esas olan mana açısından mutabık olup nekra olan isimler tesniye edilirler. Eğer marife iki isim iseler tesniye edilmez bileşenin parçaları tek tek zikredilirler. Buna örnek olarak Ferazdak’a nispet edilen yukarıdaki şiir şahit olarak kullanılmıştır. Şiirde her ne kadar Muhammed isimleri lafız açısından aynı gözükseler de anlam ve isimlendirmeye sebep olan anlamda herhangi bir mutabakatları bulunmamaktadır. Sözkonusu durumlardan ötürü (مُحَمَّدَانِ) şeklinde tesniye olarak gelmesi gereken kelime (مُحَمَّدٍ وَمُحَمَّدٍ) şeklinde ayrı iki isim olarak kullanılmıştır.¹⁶⁹

2.2.2. İcmâ

Hicri II. Asrın sonlarına doğru fıkıh usulü sahasında ortaya çıkan icmâ kavramı, Hz. Peygamberin vefatının ardından İslam dinin ilk ve en temel kaynakları olan Kur’an ve sünnette hükmü tespit edilemeyen bir konunun çözümü için devrin İslam alimlerinin bu konuya dair aynı yönde görüş belirtmeleri (sarih icmâ) veya ortaya atılan çözüme muhalif bir tutum sergilememeleri (sükûtî icmâ) şeklinde ortaya çıkan istidlâl yöntemi ve fıkhi kaynaktır.¹⁷⁰ Edebi istidlâl yöntemi olarak icmâ kavramı ise, herhangi bir nas veya nassa kıyâs edilen bir şeye muhalefet etmediği müddetçe Basra ve Kûfe dil mekteplerinin hemfikir oldukları konunun edebi açıdan hüccet sayılması şeklinde ifade edilmektedir.¹⁷¹ Eserde İbn ‘Usfûr’un icmâ kavramı ile ilgili tasarrufu ve İbn ‘Usfûr tarafından icmâ edildiği belirtilen konular ile ilgili şu hususları belirtmek mümkün olacaktır. Eserde yukarıda ifade edilen anlamıyla açık bir tarzda Basra ve Kûfe dil ekollerinin icmâ ettiğine dair bilgi yer almamakla birlikte

¹⁶⁸ Suyûtî, *Şerhu şevâhidi Muğni’l-lebîb*, 2/775; Şürrâb, *Şerhu şevâhidi’ş-şi’iriyye*, 1/332; İbn ‘Usfûr, *el-Muḳarrib*, 2/42.

¹⁶⁹ İbn ‘Usfûr, *el-Muḳarrib*, 2/41-42.

¹⁷⁰ Hayreddin Karaman vd. (ed.), *İman ve ibadetler* (Yenimahalle, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı), 1/146-147.

¹⁷¹ Suyûtî, *el-İktirâh*, 73.

وَأَمَّا لَا تَ فَلَمْ تَرْفَعْ بِهَا الْعَرَبُ إِلَّا...^{١٧٢} إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْعَرَبَ وَضَعَتْ لِلْفِعْلِ أَسْمَاءً...^{١٧٣} وَقَدْ شَدَّتِ الْعَرَبُ فِي اسْمَيْنِ...^{١٧٤}

Şekillerinde (العرب) kelimesini kullanarak bir icmâ vurgusu yaptığı görülmektedir. Mantığa dayalı bir yaklaşımla konuya bakıldığında zaman bütün Arapların bir konuda ortak bir tavır sergilemelerinin imkansızla eş değer olduğu göz önünde bulundurulduğundan (العرب) kavramı ile ifade edilmek istenenin Basra ve Kûfe dil ekolleri olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.3. Kıyâs

Bütün ilimlerde pasesi bulunan bir metot olan kıyâsı Suyûtî *el-İktirâh*’da kadı Kemâleddin’in¹⁷⁵ *el-Müstevfâ fî’n-Nahiv* adlı eserinden nakilde bulunarak “*Bütün ilim dalları bir kısım nakil ve naslar, bir kısım kıyâs ve çıkarımlar ve diğer bir kısım ilim dalından yapılan alıntılardan (müteşekkildir)...*” şeklinde ifade etmiştir.¹⁷⁶ En belirgin kullanım sahası olarak fıkıh usulünde rastladığımız kıyâs terimi, Kur’an ve sünnette hükmü tespit edilemeyen fıkhi bir meseleye aralarında gerekçe birliği olmasından dolayı nasta hükmü belirtilmiş başka bir konuya ait hükmünün icra edilmesi şeklinde ifade edilen istidlâl yöntemi ve fıkhi kaynaktır.¹⁷⁷ Edebi bir terim olarak kıyâs, aynı doğrultuda oldukları bilinen materyallerden menkul olmayanların menkul olan materyallere hamledilmesi, aralarındaki illet bağı sebebiyle fer‘in ‘asla hamledilmesi şeklinde aynı bağlamda birden fazla tanım yapılmıştır.¹⁷⁸ Nahiv ilminin en büyük ve güvenilir metodu olarak kabul edilen kıyâs metodu nahiv ilmi için yapılan birçok tanımda da göze çarpmaktadır. İbn ‘Usfûr bu gerçeği eserinin girişinde nahiv ilminin tanımını yaparken:

النَّحْوُ: عِلْمٌ مُسْتَحَرَجٌ بِالْمَقَائِيسِ الْمُسْتَنْبَطَةِ مِنْ إِسْتِقْرَاءِ كَلَامِ الْعَرَبِ...

¹⁷² İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/105.

¹⁷³ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/132.

¹⁷⁴ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/207.

¹⁷⁵ Kadı Kemâleddin Ebî Sa’d Ali b. Mes’ud b. Hakem (ö.600/1204).

¹⁷⁶ Suyûtî, *el-İktirâh*, 79.

¹⁷⁷ Hayreddin Karaman vd. (ed.), *İman ve ibadetler*, 148-149.

¹⁷⁸ Suyûtî, *el-İktirâh*, 79-81; Enbârî, *el-İğrâb ve’l-Luma*, 93.

“Nahiv Arap kelamının araştırılıp teftiş edilmesiyle elde edilen kıyâslar ilmidir...”¹⁷⁹ şeklinde ifade etmektedir. Bir kıyâs işleminin gerçekleşebilmesi için kıyâsın dört temel bileşeninin bulunmasına ihtiyacı vardır. Bu bileşenler sırasıyla şunlardır. 1. Asıl (makîsun ‘aleyh) 2. Fer‘ (makîs) 3. Hüküm (aslın hükmü) 4. İllet (uyarlamanın gerekçesi). Suyûtî *el-İktirâh*’da kıyâs konusunu geniş bir yelpazede ele alıyor. Bu bağlamda temel bileşenleri bulunan bir kıyâs işleminin dört şekilde vuku bulabileceğini belirtiyor.¹⁸⁰ 1. Fer’in asıl’a kıyâsı (*kıyâs’ı-müstevi*) 2. Aslın fer’e kıyâsı (*kıyâs’ı evlâ*) 3. Benzer iki unsur arasında kıyâs (*kıyâs’ı-müstevi*) 4. Zıt iki unsur arasında kıyâs (*kıyâs’ı edven*). Enbârî ise kıyâsı farklı bir yaklaşım tarzı ile ele alarak üç çeşit kıyâs olduğunu belirtmekte ve belirtmiş olduğu kıyâs çeşitlerini detaylı bir şekilde açıklamaktadır.¹⁸¹ 1. Kıyâsûl-‘İlle (*gerekçe ile kıyâs*) 2. Kıyâsû’s-Şebih (*benzerlik ile kıyâs*) 3. Kıyâsû’t-Tarîd (*genel geçerlilik ile kıyâs*). İbn ‘Uşfûr daha önce de belirtildiği gibi nahiv ilmini “*kıyâslar ilmi*” olarak nitelendirmekte ve kıyâs metoduna eserinde çokça başvurmaktadır. Bunu bizzat (قياس) kelimesi ve türevlerini kullanarak yaptığı gibi (قياس) terimine benzer terimler aracılığı ile de yapmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için eserde yer alan kıyâs işlemlerine dair birkaç örneğe değinilecektir. *el-Muḳarrib*’in kendi ibaresinde kıyâs metodunun kullanımına değinmiş olduğu örnekler:

وَالِإِسْمُ الَّذِي تُرِيدُ تَصْغِيرَهُ إِنْ كَانَ مُرَكَّبًا مِنْ اسْمَيْنِ أَوْ مِنْ اسْمٍ وَصَوْتٍ صُغِرَ الصَّوْتُ مِنْهُ عَلَى قِيَاسِ تَصْغِيرِهِ لَوْ لَمْ يَكُنْ مُرَكَّبًا... وَإِنْ كَانَ مُضَافًا فَإِنْ كَانَ عَلَمًا صُغِرَتِ الْمِضَافُ عَلَى قِيَاسِ تَصْغِيرِهِ لَوْ لَمْ يَكُنْ مُضَافًا...¹⁸²

İbn ‘Uşfûr “باب التصغير” başlığında taşğir kavramının bir şeyin durumunu aşağılamak, kişiliğini küçümsemek, bir şeyi sayısal olarak azımsamak, zaman açısından yakınlık bildirmek ve mekân açısından yakınlık ifade etmek şeklinde beş anlam taşıdığını bildirmektedir. Müellif taşğir kavramı için bu şekilde bir beyanatta

¹⁷⁹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/45.

¹⁸⁰ Suyûtî, *el-İktirâh*, 192.

¹⁸¹ Enbârî, *el-İgrâb ve’l-Luma*, 105-112.

¹⁸² İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/82-83.

bulunduktan sonra kelamın üç temel bileşeni olan isim, fiil ve harften isimlerin taşğir edilebildiğini harf ve fillerin ise -taaccüp fiili hariç- taşğir edilemeyeceklerini ifade etmektedir. Taşğir edilen ismin mürekkep olması halinde mürekkep olmadığı halde taşğir edildiği şekilde bir işleme maruz kalacağını, yani mürekkep ismin (normal terkip, terkeb-i izafi, terkibi savtî) mürekkep olmayan isme kıyâs edilerek (*kıyâs-ı müstevi*) taşğir edileceğini belirtmektedir.

...وَأِنْ كَانَ فِيهَا أَكْثَرُ مِنْ زِيَادَةٍ وَاحِدَةٍ وَاحْتَجَّتْ إِلَى حَذْفِ بَعْضٍ وَإِثْقَاءِ بَعْضٍ فَإِنَّكَ تَحْذِفُ

مَا يُؤَدِّي إِلَى قِلَّةِ الْحَذْفِ أَوْ عَدَمِ تَوَالِيهِ وَتَرْكِ مَا لَيْسَ كَذَلِكَ. فَتَقُولُ فِي تَصْغِيرِ عَيْطُمُوسَ عَطِيمِيسَ

فَتَحْذِفُ الْيَاءَ... وَكَذَلِكَ أَيْضًا تَقُولُ فِي تَصْغِيرِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ بُرْهِيمَ وَسُمَيْعِيلَ.¹⁸³

İbn ‘Uşfûr yine “باب التصغير” başlığında gramer açısından taşğir kavramının kullanımına dair yapmış olduğu anlatımda taşğir edilecek isim eğer beş harfli olup dördüncü harfi illet harfi ve zait olarak nitelendirilen harflerden biri ise taşğir edilen bu isimden hiçbir harfin hazf edilemeyeceğini ifade etmektedir. Taşğir edilen isimde birden fazla ziyade harfin bulunması, söz konusu harflerden sadece bazısının hazf edilmesine diğer kısmının ise kelimedede kalmasına ihtiyaç duyulduğunda hazf edilmesi halinde kendinden sonra en az şekilde hazf işleminin gerçekleşeceği veya kendinden sonra hazf işlemi süregelmeyecek harflerin hazf edileceğini ifade etmektedir. Örnek olarak (*عَيْطُمُوسَ*) kelimesinin (*عَطِيمِيسَ*) şeklinde taşğir edilmesi gösterilmektedir.

Örnek kelimedede yer alan zait harflerden kelimenin ikinci harfi olan (ي) hazf edildiğini zait harf olmasına karşın beşinci harf olan (و) harfinin hazf edilmediği ifade edilmiştir.

Gerekçe olarak (و) harfinin hazf edilmesi halinde akabinde (ي) harfinin tekrardan hazf edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Verilen örnekler ile eşdeğer vasıflara sahip (إِبْرَاهِيمَ،

وَكَذَلِكَ أَيْضًا تَقُولُ فِي تَصْغِيرِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ...) kelimesine (*عَيْطُمُوسَ*) kelimeleri (إِسْمَاعِيلَ

şeklinde kıyâs (*kıyâsu* ’ş-şebah) edilerek taşğir edilmişlerdir.

¹⁸³ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/91-92.

... فَنَعَمْ فِيهِ إِسْمٌ بِدَلِيلٍ إِضَافَتِهَا إِلَى مَا بَعْدَهَا وَهِيَ فِي الْأَصْلِ نَعَمْ الَّتِي هِيَ فِعْلٌ سُمِّيَ بِهَا.

وَحُكِّيتْ عَلَى حَدِّ قَوْلِهِمْ: مَا رَأَيْتُهُ مُذْ شَبَّ إِلَى دَبَّ.¹⁸⁴

(نَعَمْ، بِنَسْ) başlığında “دَبَّ حُكْمُ الْفَاعِلِ فِي الْأَفْعَالِ الَّتِي لَا تَتَصَرَّفُ” İbn ‘Usfûr

kelimelerini çekimi olmayan fiiller olarak nitelemekte, söz konusu kelimelerin isim olduklarını iddia edenlere çeşitli cevaplar vermektedir. İbn ‘Usfûr (نَعَمْ) fiilinin şiirde geçen (فَقَدْ بُدِّلَتْ ذَاكَ بِنَعَمْ بَالٍ وَأَيَّامٍ لَيَالِيهَا قِصَارُ) kullanımı hakkında ise asıl kullanımı itibarıyla (نَعَمْ) kelimesinin son harekesinin mâzi fiillerde olduğu gibi fetha olması (نَعَمْ) kelimesinin fiil olmasını destekler mahiyette olmasına karşın -cer harfinin dahil olduğu (عَلَى بِنَسْ الْعَبْرِ) örneğini de göz önünde bulundurularak şiirde kendinden sonra gelen kelimeye izafe edilmesinden ötürü isim olduğunu belirtmiştir. (نَعَمْ) kelimesinin aslında fiil olup isim olarak hikâye edilmesini “Onu gençliğinden emeklemesine (yaşlılığına) kadar görmedim.” Nesir örneğinde son harflerinin harekesi bakımından mâzi fiili andırmalarına karşın cer harfleri ile kullanılan (شَبَّ، دَبَّ) kelimelerine kıyâs (kıyâsu’ş-şebah) ederek ifade etmektedir.

İbn ‘Usfûr “باب عطف النسق” başlığında gramer açısından bu terimin ifade etmiş

olduğu anlama dair: “Aralarındaki bağlantıyı sağlama hususunda bu iş için belirlenmiş harflerin kullanılması şartı ile ismin isme, fiilin fiile cümlelerin cümleye atfedilmesi (işlemidir.)” tanımını yapmakta akabinde ‘Atfu’n-Nasak işleminde kullanılan edatları (وَ الْحَرْفُ الْمَوْضُوعَةُ لِلْعَطْفِ هِيَ : الْوَأُو، وَالْفَاءُ، وَتَمْ، وَحَتَّى، وَأَو، وَأَمْ، وَإِمَّا،)

وَالْكَوْنُ، وَلَا) şeklinde bir arada vermektedir. Konu içeriğine dair yapmış olduğu açıklamada atıf harfinin iki amilin yerine geçtiği izlenimi vermediği yerlerde bir atıf

¹⁸⁴ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/66.

harfi ile iki ve daha fazla ismin birbirine atfedilmesinin mümkün olduğunu belirtmiş. Örnek olarak (أَعْلَمَ زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا مُنْطَلِقًا وَجَعَفَرٌ خَالِدًا عَبْدَ اللَّهِ مُقِيمًا) cümlesini vermiştir.

Muhatapta atıf harfinin ikinci amilin yerine geçtiği izlenimi veren yerlerde ise bir atıf harfi ile birden fazla ismin atfedilmesinin mümkün olmayacağını belirtmiş. Örnek olarak verdiği (إِنَّ فِي الدَّارِ زَيْدًا وَالْقَصْرِ عَمْرًا) cümlesinde (و) harfinin (إِنَّ) edatının yerine geçtiği izlenimi verdiğini vurgulamıştır. Kelamın zahiri aksi bir izlenim vermesine karşın bir atıf harfiyle birden fazla ismin atfedildiği örneklerde cerre yapan amilin hazf edildiği şeklinde tevile başvurulduğunu belirtmiş. Örnek olarak Ebî Davud el-İyâdî Cariye b. el-Haccac’a nispet edilen beyti vermektedir.

أَكُلَّ امْرِئٍ تَحْسِبِينَ امْرَأًا * وَنَارٍ تُوقَدُ بِاللَّيْلِ نَارًا.

“Sen herkesi adam ve geceleyin yanan her şeyi ateş mi sanırsın?”¹⁸⁵

Burada (نَار) kelimesi mecrûr (امْرِئ) kelimesine atfedilmiştir. Ma‘tûfun aleyhteki muzâfın delalet etmesi sebebiyle ma‘tufta muzâfın hazf edildiği anlaşılmakta atıf harfi hiçbir şekilde hazf edilen muzâfın yerine geçmemektedir. Müellif konuyu bu şekilde bağladıktan sonra (وَكَذَلِكَ يَتَخَرَّجُ كُلُّ مَا جَاءَ مِنْ مِثْلِ هَذَا) şeklinde Arap dilinde meydana gelecek buna benzer durumların hepsinde aynı çıkarımın yapılacağını ve bu meseleye kıyâs (kıyâs-ı müstevi) edileceğini belirtmiştir.¹⁸⁶

...وَذَلِكَ كُلُّهُ مَوْقُوفٌ عَلَى السَّمَاعِ يُحْفَظُ وَلَا يُقَاسُ عَلَيْهِ إِلَّا مَا كَانَ مِنْهُ عَلَى فَعَالٍ نَحْوِ نَزَالٍ فَإِنَّهُ

يُقَاسُ عَلَيْهِ فِي الْأَفْعَالِ الثَّلَاثِيَّةِ لِكَثْرَةِ مَا جَاءَ مِنْهُ...¹⁸⁷

İbn ‘Uşfûr “باب أسماء الأفعال” başlığında ismi fiiller hakkında; ne anlama geldikleri genel anlamda hangi fiillerden meydana geldiklerine dair açıklamalardan sonra bunların hepsinin semâ dayandığını bunlar dışında herhangi bir fiilin bunlara

¹⁸⁵ Şürrâb, *Şerhu şevahidi’ş-şi’iriyye*, 1/410; Suyûtî, *Şerhu şevâhidi Muğni’l-lebîb*, 2/700; İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/237.

¹⁸⁶ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/237.

¹⁸⁷ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/132.

kıyâs edilerek aynı anlamı ifade etmesinin mümkün olmadığını belirtmiş. Ancak ismi fiillerden (فَعَالٍ) kalıbında gelenler bundan istisna edilmiş ve sülasi fiillerin çokça bu şekil kullanıma sahip olmalarından dolayı bu kalıptaki ismi fiillere kıyâs (kıyâsû'l-'ille) edilmelerinin (...فَإِنَّهُ يُقَاسُ عَلَيْهِ فِي الْأَفْعَالِ الثَّلَاثِيَّةِ لِكَثْرَةِ مَا جَاءَ مِنْهُ) mümkün olduğu vurgulanmıştır.

Hiç şüphesiz eserde kıyâs yönteminin kullanımı ile alakalı örnekler zikredilenler ile sınırlandırılmayacak kadar çoktur. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi İbn 'Usfûr nahiv ilmini kıyâslar ilmi olarak adlandırmaktadır. Çalışmanın asıl amacından sapmasını engellemek için zikredilen örnekler ile yetinmeyi uygun bulduk.

2.2.4. İstishâb

İstishâb aksi bir durum meydana gelmedikçe sözkonusu kavram/durumun (edebi) varlık sahasına çıktığı asli şekil ve amacına uygun olarak kalması ve kullanılması demektir.¹⁸⁸ Enbârî itibar edilen bir delil türü olduğunu belirtmekle birlikte istishâb'ın en zayıf delillerden olduğunu vurgulamakta ve başka bir delil bulunduğu müddetçe istishâb'ı delil olarak kabul etmemektedir. Örnek olarak da kelâm içerisinde ana fonksiyonlara sahip olan isim ve fiil materyallerinin aksi bir durum olmadıkça asli kurulumları olan ismin mû'reb, fiilin ise mebni halinin devam etmesi şeklinde bir örnek vermektedir.¹⁸⁹ Çalışmasını yapmakta olduğumuz eserde belli bir ifade çerçevesinde istishâb deliline başvurulmamasına karşın İbn 'Usfûr'un eserinde birçok yerde istishâb deliline başvurduğu görülmektedir. İstishâb metoduna dair *el-Muḥarrib*'de geçen birkaç örneği sıralamanın konunun ikmali açısından uygun olacağını öngördük.

وَيَجُوزُ تَقْدِيمُ مَعْمُولِ اسْمِ الْفَاعِلِ عَلَيْهِ مَا لَمْ يَمْنَعْ مِنْ ذَلِكَ مَانِعٌ مِنَ الْمَوَانِعِ الَّتِي ذُكِرَتْ فِي بَابِ

الْفَاعِلِ...¹⁹⁰

¹⁸⁸ Ali BARDAKOĞLU, “İstishâb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001); Zekiyüddin Şâban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 289.

¹⁸⁹ Enbârî, *el-İgrâb ve'l-Luma'*, 46-141-142; Suyûtî, *el-İktirâh*, 136-137.

¹⁹⁰ İbn 'Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/125.

İbn ‘Uṣfūr “باب إسم الفاعل” başlığında ismi failin mâmûlünün ismi faile takdim edilebileceğini ancak bunun fail babında zikredilen aksi durumların -*mamulün muttasıl zamir olması*, ‘âmil’in gayri mutasarrıf olması, ‘âmil’in başında nefîy edatının (ما) gelmesi vb.) oluşmaması şartına bağlı olduğunu belirtmiş. Diğer bir ifade ile normal şartlarda ismi failin mâmûlünün ismi faile takdim edilebileceğini ancak mâmûlün muttasıl zamir olması gibi aksi durumlarda bunun mümkün olmadığını ifade etmektedir.

فَإِنْ أَرَدْتَ نِدَاءَ مَا فِيهِ الْأَلْفُ وَاللَّامُ تَوَصَّلْتَ إِلَى ذَلِكَ بِأَيِّ أَوْ اسْمٍ إِشَارَةً نَحْوُ قَوْلِكَ: يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ يَا هَذَا الرَّجُلُ أَوْ بِهَمَّا مَعًا وَذَلِكَ قَلِيلٌ نَحْوُ قَوْلِهِ: أَلَا أَيُّهَذَا النَّابِغُ السَّيِّدُ إِنِّي... وَلَا يُنَادَى مِنْهَا بِغَيْرِ وَصْلَةٍ إِلَّا اسْمُ اللَّهِ تَعَالَى لِكَثْرَةِ الْإِسْتِعْمَالِ مَعَ مُعَاقَبَتِهِمَا الْهَمْزَةَ مِنَ الْإِلَهِ أَوْ فِي ضَرُورَةٍ...^{١٩١}

İbn ‘Uṣfūr (باب النداء) başlığında nida harflerinin tanıtımını yaptıktan sonra nida harfleri ve münâda’ya ait hükümlere yer vermektedir. Bu bağlamda (ال) takısı taşıyan bir ismin münâda olabilmesinin nida harfine (أَيُّ), ismi işaret veya her ikisinin bitişmesi şartıyla mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Allah isminin çok kullanılıyor olması ve zaruret hali dışında söz konusu ekler olmaksızın (ال) takısı taşıyan herhangi bir ismin münâda olmasının mümkün olmadığını vurgulamaktadır. İbn ‘Uṣfūr’un burada ifade etmek istediği (ال) takısı taşıyan isimler (أَيُّ), ismi işaret veya her ikisi olmaksızın münâda olmazlar. Ancak...

وَلَا يَجُوزُ إِضْمَارُ حَرْفِ الْخَفْضِ وَإِنْقَاءُ عَمَلِهِ إِلَّا فِي ضَرُورَةٍ... أَوْ فِي نَادِرٍ كَلَامٍ...^{١٩٢}

İbn ‘Uṣfūr “باب حروف الخفض” başlığında cer harfinin hazfedilip amelinin olduğu gibi kalmasının caiz olmadığını, zaruret hali ve nadir görülen kelimelerin

¹⁹¹ İbn ‘Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 1/176-177.

¹⁹² İbn ‘Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 1/196-197.

bundan müstesna olduğunu ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle harfi cer hazf edilip ameli baki kalmaz. Ancak...

التَّشْيِيهُ ضَمُّ اسْمٍ نَكْرَةٍ إِلَى مِثْلِهِ بِشَرْطِ إِتْفَاقِ اللَّفْظَيْنِ وَالْمَعْنَيْنِ أَوِ الْمَعْنَى الْمَوْجِبِ لِلتَّسْمِيَةِ فَإِذَا اخْتَلَفَ
الِاسْمَانِ فِي اللَّفْظِ لَمْ يُشْنِيَا إِلَّا أَنْ يُغْلَبَ أَحَدُهُمَا عَلَى الْآخَرِ فَيَتَّفَقَا. وَذَلِكَ مَوْقُوفٌ عَلَى السَّمَاعِ نَحْوُ:
الْعُمَرَيْنِ فِي أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، وَالْقَمَرَيْنِ فِي الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَالْعَجَّاجَيْنِ فِي رُبُوبَةِ وَالْعَجَّاجِ
وَالزَّهْدَمَيْنِ فِي زَهْدَمٍ وَكَرْدَمٍ إِنِّي قَيْسٌ.¹⁹³

İbn ‘Uşfûr “باب التَّشْيِيهِ وَجَمْعُ السَّلَامَةِ” başlığında tesniye için mânâ ve lafız açısından ittifak etmiş veya isimlendirmeye esas teşkil eden anlamda mutabık olan belirsiz bir ismin diğer bir isme bitleştirilmesi (bir arada kullanılması) şeklinde bir tarif yapmaktadır. Devamında tesniye olacak isimler arasında lafız açısından bir ihtilaf olması durumunda tesniye işlemi gerçekleşmez. Ancak söz konusu iki isimden biri diğerine baskın gelir ve bu hususta bir ittifak sağlanırsa -semâ esas alınarak- tesniye işlemi gerçekleştirilebilir. Diğer bir ifade ile tesniye’de esas olan iki ismin lafız ve manasının ya da isimlendirmeye esas teşkil eden mananın bir konvansiyon içerisinde olması gerekmektedir. Ancak ...

3. EL- MUĞARRİB ÇERÇEVESİNDE İBN ‘USFÛR’UN İHTİLAFLI MESELELERE YAKLAŞIMI

Eserin amacı başlığında kısa ve öz bir biçimde ele alındığı gibi İbn ‘Uşfûr *el-Muğarrrib*’de belli bir ekole ait yaklaşım etrafında şekillenen bir anlatım tarzı sergilemek yerine eserini çoktan seçmeli (memzuc) bir anlayış biçimi ile oluşturduğu görülmektedir. Yine kitabın önsözünde belirtildiği üzere eserin asıl amaç ve hedefine hizmet edebilmesi için ihtilaflara yer verilmemeye gayret gösterilmiştir. Bundan mütevellit eserde birkaç istisna hariç genel anlamda herhangi bir ekol ismi kullanılmamakta bunun yerine daha çok şahıs ismi ve (كَقَوْلِهِمْ...، كَقَوْلِ بَعْضِهِمْ) şeklinde isimsiz görüş olarak ifade edilmektedir. Ayrıca eserde yer yer kabile kullanımlarına dair ihtilaflara değinildiği de görülmektedir. Bizler bu başlıkta nahiv ilmi açısından

¹⁹³ İbn ‘Uşfur, *el-Muğarrrib*, 2/40.

ihtilaflı olarak kabul edilen meselelerde İbn ‘Uşfûr’un yaklaşım tarzının Arap dili gramerinin iki ana akımı olarak kabul edilen Basra ve Kûfe ekollerinden hangisinin öngörüsü ile örtüştüğünü tespit etmeye ve tespit edilen noktaları istifadeye sunmaya gayret göstereceğiz. Söz konusu başlığı işlerken çalışmayı asıl amacından uzaklaştıracak detaycı bir anlatım tarzı yerine konuları daha çok bütüncül bir anlatım tarzı ile oluşturmaya gayret göstereceğiz. Gerekli yerlerde dipnot ve kaynakça göstererek dileyen kişilerin konuyu daha iyi ve detaylı araştırmalarına yardımcı olmaya çalışacağız. Eserde tespit edebildiğimiz ihtilaflı konuları Enbârî’nin *el-İnsâf fî Mesâ’ili’l-Hilâf Beyne’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn* eseri çerçevesinde değerlendirerek açıklamaya çalışacağız. Eserde yer alıp tespit edilebilen ihtilaflı meseleler:

وَأَمَّا النَّصْبُ فَعَلَامَتُهُ خَمْسٌ: الْفَتْحَةُ وَالْكَسْرَةُ وَانْقِلَابُ الْأَلِفِ يَاءً وَانْقِلَابُ الْوَاوِ يَاءً...

وَأَمَّا الْحَقْضُ فَعَلَامَتُهُ أَرْبَعٌ: الْكَسْرَةُ وَالْفَتْحَةُ وَانْقِلَابُ الْأَلِفِ يَاءً وَانْقِلَابُ الْوَاوِ يَاءً...¹⁹⁴

İbn ‘Uşfûr “باب معرفة علامات الإعراب” başlığında irab alametlerini ref, nasb, cer ve cezm şeklinde dörde ayırmaktadır. Nasb ve cer alametleri için yapmış olduğu açıklamadan İbn ‘Uşfûr’un i’râb alametleri noktasında Basra ekolüne mensup el-Cermî (ö.225/840) ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁵

فَاجْمُوعٌ جَمَعَ سَلَامَةً بِالْوَاوِ وَالنُّونِ يُشْتَرَطُ فِيهِ إِنْ كَانَ عَيْرَ صِفَةٍ وَكَانَ مُكَبَّرًا الذُّكْرِيَّةُ وَالْعَلَمِيَّةُ وَالْعَقْلُ وَعَدَمُ التَّرَكِيبِ وَالْحُلُّ مِنْ تَاءِ التَّأْنِيثِ نَحْوُ زَيْدٍ. وَإِنْ كَانَ مُصَغَّرًا أُشْتُرَطَ فِيهِ جَمِيعُ مَا ذَكَرَ إِلَّا الْعَلَمِيَّةُ نَحْوُ رَجُلَيْنِ وَإِنْ كَانَ صِفَةً أُشْتُرَطَ فِيهِ الذُّكْرِيَّةُ وَالْعَقْلُ أَوْ التَّنْزِيلُ مَنْزِلَةً ذِي الْعَقْلِ وَالْحُلُّ مِنْ تَاءِ التَّأْنِيثِ...¹⁹⁶

İbn ‘Uşfûr “باب التثنية وجمع السلامة” başlığında salim cemî için her ne koşulda

olursa olsun (تاء التأنيث) soyutlanma şartını koşmaktadır. Enbarî bu konuda Kûfe

¹⁹⁴ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/49.

¹⁹⁵ Ebu’l-Berekât Abdurrahman Kemâluddîn el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâ’ili’l-hilâf beyne’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn* (el-Mektebetu’l-Asriyye, 2003), 1/29.

¹⁹⁶ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/49-50.

ekolüne mensup dilbilimcilere göre sonunda (تاء التأنيث) olan kelime müzekker bir isim olarak kullanıldığı takdirde söz konusu kelimenin cemi formatı (طَلْحَة، طَلْحُون) gibi salim cemi müzekker olarak getirilebilir. Basralı dilbilimcilere göre ise söz konusu işlem mümkün değildir.¹⁹⁷ İbn ‘Usfûr’un bu konuda Basra ekolü mensupları ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

... فَالْإِبْتِدَاءُ: هُوَ جَعْلُكَ الْإِسْمَ أَوْ مَا هُوَ فِي تَقْدِيرِهِ أَوَّلَ الْكَلَامِ لَفْظًا أَوْ تَقْدِيرًا مُعَرَّى مِنَ الْعَوَامِلِ
الَلْفْظِيَّةِ غَيْرِ الزَّائِدَةِ لِتُخْبِرَ عَنْهُ. وَالْمُبْتَدَأُ هُوَ الْإِسْمُ أَوْ مَا هُوَ فِي تَقْدِيرِهِ الْجُمْلُوعِ أَوَّلَ الْكَلَامِ لَفْظًا أَوْ نِيَّةً
عَلَى الْوَصْفِ الْمُتَقَدِّمِ. وَالْخَبَرُ هُوَ الْجُزْءُ الْمُسْتَفَادُ مِنَ الْجُمْلَةِ الْإِبْتِدَائِيَّةِ...¹⁹⁸

Mübtedâ haber başlığında mübtedâ ve haberi merfû eden amilin ne olduğu hususunda Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilaf söz konusudur. Basra ekolüne mensup dilbilimcilere göre mübtedâ ibtidâ (zait olanlar dışında ismin lafzi amillerden soyutlanmış olması) ile merfû olur. Haber ise ibtidâ, ibtidâ ve mübtedâ ve sadece mübtedâ ile merfû olur. Şeklinde üç muhtelif görüş beyan etmişler. Kûfe ekolüne mensup dilbilimcilerin ise mübtedâ haber ile haberde mübtedâ ile merfû olur görüşünü ileri sürmüşlerdir.¹⁹⁹ İbn ‘Usfûr’un (باب المبتدأ وخبره) başlığında ifade etmekte olduğu içerik itibarı ile Basra ekolüne mensup dilbilimciler ile paralel bir yaklaşım tarzı sergilemektedir.

...فَأَمَّا الْمَفْرُودُ فَإِنْ كَانَ ظَرْفًا أَوْ مَجْرُورًا أَوْ مُشْتَقًّا فَإِنَّهُ يَشْتَمِلُ عَلَى ضَمِيرٍ عَائِدٍ عَلَى الْمُبْتَدَأِ وَإِنْ

كَانَ جَامِدًا لَمْ يَخْتِجْ إِلَى ذَلِكَ...²⁰⁰

Yine mübtedâ haber başlığında mübtedâ’nın haberinin camit (fiilden türetilmeyen isim) olması durumunda Basralı dilbilimcilere göre söz konusu haber ile mübtedâ’dan oluşan cümlenin bütünlüğünü sağlamak için aralarında bağlantı görevi üstlenecek herhangi bir zamire ihtiyaç duyulmamaktadır. Diğer taraftan Kûfeli

¹⁹⁷ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/34.

¹⁹⁸ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/82.

¹⁹⁹ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/38.

²⁰⁰ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/84.

dilbilimciler ise camit olmayan haberde olduğu gibi camit haberde de mübtedâ ile haber arasında bağlantıyı sağlayacak bir zamir bulundurmanın gerekli olduğunu ifade etmişlerdir.²⁰¹ İbn ‘Usfûr bu konuda Basralı dilciler ile paralel bir görüş ortaya koymaktadır.

...الْحَبْرُ يَنْقَسِمُ بِالنَّظَرِ إِلَى تَقْدِيمِهِ عَلَى الْمُبْتَدَأِ وَتَأْخِيرِهِ عَنْهُ ثَلَاثَةٌ أَقْسَامٍ قِسْمٌ يَلْزَمُ فِيهِ تَأْخِيرُ الْحَبْرِ وَهُوَ أَنْ يَكُونَ الْمُبْتَدَأُ اسْمَ شَرْطٍ أَوْ اسْمَ اسْتِفْهَامٍ أَوْ كَمْ الْحَبْرِيَّةِ أَوْ مَا التَّعْجُيبِيَّةِ... وَقِسْمٌ يَلْزَمُ فِيهِ تَقْدِيمُ الْحَبْرِ وَهُوَ أَنْ يَكُونَ الْحَبْرُ اسْمَ اسْتِفْهَامٍ أَوْ كَمْ الْحَبْرِيَّةِ أَوْ يَكُونَ الْمُبْتَدَأُ نَكْرَةً لَا مُسَوَّغَ لِلْإِبْتِدَاءِ بِهَا... وَقِسْمٌ أَنْتَ فِيهِ بِالْخِيَارِ وَهُوَ مَا عَدَا ذَلِكَ.²⁰²

Yine aynı başlıkta Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilaf olarak nitelendirilen konulardan bir tanesi de haberin mübtedâ’ya takdim edilmesi meselesidir. Bu bağlamda Basralı dilbilimciler cümle veya müfret olmasına bakılmaksızın haberin mübtedâ’ya takdim edilmesinin caiz olduğunu vurgulamaktadırlar. Kûfeli dilbilimciler ise tam aksi şekilde müfret veya cümle olmasına bakılmaksızın haberin mübtedâ’ya takdim edilmesinin caiz olmadığını savunmaktadırlar.²⁰³ İbn ‘Usfûr haberin mübtedâ’ya takdimi hususunda Basra ve Kûfe ekollerinin ikisinden tam anlamıyla bağımsız bir yaklaşım sergilediği söylenemese de hemfikir olduğu da söylenemez. Nitekim İbn ‘Usfûr konuyu haberin takdim edilmesinin uygun olmadığı, haberin takdim edilmesinin gerekli olduğu ve takdim noktasında kişinin muhayyer bırakıldığı kelam şeklinde üçlü bir kategorize yöntemine gittiği görülmektedir.

المَفْعُولُ بِهِ: كُلُّ فُضْلَةٍ انْتَصَبَتْ عَنْ تَمَامِ الْكَلَامِ يَصْلُحُ وَفُوعُهَا فِي جَوَابِ مَنْ قَالَ: بِأَيِّ شَيْءٍ وَقَعَ الْفِعْلُ أَوْ يَكُونُ عَلَى طَرِيقَةٍ مَا يَصْلُحُ ذَلِكَ فِيهِ. وَالْعَامِلُ فِيهِ أَبَدًا الْفِعْلُ...²⁰⁴

²⁰¹ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/48.

²⁰² İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/85-86.

²⁰³ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/56.

²⁰⁴ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/113.

...أَمَّا الْمَصْدَرُ (المفعول المطلق)... وَيُشْتَرَطُ فِي جَمِيعِ ذَلِكَ أَنْ يَكُونَ مَنْصُوبًا بَعْدَ فِعْلٍ مِنْ لَفْظِهِ

أَوْ مِنْ مَعْنَاهُ.^{٢٠٥}

أَمَّا الْمَفْعُولُ مَعَهُ: فَهُوَ الْإِسْمُ الْمُنْتَصَبُ بَعْدَ الْوَائِ الَّتِي بِمَعْنَى مَعَ الْمُتَضَمِّنِ مَعْنَى الْمَفْعُولِ بِهِ ...

وَانْتِصَابُهُ بِالْفِعْلِ الظَّاهِرِ الْمُتَقَدِّمِ عَلَيْهِ بِوَاسِطَةِ الْوَائِ ...^{٢٠٦}

... أَمَّا الْمَفْعُولُ مِنْ أَجْلِهِ: فَهُوَ كُلُّ فُضْلَةٍ إِنْتَصَبَتْ بِالْفِعْلِ أَوْ مَا جَرَى مَجْرَاهُ عَلَى تَقْدِيرِ لَامِ الْعِلَّةِ

وَيَكُونُ مَعْرِفَةً وَنَكْرَةً.^{٢٠٧}

Mef'ûl'de nasb amelini yapan amilin ne olduğu hususu Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilaf konusu olmuştur. Kûfeli dilbilimciler bu konuda, “Fiil fail ile birlikte mef'ûlü mansûb eder, fail tek başına mef'ûlü mansûb eder, mef'ûlü mansûb eden mef'ûliyet anlamıdır.” şeklinde birkaç görüş ortaya koymaktadırlar. Basralı dilbilimciler ise fail ve mef'ûlün her ikisinde de fiilin amel ettiğini savunmaktadırlar.²⁰⁸ İbn ‘Uşfur’un ihtilafın meydana geldiği söz konusu durum ile ilgili *el-Muḳarrib*’de Basra ekolünün görüşü ile paralel bir tutum sergilediği görülmektedir.

... أَمَّا الْمَفْعُولُ مَعَهُ: فَهُوَ الْإِسْمُ الْمُنْتَصَبُ بَعْدَ الْوَائِ الَّتِي بِمَعْنَى مَعَ الْمُتَضَمِّنِ مَعْنَى الْمَفْعُولِ بِهِ ...

وَانْتِصَابُهُ بِالْفِعْلِ الظَّاهِرِ الْمُتَقَدِّمِ عَلَيْهِ بِوَاسِطَةِ الْوَائِ وَصَحَّ لَهُ الْعَمَلُ فِيهِ مَعَ التَّوَسُّطِهَا بَيْنَهُمَا لِأَنَّهَا حَرْفٌ

عَظْفٍ فِي الْأَصْلِ فَعَمِلَ الْفِعْلُ فِيهَا بَعْدَهَا كَمَا عَمِلَ فِيهَا بَعْدَ حَرْفِ الْعَظْفِ.^{٢٠٩}

İhtilafa konu olan bir diğer husus mef'ûlün maâh'ın amili hususudur. Kûfeli dilbilimciler mef'ûlün maâh'ta amel eden amilin mef'ûl olan kelimedden önce geçen fiilin dışında bir fiil olduğunu ifade etmişlerdir. (إِسْتَوَى) örneğinde (إِسْتَوَى الْمَاءُ وَالْحَشْبَةُ).

²⁰⁵ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/144.

²⁰⁶ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/158.

²⁰⁷ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/160-161.

²⁰⁸ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/66.

²⁰⁹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/158.

fiili lazım (geçişli olmayan) bir fiildir. Mef'ûl olan (الحشبة) kelimesi başka bir amil ile manşûb olmuştur. Basralı dil bilimciler ise mef'ûlün maâh'da amel eden amilin maiyet anlamına gelen (و) ile birlikte mef'ûlden önce geçen fiil olduğunu belirtmişlerdir. (إِسْتَوَى الْمَاءُ وَالْحَشْبَةَ) vb. örneklerde her ne kadar fiil lazım bir fiil ise de (و) ile birlikte kullanılması söz konusu fiilin geçişliye çevrilmiş fiiller gibi mef'ûlde amel etmesine olanak sağladığını belirtmişlerdir.²¹⁰ İbn 'Usfûr konu hakkında *el-Muḳarrib*'de Basralı dilbilimciler ile aynı doğrultuda bir yaklaşım sergileyerek mef'ûlün maâh'da amel eden amilin maiyet anlamına gelen (و) ile birlikte mef'ûlden önce geçen fiil olduğunu ifade etmektedir.

... وَالْإِسْمُ الْمَشْتَعَلُ عَنْهُ إِنْ لَمْ يَتَقَدَّمْهُ شَيْءٌ وَكَانَ الْعَامِلُ الَّذِي بَعْدَهُ لَيْسَ فِي مَعْنَى أَمْرٍ وَلَا نَهْيٍ وَلَا دُعَاءٍ، فَإِمَّا إِنْ يَعْمَلُ فِي الضَّمِيرِ أَوْ فِي السَّبَبِ رَفْعًا أَوْ غَيْرَهُ، فَإِنْ عَمِلَ فِيهِ رَفْعًا لَمْ يَجْزُ فِي الْمَشْتَعَلِ عَنْهُ إِلَّا الرَّفْعُ عَلَى الْإِبْتِدَاءِ وَإِنْ عَمِلَ فِيهِ غَيْرُ ذَلِكَ جَازَ فِيهِ الرَّفْعُ عَلَى الْإِبْتِدَاءِ وَهُوَ الْمُحْتَارُ، وَالنَّصَبُ عَلَى إِضْمَارِ فِعْلٍ يُفَسِّرُهُ الظَّاهِرُ مِنْ لَفْظِهِ إِنْ أُمِكنَ، وَإِلَّا فَمِنْ مَعْنَاهُ...²¹¹

İştigal konu başlığında Müştâğalün anh olan ismi nasb eden amilin ne olduğu hususu Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilaf konusu olmuştur. Basralı dilbilimciler müştâğalün anh ismin mukadder bir fiil ile manşûb olduğunu belirtmektedirler. Kûfeli dilbilimciler ise müştâğalün anh ismi nasb eden amilin bu isme râcî olan zamirde amel eden fiilin kendisi olduğunu belirtmektedirler. İbn 'Usfûr'un *el-Muḳarrib*'de (باب (الإشتغال) başlığında Basralı dilcilerin ifade ettikleri görüş ile örtüşen bir içeriğe yer verdiği görülmektedir.²¹²

Basra ve Kûfe ekolleri arasında vuku bulan ihtilaf konularından biride (نعم، بئس) kelimelerinin yapısı ile ilgili ihtilaftır. Basralı dil bilimciler bu kelimelerin yapısal olarak fiil olduklarını belirtmişlerdir. Kûfeli dilbilimciler ise söz konusu kelimelerin

²¹⁰ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/200.

²¹¹ İbn 'Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/87-88.

²¹² Enbârî, *el-İnşâf*, 1/69.

isim olduklarını belirtmişlerdir.²¹³ İbn ‘Usfûr konuya dair *el-Muḳarrib*’de (ذكر حكم)

(وَهُمَا فِعْلَانِ غَيْرَ مُتَصَرِّفَيْنِ) başlığında (الفاعل في الأفعال التي لا تتصرف

dilbilimciler ile eşdeğer bir yaklaşım sergileyerek (نعم، بئس) kelimelerinin yapısal

olarak gayri mutasarrıf (türevi olmayan) fiiller olduklarını belirtmiştir.²¹⁴

...وَهِيَ بِالنَّظَرِ إِلَى تَقْدِيمِ أَخْبَارِهَا عَلَيْهَا قِسْمَانِ: قِسْمٌ لَا يَجُوزُ تَقْدِيمُ خَبَرِهِ عَلَيْهِ وَهُوَ مَا دَامَ وَقَعَدَ

فِي الْمَثَلِ وَمَا زَالَ وَأَخَوَاتُهَا مَا دَامَتْ مِنْفِيَّةً بِمَا أَوْ بَلَا فِي جَوَابِ قِسْمٍ، وَقِسْمٌ يَجُوزُ تَقْدِيمُ خَبَرِهِ عَلَيْهِ وَهُوَ مَا

بَقِيَ مِنَ الْأَفْعَالِ...²¹⁵

(باب كان وأخواتها) Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilafına sahne olan bir diğer yer

konusudur. Söz konusu fiillerin haberlerinin kendilerine takdim edilmesi hususunda iki noktada ihtilafa rastlamak mümkündür. Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilaf konularından ilki (مَا زَالَ) ve kardeşleri olarak nitelendirilen (مَا دَامَ، مَا بَرَحَ، مَا فَتَرَ، مَا نَفَكَ)

fiillerin haberlerinin kendilerine takdim edilmesi hususudur. Basralı dilbilimciler ve Kûfeli dilbilimci el-Ferrâ (ö.207/822) söz konusu edatların haberlerinin kendilerine takdim edilmesinin caiz olmadığını savunmaktadırlar. Kûfeli dilbilimciler ve İbn Keysân (ö.320/932) ise Basralıların aksine bu edatların haberlerinin kendilerine takdim edilmesinin caiz olduğunu savunmaktadırlar.²¹⁶ Basra ve Kûfe ekolleri

arasındaki bir diğer ihtilaf meselesi ise (لِيس) edatının haberinin takdim edilmesi

hususudur. Basra ekolüne mensup dil bilimciler (مَا زَالَ) ve kardeşleri haricinde diğer

tüm edatların haberlerinin kendilerine takdim edilmesinin caiz olması (لِيس) edatının

haberinin takdim edilmesinin caiz olduğunu savunmaktadırlar. Kûfe ekolüne mensup

²¹³ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/81.

²¹⁴ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/65.

²¹⁵ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/95.

²¹⁶ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/126.

dilbilimciler ve Basralı dilbilimci el-Müberred (286/900) (ليس) edatının haberinin kendisine takdim edilmesinin caiz olmadığını savunmaktadırlar.²¹⁷ İbn ‘Usfûr’un *el-Muḳarrib*’de (كان وأخواتها) başlığında konu ile alakalı vermiş olduğu bilgilerden kendisinin söz konusu iki durumda da Basralı dilbilimciler ile paralel bir yaklaşım içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

... وَأَهْلُ الْحِجَازِ وَنَجْدٍ رَاعُوا الشَّبَةَ الْخَاصَّ فَأَعْمَلُوهَا عَمَلٌ لَيْسَ إِلَّا أَنَّهُمْ لَمْ يَعْمَلُوهَا عَمَلَهَا إِلَّا بِشُرُوطٍ ثَلَاثَةٍ: أَحَدُهَا، أَنَّ يَكُونَ الْحَبْرُ غَيْرَ مُوجِبٍ وَالْآخَرُ، أَنَّ لَا يَتَقَدَّمَ الْحَبْرُ عَلَى اسْمِهَا وَلَيْسَ بِظَرْفٍ وَلَا مَجْرُورٍ وَالثَّالِثُ، أَنَّ لَا يَفْصُلُ بَيْنَهَا وَبَيْنَ الْإِسْمِ بِأَنَّ الزَّائِدَةَ...²¹⁸

(ما النافية) Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilafına sahne olan bir diğer konu konusudur. Söz konusu konu ile alakalı iki hususta ihtilafa rastlamak mümkün olacaktır. İhtilaf konularından ilki (ما النافية) ameli konusudur. Basralı dilbilimciler (ما) edatının (ليس) edatı gibi ismini merfû haberini manşûb ettiğini ifade etmektedirler. Kûfeli dilbilimciler ise (ما) edatının amelinin (ليس) ile olan ortak paydalarının zayıflamasından dolayı ismini merfû edebilmek ile sınırlı olduğunu, (ما) edatının kendi haberinde amel edemeyeceğini ifade etmektedirler. Söz konusu haberin ise cümlelerin aslında var olan cer harfinin hazf edilmesi ile manşûb olduğunu savunmaktadırlar.²¹⁹ İhtilafın meydana geldiği ikinci konu ise (ما النافية) edatının haberine mâmul olan bir kelimenin (ما) edatına takdim edilebilmesi hususudur. Basralı dilbilimciler söz konusu durumun caiz olmadığını Kûfeli dilbilimciler ise caiz olduğunu savunmaktadırlar.²²⁰

²¹⁷ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/130.

²¹⁸ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/102.

²¹⁹ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/134.

²²⁰ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/140.

İbn ‘Uşfûr’un konu hakkında *el-Muḳarrib*’de yapmış olduğu açıklama ile her iki ihtilaflı meselede Basra ekolü ile aynı doğrultuda yol izlediği görülmektedir.

إِغْلَمَ أَنَّ هَذِهِ الْحُرُوفَ لَمَّا كَانَتْ مُحْتَصَةً بِالْأَسْمَاءِ وَلَمْ تَكُنْ كَأَجْزَاءِ مِنْهَا أَشْبَهَتْ الْأَفْعَالَ فَعَمِلَتْ وَرَفَعَتْ
أَحَدَ الْإِسْمَيْنِ وَنَصَبَتْ الْآخَرَ لِأَنَّهَا أَشْبَهَتْ مِنْهَا مَا يَطْلُبُ اسْمَيْنِ. وَمَا يَطْلُبُ مِنْ الْأَفْعَالِ إِسْمَيْنِ يَرْفَعُ
أَحَدَهُمَا وَيَنْصِبُ الْآخَرَ وَلَمَّا كَانَتْ مَعَانِي هَذِهِ الْحُرُوفِ فِي أَحْبَارِهَا أَشْبَهَتْ الْأَحْبَارُ الْعُمَدَ فَرَفَعَتْ
وَأَشْبَهَتْ الْأَسْمَاءُ الْفَضَالَاتِ فَنُصِبَتْ...²²¹

... وَأَمَّا أَنْ فَيَجُوزُ الْغَاوُهَا وَإِعْمَالُهَا...²²²

(الْحُرُوفُ الْمَشَبَّهَةُ بِالْفِعْلِ) veya (إِنَّ وَأَخَوَاتُهَا) şeklinde adlandırılan edatlar ile alakalı

olarak Arap dili gramerinin iki ana ekolü olan Basra ve Kûfe ekolleri arasında birkaç hususta ihtilaf meydana gelmiştir. Söz konusu ihtilaf konularından ilki bu edatların kendi haberlerinde amel etmeleri hususudur. Söz konusu durum hakkında Kûfe ekolüne mensup gramerciler bu edatların fiil ile benzerliklerinin olması sebebiyle amel ettiklerini dolayısıyla amelde fiilin türevi olduklarını ifade etmişlerdir. Asıl ile aslın türevinin amelde eşit seviyede olmasının uygun olamayacağını öngörerek söz konusu edatlar sadece isimlerinde amel etmekte haberlerinde amel etmemektedirler şeklinde görüş beyan etmişlerdir. Basralı dilbilimciler ise söz konusu edatların fille aralarındaki benzerliğin çok yönlülüğüne işaret ederek fiil ile aynı ameli yapmakta olduklarına dair görüş beyan etmektedirler.²²³ İbn ‘Uşfûr’un *el-Muḳarrib*’de konuya dair yapmış olduğu açıklamayla Basra ekolü mensupları ile aynı doğrultuda görüş beyan etmekte olduğu görülmektedir.

İkinci ihtilaf mahalli (أَنْ الْمُخَفَّفَةُ) edatının ismini nasb etmesi hususudur. Basra ekolüne mensup gramerciler (أَنْ) edatının isminde amel ettiğini ifade etmektedirler.

Kûfe ekolüne mensup gramerciler ise (أَنْ) edatının tahfife uğramasından sonra fiil ile

²²¹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/106.

²²² İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/111.

²²³ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/144.

aralarındaki benzerlik vasfının zayıfladığını ve kendi isminde amel edemediğini ifade etmektedirler.²²⁴ İbn ‘Usfûr ise *el-Muḳarrib*’de söz konusu iki yaklaşımdan bağımsız hareket etmiş ve (أَنَّ) edatının amel etmesinin veya ilgasının mümkün olduğunu vurgulamıştır.

...وَأَفْرَدَتْ إِنَّ مِنْ بَيْنَ سَائِرِ أَخَوَاتِهَا بِدُخُولِ اللَّامِ فِي الْخَبَرِ إِذَا كَانَ إِسْمًا أَوْ فِعْلًا...²²⁵

Üçüncü ihtilaf mahalli (إِنَّ) edatının haberinde (لِ) harfinin kullanılması hususudur. Söz konusu durum için Basralı gramerciler (إِنَّ) edatının haberinde (لِ) getirilmesinin caiz olmadığını ifade ederlerken, Kûfeli gramerciler ise caiz olduğunu ifade etmektedirler.²²⁶ Müellifin ise *el-Muḳarrib*’de Kûfeli gramercilerle aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

وَلَا يَجُوزُ تَقْدِيمُ الْمَفْعُولِ عَلَى الظَّرْفِ وَلَا عَلَى الْجُرُورِ لَا تَقُولُ: زَيْدًا عَلَيْكَ وَلَا عَمْرًا دُونَكَ لِأَنَّهَا مَمْ تَقْوُ قُوَّةَ الْأَفْعَالِ إِذْ لَا تَتَصَرَّفُ تَصَرُّفَهَا وَلَا يَبْزُرُ فِيهَا ضَمِيرُ الْفَاعِلِ فِي تَثْنِيَةٍ وَلَا جَمْعٍ...²²⁷

Basra Kûfe ihtilafına sahne olan bir diğer konu ismi fiillerin mâmullerinin takdim edilebilmesi hususunda gerçekleşmiştir. Söz konusu durum için Basralı dilbilimciler ve Kûfeli dilbilimci Ferrâ ismi fiillerin fiilin türevi olması hasebiyle fiil ile aynı kuvvet ve kullanılabilirliğe sahip olmadıklarına dolayısıyla ismi fiillerin mâmullerinin kendilerine takdim edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Kûfeli dilbilimciler ise kıyâs ve nakli delil göstererek ismi fiillerin mâmullerinin takdim edilebileceğini savunmuşlardır.²²⁸ İbn ‘Usfûr *el-Muḳarrib*’de Basralı dilbilimciler ile aynı doğrultuda bir yaklaşım sergilemiş ve ismi fiillerin mâmullerinin takdim edilemeyeceğini belirtmiştir.

²²⁴ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/159.

²²⁵ İbn ‘Usfûr, *el-Muḳarrib*, 1/106.

²²⁶ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/169.

²²⁷ İbn ‘Usfûr, *el-Muḳarrib*, 1/136.

²²⁸ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/184-185.

وَأَمَّا الْحَالُ فَإِنْ كَانَ الْعَامِلُ فِيهَا فِعْلًا أَوْ مَا جَرَى مَجْرَاهُ جَارَ تَقْدِيمُهَا عَلَيْهِ مَا لَمْ يَمْنَعِ مِنْ ذَلِكَ كَوْنُ الْعَامِلِ فِيهَا مِنْ قَبِيلِ الْأَسْمَاءِ الْمَوْصُولَةِ أَوْ فِعْلًا غَيْرَ مُتَصَرِّفٍ... وَإِنْ كَانَ الْعَامِلُ فِيهَا لَيْسَ بِفِعْلٍ وَلَا جَارٍ مَجْرَاهُ لَمْ يَجْزِ تَقْدِيمُهَا عَلَيْهِ.²²⁹

İhtilafa konu olan bir diğer başlık hâl olan kelimenin amiline takdim edilmesi mevzusudur. Söz konusu durum hakkında Basralı dilbilimciler hâl olan kelimenin kendi amiline mutlak olarak takdim edilebileceğini ifade etmektedirler. Kûfe ekolüne mensup dilbilimciler ise (رَاكِبًا جُنْتُ) gibi zü'l hâl'in zamir olduğu durumlarda hâl olan kelimenin takdim edilmesini caiz görürken (رَاكِبًا جَاءَ زَيْدٌ) gibi zahir isme hâl olacak durumlarda ise izmârû kable'z-zikr lazım geleceğini gerekçe göstererek söz konusu durumda hâl olan kelimenin takdim edilmesinin caiz olmadığını vurgulamışlardır.²³⁰ İbn 'Usfûr *el-Muḳarrib*'de hâl olan kelimenin takdim edilmesi hususunda Basra ve Kûfe ekollerinin hâl sahibi eksenli yaklaşımının aksine hâl olan kelimede amel eden 'âmil eksenli bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.

وَلَا يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ الْفِعْلُ الْمَاضِي لَفْظًا وَمَعْنَى حَالًا حَتَّى تَكُونَ مَعَهُ (قَدْ) مُظْهَرَةً أَوْ مُضْمَرَةً أَوْ يَكُونَ وَصْفًا لِمَحْذُوفٍ.²³¹

Hâl başlığında ekoller arasında ihtilaf konusu olan bir diğer husus mâzi fiilin hâl olabilmesi hususudur. Basralı dilbilimciler söz konusu durum hakkında (قَدْ) ile kullanılması veya hazf edilmiş bir mevsufa sıfat olması durumlarında mâzi fiilin hâl olmasını caiz görmüşlerdir. Kûfe ekolüne mensup dilbilimciler ve Basralı dilbilimcilerden Ahfeş (ö.177/793) ise herhangi bir ön şart koşmaksızın mâzi fiilin hâl olabileceğini vurgulamaktadırlar.²³² İbn 'Usfûr *el-Muḳarrib*'de bu hususta Basralı dil bilimciler ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

²²⁹ İbn 'Usfûr, *el-Muḳarrib*, 1/156.

²³⁰ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/203.

²³¹ İbn 'Usfûr, *el-Muḳarrib*, 1/153.

²³² Enbârî, *el-İnşâf*, 1/205.

وَأِنْ فَصَلْتَ بَيْنَ الْحَبَرِيَّةِ وَتَمْيِيزِهَا أَلْتَزِمَ فِيهِ النَّصْبُ وَلَا يَجُوزُ الْحَقْضُ إِلَّا فِي ضَرُورَةٍ...^{٢٣٣}

Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilafa sahne olan konulardan bir diğeri (كم) temyizi ile arasına zarf veya mecrûr fasıla olarak girmesi durumunda temyizin i'rabının nasıl olması gerektiği hususudur. Söz konusu durum için Basra ekolü temsilcileri normal şartlarda temyizi mecrûr olarak gelen (كم) temyizinin ancak manşûb olarak gelebileceğini ifade etmektedirler. Kûfe ekolü temsilcileri ise (كم) ile temyizi arasına fasıla olmadığında temyiz nasıl mecrûr olarak geliyorsa aralarına fasıla girdiğinde mecrûr olarak kullanılabilir.²³⁴ İbn 'Usfûr'un *el-Muḳarrib*'de konu ile alakalı olarak yapmış olduğu açıklamadan Basralı dilbilimciler ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği anlaşılmaktadır.

وَالِإِسْمُ الْمَبْدَى غَيْرُ الْمُنْدُوبِ وَالْمُسْتَعَاثِ بِهِ وَالْمَتَعَجَّبُ مِنْهُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ مُفْرَدًا أَوْ مُضَافًا فَإِنْ كَانَ مُضَافًا كَانَ مَنْصُوبًا بِإِضْمَارِ فِعْلٍ لَا يَجُوزُ إِظْهَارُهُ. وَإِنْ كَانَ مُفْرَدًا فَيَأْمَأَنَّ أَنْ يَكُونَ مُطَوَّلًا أَوْ غَيْرَ مُطَوَّلٍ فَإِنْ كَانَ مُطَوَّلًا وَأَعْنِي بِهِ؛ مَا كَانَ عَامِلًا فِي غَيْرِهِ لَمْ يَجْزُ فِيهِ أَيْضًا إِلَّا النَّصْبُ نَحْوُ قَوْلِكَ: يَا ضَارِبًا زَيْدًا. وَإِنْ كَانَ غَيْرَ مُطَوَّلٍ فَيَأْمَأَنَّ أَنْ يَكُونَ مَعْرِفَةً أَوْ نَكِرَةً فَإِنْ كَانَ مَعْرِفَةً بُنِيَ عَلَى الضَّمِّ وَيَكُونُ فِي مَوْضِعِ نَصْبٍ بِإِضْمَارِ فِعْلٍ أَيْضًا...^{٢٣٥}

Basra ve Kûfe ekolleri arasında nida başlığında birden fazla konuda ihtilaf meydana gelmiştir. Söz konusu ekol ihtilaflarından eserde tespit edebildiğimiz birkaç hususu sırasıyla ifade etmeye çalışacağız. Ekoller arasında ihtilafa sebebiyet veren meselelerden biri müfret 'alem (isim) olan münâdanın mû'rab veya mebni oluşu hususunda meydana gelmiştir. Basra ekolüne mensup dilbilimciler söz konusu kelimenin zamme üzerine mebni olduğunu anlam açısından mef'ûl olmasından ötürü konumunun nasb konumu olduğunu savunmuşlardır. Kûfe ekolüne mensup

²³³ İbn 'Usfûr, *el-Muḳarrib*, 1/313.

²³⁴ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/247.

²³⁵ İbn 'Usfûr, *el-Muḳarrib*, 1/175.

dilbilimciler ise söz konusu kelimenin mû‘rab olduğunu tenvin almaksızın merfû bir isim olduğunu belirtmişleridir. Kûfe ekolüne mensup dilbilimci el-Ferrâ söz konusu durumda olan kelimenin zamme üzerine mebni olduğunu fakat fail veya mef‘ûl anlamı taşımadığını ifade etmektedir.²³⁶ İbn ‘Usfûr’un *el-Muḳarrib*’de konuya dair yapmış olduğu açıklamayla Basra ekolü ile aynı doğrultuda yol izlediği anlaşılmaktadır.

وَالْأَسْمَاءُ كُلُّهَا يَجُوزُ نِدَاؤُهَا إِلَّا الْمَضْمَرَاتِ وَالْأَسْمَاءُ الْمَعْرُفَةَ بِالْأَلِفِ وَاللَّامِ وَالْأَسْمَاءُ غَيْرِ الْمَتَصَرِّفَةِ وَالْأَسْمَاءُ اللَّائِمَةُ لِلصَّدَدِ... فَإِنْ أَرَدْتَ نِدَاءَ مَا فِيهِ الْأَلِفُ وَاللَّامُ تَوَصَّلْتَ إِلَى ذَلِكَ بِأَيِّ أَوْ اسْمٍ إِشَارَةٍ نَحْنُ قَوْلِكَ: يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ، وَيَا هَذَا الرَّجُلُ أَوْ بِمَا مَعًا وَذَلِكَ قَلِيلٌ نَحْنُ قَوْلِهِ: أَلَا أَيُّهَا النَّابِغُ السَّيِّدُ إِنِّي * عَلَى نَائِبِهَا مُسْتَنْبَسِلٌ مِنْ وَرَائِهَا. وَلَا يُنَادَى مِنْهَا بِغَيْرِ وَصْلَةٍ إِلَّا اسْمُ اللَّهِ تَعَالَى لِكَثْرَةِ الْإِسْتِعْمَالِ مَعَ مُعَاقَبَتَيْهِمَا الْهَمْزَةُ مِنَ (إِلَهِ) أَوْ فِي ضَرُورَةٍ نَحْنُ قَوْلِهِ: فَيَا الْعُلَامَانَ اللَّذَانِ فَرَا * إِيَّاكُمَا أَنْ تَكْسِبَانِي شَرًّا.²³⁷

Nida başlığındaki ihtilafli konulardan bir diğeri (ال) takısı alan bir ismin münâda olarak kullanılabilmesi hususudur. Basra ekolü mensupları ‘alem olan bir kelimenin nida harfi ile kullanılmasının caiz olmaması gibi tarif faydası veren iki ayrı edat olan nida harfi ve (ال) takısının bir kelimeye birlikte kullanılması uygun görmemektedirler.

Kûfe ekolü mensupları ise (ال) takısı almış bir kelimenin nida harfi ile birlikte kullanılabileceğini ifade etmektedirler.²³⁸ Söz konusu durum ile alakalı İbn ‘Usfur’un *el-Muḳarrib*’de yapmış olduğu açıklamayla Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği anlaşılmaktadır.

وَلَا يَجُوزُ إِظْهَارُ حَرْفِ النَّدَاءِ مَعَ اللَّهْمِ لِأَنَّ الْمِيَمَ الْمَشْدَدَةَ صَارَتْ عَوَضًا مِنْهُ...²³⁹

Nida başlığında Arapdili alanının iki ana ekolü olan Basra ve Kûfe ekolleri arasında vuku bulan bir diğer ihtilaf hususu (اللهم) kelimesindeki (م) harfinin hazf

²³⁶ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/264.

²³⁷ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/176-177.

²³⁸ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/274.

²³⁹ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/182.

edilmiş nida harfine bedel olarak kullanılmış olabilmesi şeklinde meydana gelmiştir. Söz konusu durum ile alakalı olarak Basralı dilbilimciler (اللهم) terkinin asıl formatının (يا الله) şeklinde olduğunu (م) harfinin kelimeye bitişmesi ile nida harfinin kullanımdan düştüğünü, zarûret-i şiir haricinde başka hiçbir yerde nida harfi ile birlikte bir kullanımlarının olmamasını gerekçe göstererek (م) harfinin nida harfine bedel olarak kullanıldığını savunmuşlardır. Kûfe ekolü temsilcileri ise (اللهم) terkinin asıl formatının (يا الله أمنا بخير) şeklinde olduğunu Arap keliminde çokça kullanım alanına sahip diğer birçok kelime ve terkipte olduğu gibi tahfife maruz kaldığını, nida harfinin de tahfif işlemi sebebiyle hazf edildiğini öngörmektedirler.²⁴⁰ İbn ‘Usfûr’un *el-Muḳarrib*’de konu ile alakalı yapmış olduğu açıklama Basralı dilbilimciler ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiğini göstermektedir.

... وَإِنْ كَانَ عَيْرٌ مُرَكَّبٌ لَمْ يُرَحَّمْ مَا كَانَ مِنْهُ عَلَى حَرْفَيْنِ أَوْ ثَلَاثَةٍ وَلَيْسَ أَحَدُهَا تَاءُ التَّائِيثِ وَإِنْ

كَانَ أَحَدُهَا تَاءُ التَّائِيثِ رَحَّمَتْهُ بِحَذْوِهَا نَحْوُ: (هَبَةِ) إِسْمُ رَجُلٍ.²⁴¹

Nida başlığında ekoller arasında ihtilafa şahit olduğumuz bir diğer konu üç harfe sahip isimlerin tarḥim (nida esnasında ismin son harfinin düşürülmesi) edilmesi hususunda gerçekleşmiştir. Kûfe ekolü mensupları konuya dair iki yaklaşım sergilemektedirler. Bunlardan ilki üç harfli ismin ortanca harfi harekeli ise söz konusu ismin tarḥim edilebileceği yaklaşımdır. İkinci yaklaşım ortanca harfin harekeli olmasına bakılmaksızın bütün üç harfli isimlerde tarḥim yapılabileceği yaklaşımdır. Basra ekolü mensupları ve Kûfeli dilbilimci el-Kisâî (ö.189/805) ise üç harfli isimlerde hiçbir şekilde tarḥim işleminin uygulanmayacağını ifade etmektedirler.²⁴² İbn ‘Usfûr’un *el-Muḳarrib*’de konu ile alakalı yapmış olduğu açıklamadan her iki ekole ait görüşlerle tam anlamıyla uyuşan bir yaklaşım sergilediği söylenemese de Basra ekolüne daha yakın bir tutum sergilediği ifade edilebilir.

²⁴⁰ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/279-281.

²⁴¹ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/186.

²⁴² Enbârî, *el-İnşâf*, 1/292.

...وَمَا كَانَ مِنْهُ عَلَى أَزِيدَ مِنْ ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ جَاَزَ تَرْخِيمُهُ... وَإِنْ كَانَ قَبْلَ الْآخِرِ حَرْفٌ مَدٍّ وَلَيْنِ

نَحْوُ: (مَنْصُور) حَذَفْتُه مَعَ الْآخِرِ مَا لَمْ يُؤَدِّ ذَلِكَ إِلَى بَقَاءِ الْإِسْمِ عَلَى أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ فَلَا يُحْدَفُ إِلَّا

الْآخِرُ خَاصَّةً. نَحْوُ: (ثَمُود) وَإِنْ لَمْ يَكُنْ قَبْلَهُ حَرْفٌ مَدٍّ وَلَيْنِ حَذَفْتُ الْآخِرَ خَاصَّةً.^{٢٤٣}

Nida başlığında ihtilafa konu olan hususlardan bir diğeri dört harfli olup sondan bir önceki harfi sakin olan isimlerde tarhım işlemi uygulandığında son harfin tek başına hazf edileceği veya sondan bir önceki sakin harf ile birlikte hazf edileceği konusudur. Basra ekolü mensupları bir tarhım işleminde sadece son harfin hazf işlemine maruz kalabileceğini ifade etmektedirler. Kûfe ekolü mensupları ise tarhım işleminde son harf ile birlikte sondan bir önceki sakin harfin de tarhım işlemine tabi kılınabileceğini savunmuşlardır. İbn ‘Usfûr *el-Muḳarrib*’de konuyu etraflıca detaylandırmakla birlikte Kûfe ekolüne paralellik arz eden bir yaklaşım içinde olduğu ifade edilebilir. Şöyle ki; üçten fazla harfe sahip isimlerde tarhım işlemi yapılırken sondan bir önceki harf med harflerinden biri olup hazf edilmesi durumunda kelime üç harfin altına düşmüyorsa (مَنْصُور) her iki harf birlikte hazf edilir. Hazf edilmesi durumunda kelimenin üç harfin altına düşmesi (ثَمُود) veya sondan bir önceki harfin med harflerinden biri olmaması durumunda tarhım işlemi yapılırken sadece son harf hazf edilir.

...وَإِنْ نَادَيْتَ الْإِسْمَ عَلَى جِهَةِ النُّدْبَةِ وَأَعْنِي بِذَلِكَ نِدَاءَ الْهَالِكِ لَمْ يُنَادِهِ إِلَّا بَيَاءٌ، وَوَكَأَمَّا تَقَدَّمَ.

وَلَا يَكُونُ إِلَّا عَلَمًا وَمَا جَرَى مَجْرَاهُ مِنْ نَبَزٍ أَوْ كُنْيَةٍ أَوْ مَوْصُولًا لَيْسَ فِيهِ الْأَلِيفُ وَاللَّامُ نَحْوُ قَوْلِهِمْ: (وَأَمِنْ

حَقَرَ بِئْرَ زَمْرَمَاهُ) أَوْ مُضَافًا إِلَى الْمَعْرِفَةِ.^{٢٤٤}

Nida başlığında ihtilafa konu olan bir diğer husus ismi mevsuller ve nekrâ isimlerin (ندبة) ahıt, mersiye sözü olarak kullanılabilmesi mevzusudur. Basra ekolüne mensup dilbilimciler nüdbe işleminin ancak marife bir isme yapılması gerektiğini

²⁴³ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/187.

²⁴⁴ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/184.

belirtmişlerdir. Negrâ ismin müphem olduğunu herhangi bir şeye tahsis edilmesinin mümkün olmadığını, mevsul ismin ise her ne kadar sıla cümlesi ile bir nebze tahsis elde ettiği kabul edilse de bu tahsisin yeterli olmadığını mevsul ismin tam anlamıyla müphemlikten kurtulamadığını dolayısı ile her iki kelime biçimi ile de nûdbe işleminin yapılamayacağını ifade etmişlerdir. Kûfe ekolü mensupları ise negrâ ismin nûdbe ile bir tür tahsis kazandığını, mevsul ismin ise sıla cümlesi sayesinde diğer marife kısımları gibi marife olduğunu dolayısıyla nûdbe işlemine tabi tutulması noktasında hiçbir engelin olmadığını ileri sürmüşlerdir.²⁴⁵ Konuya dair İbn ‘Uşfur’un *el-Muḳarrib*’de negrâ ismin nûdbe olması hususunda Basralı dilbilimciler ile aynı doğrultuda seyrettiği görülürken ismi mevsûller hususunda ise Kûfeli dilbilimciler ile aynı doğrultuda fikir beyan ettiği görülmektedir.

وَتَلَحُّقُ عَلَامَةُ النُّدْبَةِ آخِرَ الْإِسْمِ الْمُنْدُوبِ نَحْوُ قَوْلِكَ: (يَا زَيْدَا) أَوْ آخِرَ الْإِسْمِ الْمُضَافِ إِلَيْهِ
الْمُنْدُوبِ نَحْوُ: (يَا غُلَامَ زَيْدَا) أَوْ آخِرَ صَلَاتِهِ نَحْوُ قَوْلِكَ: (وَأَمِنْ حَفَرَ بئرَ زَمْزَمَاهُ) وَقَدْ حُكِيَ لَهَا فِي
آخِرِ صِفَتِهِ فِي قَوْلِهِمْ: (يَا جُمُعَتَيَّ الشَّامِيَّتَيْنِ) وَهُوَ قَلِيلٌ.²⁴⁶

Nida başlığında vuku bulan bir diğer ihtilaf nûdbe işlemin alameti olan (l) mendûb isme bitişmesi hususunda gerçekleşmiştir. Kûfe ekolüne mensup dilbilimciler ile Basra ekolüne mensup Yunus b. Habib (ö.182/798) ve İbn Keysân (ö.320/932) nûdbe alametinin mendûb ismin muzâfun ileyh ve sılasına bitiştiği gibi mendûb ismin sıfatına bitişmesine de cevaz vermektedirler. Basra ekolüne mensup dilbilimciler ise söz konusu durumun caiz olmadığını nûdbe alametinin ancak mendûb’a veya ayrılmaz nitelik olarak öngörülen muzâf-muzâfun ileyh, sıla-mevsul luzumiyeti meydana geldiğinde sıla ve muzâfun ileyhe bitişebileceğini, sıfat-mevsul arasında ise böyle bir luzumiyet olmamasından ötürü nûdbe alametinin mendûb ismin sıfatına bitişemeyeceğini vurgulamışlardır.²⁴⁷ İbn ‘Uşfur konuya dair *el-Muḳarrib*’de nûdbe alameti olan (l) harfinin kullanıldığı örnekleri yapılarına göre sıraladıktan sonra Kûfe ekolü temsilcileri ile aynı doğrultuda görüş beyan ederek nûdbe alametinin mendûb

²⁴⁵ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/298-299.

²⁴⁶ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/184.

²⁴⁷ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/300.

ismin sıfatına bitişmesinin az olmakla birlikte caiz olduğuna şu ifadeler ile yer verilmektedir.

”وَقَدْ حُكِيَ لِحُقِّهَا فِي آخِرِ صِفَتِهِ فِي قَوْلِهِمْ: يَا جُمُحُمَيَّ الشَّامِيَّتَيْنَاهُ وَهُوَ قَلِيلٌ.“

إِعْلَمْ أَنَّ (لَا) إِمَّا أَنْ تَدْخُلَ عَلَى نَكِرَةٍ أَوْ مَعْرِفَةٍ فَإِنْ دَخَلَتْ عَلَى مَعْرِفَةٍ لَمْ تَعْمَلْ شَيْئًا وَلَزِمَ تَكْرَارُهَا... وَإِنْ دَخَلَتْ عَلَى نَكِرَةٍ فَإِنْ كَانَ الْإِسْمُ مُضَافًا أَوْ مُطَوَّلًا عَمِلَتْ عَمَلُ (لَيْسَ) وَقَدْ تَقَدَّمَ. وَعَمَلُ (إِنَّ) فَتَنْصِبُهُ، لِأَنَّهَا تَقِيضُهَا. وَإِنْ كَانَ غَيْرَ ذَلِكَ فَإِنْ كَانَ مُفْرَدًا أَوْ جَمْعَ تَكْسِيرٍ أَوْ جَمْعَ سَلَامَةٍ بِالْأَلْفِ وَالتَّاءِ بُنِيَ مَعَهَا عَلَى الْفَتْحِ وَحَذَفِ التَّنْوِينِ فَتَقُولُ: (لَا رَجُلًا فِي الدَّارِ)، وَ(لَا غُلَمَانٌ لَزِيدٍ)، وَ(لَا هِنْدَاتٍ لَكَ) وَإِنْ كَانَ مُثْنًى أَوْ جَمْعًا عَلَى حَدِّ التَّثْنِيَةِ بُنِيَ مَعَهَا. وَكَانَتْ صِغَتُهُ كَصِغَةِ الْمُنْصُوبِ فَتَقُولُ: (لَا زَيْدَيْنِ لَكَ)، وَ(لَا زَيْدَيْنِ لَكَ).²⁴⁸

Grammer açısından Basra Kûfe ihtilafına rastladığımız konulardan bir diğeri (لَا) Gramer açısından Basra Kûfe ihtilafına rastladığımız konulardan bir diğeri (لَا) müfret ve nekrâ olan isminin fetha üzere mebni ya da manşûb mû‘reb bir isim olduğu hususudur. Basra ekolü mensupları (لَا) edatının isminin fetha üzere mebni olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kûfe ekolü mensupları ise söz konusu ismin (لَا) ile manşûb mû‘reb bir isim olduğunu ifade etmişlerdir.²⁴⁹ İbn ‘Usfûr konuya dair *el-Muḳarrib*’de Basra ekolü mensupları ile aynı doğrultuda beyanatta bulunduğu görülmektedir.

...وَتَكُونُ لِإِبْتِدَاءِ الْعَابَةِ فِي غَيْرِ الزَّمَانِ فَتَقُولُ: (سِرْتُ مِنَ الْبَصَرَةِ إِلَى الْكُوفَةِ)، (وَضَرَبْتُ مِنْ

الصَّغِيرِ إِلَى الْكَبِيرِ).²⁵⁰

²⁴⁸ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/189-190.

²⁴⁹ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/302.

²⁵⁰ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/198.

“باب حروف الخفض” başlığında Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilafa konu olmuş birçok husus bulunmaktadır. Söz konusu ihtilaf konularından İbn ‘Uşfûr’un *el-Muḳarrib*’de ele aldığı birkaç ihtilafı şu şekilde sıralamak mümkün olacaktır. İlk ihtilaf konusu harf-i cer olan (مِنْ) edatının kullanımı ile alakalı ihtilafıdır. Basra ekolü temsilcilerine göre harf-i cer olan (مِنْ) edatının zaman kavramı dışında kullanılmaması gibi diğer bir harf-i cer olan (مِنْ) edatı da sadece mekân ifade eden kavramlar ile kullanılabilmektedir. Kûfe ekolü temsilcileri ise (مِنْ) edatının mekân ile kullanıldığı gibi zaman kavramıyla da kullanılabileceğini ifade etmektedirler.²⁵¹ İbn ‘Uşfûr’un *el-Muḳarrib*’de konuyla alakalı olarak yapmış olduğu açıklama ile genel anlamda her iki ekolün temsilcileri ile de aynı doğrultuda görüş belirtmediği anlaşılmaktadır. İbn ‘Uşfûr (مِنْ) edatının kullanımı için zaman dışında hedeflenen şeyin başlangıcı için kullanıldığını belirtip konuya dair örneklerle yer verdiği görülmektedir.

(بَابُ حُرُوفِ الْخَفْضِ) وَهِيَ: الْبَاءُ، وَالْكَافُ، وَلَامُ الْجَرِّ، وَوَاوُ الْقَسَمِ، وَبَاوُهُ، وَوَاوُ رُبٍّ، وَقَاوُهَا...

وَقَسَمٌ لَا يَجُزُّ إِلَّا الظَّاهِرَ وَهُوَ: هَاءُ التَّنْبِيهِ، وَهَمْزَةُ الْإِسْتِفْهَامِ، وَقَطْعُ أَلِفِ الْوَصْلِ، وَمِنْ، وَالْمِيمُ الْمَكْسُورَةُ وَالْمُضْمُومَةُ، فِي الْقَسَمِ وَوَاوُ رُبٍّ وَقَاوُهَا... وَرُبٍّ، وَقَاوُهَا، وَوَاوُهَا لَا تَجُزُّ مِنَ الظَّوَاهِرِ إِلَّا التَّكْرَاتِ.²⁵²

İhtilafın yaşandığı ikinci konu (وَ) olarak bilinen edatın kendinden sonra gelen ismi mecrûr etme potansiyeline sahip oluşu ile ilgili husustur. Kûfe ekolü temsilcileri ve Basra ekolüne mensup dilbilimci Müberrid (وَ) olarak bilinen edatın kendisinden sonra gelen nekra isimde amel ettiğini savunmaktadırlar. Basra ekolü temsilcilerinin genel yaklaşımı ise söz konusu edatın amel edemeyeceğini vuku bulan amelin de mukadder olan (وَ) edatının ameli olduğunu savunmaktadırlar.²⁵³ İbn

²⁵¹ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/306-307.

²⁵² İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/193-195.

²⁵³ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/311.

‘Usfûr’un konuya dair *el-Muḳarrib*’de Kûfe ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

وَتَنْقَسِمُ أَيْضًا بِالتَّظَرِّ إِلَى إِسْتِعْمَالِهَا حَرْفًا وَغَيْرَهُ ، أَرْبَعَةَ أَقْسَامٍ . فَيَسْمُ يُسْتَعْمَلُ حَرْفًا وَاسْمًا وَهُوَ مُذٌ
وَمُنْدٌ ، وَعَنْ . فَمُذٌ وَمُنْدٌ يَكُونَانِ اسْمَيْنِ إِذَا ارْتَفَعَ مَا بَعْدَهُمَا ، وَيَكُونَانِ حَرْفَيْنِ إِذَا انْجَرَّ مَا بَعْدَهُمَا وَإِذَا
ارْتَفَعَ مَا بَعْدَهُمَا كَانَا مُبْتَدَأَيْنِ...²⁵⁴

İhtilafın meydana geldiği üçüncü konu (مُذٌ وَمُنْدٌ) edatlarından sonra gelen ismin i‘rab yönünden konumu hususudur. Basra ekolü temsilcileri söz konusu edatların iki kullanıma sahip olduklarını öngörmüşlerdir. (مُذٌ، وَمُنْدٌ) edatlarından sonra gelen isim merfû ise söz konusu edatlar isim olup mübtedâ kendilerinden sonra gelen merfû isim ise haber olarak değerlendirilir. (مُذٌ، وَمُنْدٌ) edatlarından sonra gelen isim mecrûr ise söz konusu edatlar harf-i cer kendilerinden sonra gelen isim ise mecrûr olarak değerlendirilir. Kûfe ekolü temsilcilerine göre (مُذٌ، وَمُنْدٌ) edatlarından sonra gelen isim merfû ise (مُذٌ، وَمُنْدٌ) edatlarından sonra bir fiilin hazf edildiği, merfû olan ismin bu fiil sebebiyle merfû olduğunu ifade etmişlerdir. Kûfe ekolüne mensup el-Ferrâ ise söz konusu edatlardan sonra bir mübtedâ’nın hazf edildiği, söz konusu edatlardan sonra gelen merfû ismin ise hazf edilmiş mübtedâ’ya haber olmasından ötürü merfû olduğunu ileri sürmüştür. (مُذٌ، وَمُنْدٌ) edatlarından sonra gelen isim mecrûr ise söz konusu edatlar harf-i cer kendilerinden sonra gelen isim ise mecrûr olarak değerlendirilir.²⁵⁵ İbn ‘Usfûr’un *el-Muḳarrib*’de konuya dair Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

...وَإِذَا حَذَفْتَ حَرْفَ الْقَسَمِ وَلَمْ تُعَوِّضْ مِنْهُ هَاءَ التَّنْبِيهِ، وَلَا هَمْزَةَ الْإِسْتِفْهَامِ، وَلَا قَطَعَ أَلِفِ الْوَصْلِ

لَمْ يَجْزِ الْخَفْضُ إِلَّا فِي اسْمِ اللَّهِ تَعَالَى. حُكِّيَ مِنْ كَلَامِهِمْ: (اللَّهُ لَا فَعْلٌ). بَلْ لَا بُدَّ إِذْ ذَاكَ مِنَ النَّصْبِ

²⁵⁴ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/194-202.

²⁵⁵ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/316-324.

بِإِضْمَارٍ فِعْلٍ أَوْ الرَّفْعِ عَلَى أَنَّهُ خَبَرٌ ابْتِدَاءً مُضْمَرٌ فَتَقُولُ: (يَمِينُ اللَّهِ لِأَفْعَلٍ) بِنَصْبِ يَمِينٍ عَلَى تَقْدِيرِ الزَّمْ
نَفْسِي يَمِينُ اللَّهِ وَهُوَ الْمُخْتَارُ، وَرَفْعِهِ عَلَى تَقْدِيرِ: قَسَمِي بِمِثْلِ اللَّهِ.^{٢٥٦}

İhtilafın meydana geldiği dördüncü mesele kısem edatları hazf edilip yerlerine herhangi birşey ‘ivet edilmeksizin amel etmelerinin cevazı hususundadır. Basra ekolüne mensup dilbilimciler ‘ivet olmaksızın hazf edilmiş bir kısem harfinin ‘amel etmesinin caiz olmadığını ifade etmişlerdir. Kûfe ekolü mensupları ise ‘ivet olmaksızın kısem harfinin ‘amel etmesini caiz görmüşlerdir.²⁵⁷ Konu ile alakalı olarak İbn ‘Uşfûr’un *el-Muḳarrib*’de ‘ivet olmaksızın hazf edilmiş bir kısem harfinin ‘amel etmesinin caiz olmadığını belirtmek suretiyle Basralı dilbilimciler ile aynı doğrultuda fikir beyan ettiği görülmektedir.

وَأَمَّا الْحُرُوفُ الَّتِي تَرْتَبُطُ الْمُقْسَمُ بِهِ بِالْمُقْسَمِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَتْ الْجُمْلَةُ الْوَاقِعَةُ جَوَابًا لِ(لَوْ) وَمَا دَخَلَتْ عَلَيْهِ ... وَإِنْ كَانَتْ غَيْرَ ذَلِكَ فَ(إِنَّ، وَاللَّامُ) فِي الْإِيجَابِ (وَمَا، وَلَا) فِي النَّفْيِ فَعَلَى هَذَا الْجُمْلَةُ الْمُقْسَمُ عَلَيْهَا إِنْ كَانَتْ إِسْمِيَّةً وَكَانَتْ مُوجِبَةً أَدْخَلَتْ عَلَى الْمُبْتَدَأِ (إِنَّ) وَفِي خَبَرِهَا (اللَّامُ) فَقُلْتُ: (وَاللَّهُ إِنْ زَيْدًا لَقَائِمٌ) وَإِنْ شِئْتَ أَتَيْتَ بِإِنَّ وَخَدَهَا. وَإِنْ شِئْتَ بِاللَّامِ وَخَدَهَا فَقُلْتُ: (وَاللَّهُ لَزَيْدٌ قَائِمٌ)...^{٢٥٨}

İhtilafın meydana geldiği beşinci esele kısem ile başlayan cümlede mübtedâ’nın başında gelen (ل) harfinin kısemin cevabında kullanılan bir edat veya ibtidâ harfi olarak kullanılmış bir harf olduğu hususudur. Basra ekolüne mensup dilbilimciler söz konusu harfin ibtidâ edatı olduğunu beyan etmişlerdir. Kûfe ekolüne mensup dilbilimciler ise söz konusu edatın mukadder olan bir kısemin cevabında kullanılan edat olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁵⁹ İbn ‘Uşfûr *el-Muḳarrib*’de Kûfe ekolü mensupları ile aynı doğrultuda ifadelere yer verdiği görülmektedir.

²⁵⁶ İbn ‘Uşfûr, *el-Muḳarrib*, 1/207.

²⁵⁷ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/325.

²⁵⁸ İbn ‘Uşfûr, *el-Muḳarrib*, 1/205.

²⁵⁹ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/330.

وَقَدْ شَدَّتِ الْعَرَبُ فِي اسْمَيْنِ فَلْتَزَمُوا فِيهِمَا الرِّفْعَ وَهُمَا: (أَيُّمْنُ اللَّهِ) وَالْقُهُ أَلْفٌ وَصَلٍ تَثْبُتُ إِتْدَاءً

وَتَسْقُطُ دَرَجًا...^{٢٦٠}

İhtilafın meydana geldiği altıncı mesele bir kâsem terimi olarak kullanılan (أَيُّمْنُ)

الهِمْنُ) terkininde yer alan (أَيُّمْنُ) kelimesinin tekil bir isim mi? çoğul bir isim mi olduğu hususunda gerçekleşmiştir. Konu ile alakalı olarak Basra ekolüne mensup dilbilimciler söz konusu kelimenin (الْيَمْنُ) kökünden türetilmiş tekil bir isim olduğunu kelimenin başında yer alan hemze harfinin de vasıl hemzesi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kûfe ekolüne mensup dilbilimciler ise söz konusu kelimenin (يَمِينُ) kelimesinin çoğul kalıbı olduğunu başında yer alan hemze harfinin kat' hemzesi olmasına karşın kelimenin Arap dilinde çok fazla bir kullanım alanına sahip olması sebebiyle (kullanımda) vasıl hemzesi gibi öngörülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁶¹ İbn 'Usfûr *el-Muḳarrib*'de konu ile alakalı olarak söz konusu kelimenin tekil veya çoğul olduğu ihtilafına değinmeksizin kelimenin başındaki hemzenin türü ile alakalı verdiği bilgiden Basra ekolü mensupları ile aynı doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır.

وَلَا يَجُوزُ إِضَافَةُ الشَّيْءِ إِلَى نَفْسِهِ، فَأَمَّا قَوْلُهُمْ: (صَلَاةُ الْأُولَى) وَ(مَسْجِدُ الْجَامِعِ) وَ(جَانِبُ الْعَرَبِيِّ)

وَ(دَارُ الْآخِرَةِ) وَ(بَقْلَةُ الْحَمَقَاءِ) فَتُجْعَلُ الصِّفَةُ فِي جَمِيعِ ذَلِكَ نَائِبَةً مَنَابَ مَوْصُوفٍ مَحْذُوفٍ وَالتَّقْدِيرُ:

السَّاعَةُ الْأُولَى، وَالْوَقْتُ الْجَامِعُ، وَالْمَكَانُ الْعَرَبِيُّ، وَبَقْلَةُ الْحَبَّةِ الْحَمَقَاءِ...^{٢٦٢}

Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilafın meydana geldiği diğer bir mesele bir ismin ifade ettiği anlam açısından kendisiyle aynı anlamı ifade eden diğer bir isme izafe edilmesinin (إِضَافَةُ الشَّيْءِ إِلَى نَفْسِهِ) cevazı hususudur. Kûfe ekolü temsilcileri sözkonusu durumun herhangi bir kazanım sağlamasına bakmaksızın (izafetü'ş-şey'i ilâ nefsihi) caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Basra ekolü temsilcileri ise sözkonusu

²⁶⁰ İbn 'Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/207.

²⁶¹ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/334-337.

²⁶² İbn 'Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/212-213.

durumun kelama yeni bir fayda sağlamadığını gerekçesiyle (izafetü's-şey'i ilâ nefsihi) caiz olmadığını ifade etmişlerdir.²⁶³ İbn 'Usfûr'un *el-Muḳarrib*'de konuya dair yapmış olduğu açıklamada Basra ekolü temsilcileri ile aynı doğrultuda yol izleyerek (izafetü's-şey'i ilâ nefsihi) caiz olmadığını ifade ettikten sonra, Arap dilinde bunun aksini destekler mahiyette olan kullanımlar için de mevsuf hazf edildikten sonra sıfat mevsufun yerini almıştır. Söz konusu örneklerde yer alan (izafetü's-şey'i ilâ nefsihi) kelamın zahirinden elde edilen bir çıkarımdır. Kelamın asıl yapısında (mevsuf hazf edilmemiş halde) izafetü's-şey'i ilâ nefsihi'nin söz konusu olmadığını belirtmiştir.

وَيَجُوزُ تَأْكِيدُ الْأَسْمَاءِ كُلِّهَا إِذَا أُحْتِيجَ إِلَى ذَلِكَ إِلَّا النَّكِرَاتِ فَإِنَّهَا لَا تُؤَكَّدُ فَأَمَّا قَوْلُهُ: (قَدْ صَرَّتِ الْبُكْرَةُ يَوْمًا أَجْمَعًا) فَضُرُورَةٌ، وَكَذَلِكَ قَوْلُ الْآخَرِ: (تَحْمِلُنِي الدَّلْفَاءُ حَوْلًا أَكْتَعَا) فَفِيهِ ضُرُورَتَانِ تَأْكِيدُ النَّكِرَةِ وَاسْتِعْمَالُ أَكْتَعُ غَيْرِ تَابِعٍ لِأَجْمَعِ.²⁶⁴

Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilafın vuku bulduğu bir diğer konu nekra isimlerin manevi tekit alabilmesi hususudur. Her iki ekolün hem fikir olduğu nokta nekra ismin kendi lafzının tekrar edilmesi (lafzi tekit) şeklinde tekit edilebileceğidir. Basra ekolü temsilcileri nekra ismin kendi lafzının tekrar edilmesi dışında başka bir biçimde tekit edilmesinin (manevi tekit) caiz olmadığını ifade etmektedirler. Kûfe ekolü temsilcileri ise nekra ismin kendi lafzının tekrar edilmesi dışında (قَعَدْتُ يَوْمًا كُلَّهُ)

örneğindeki gibi tekit lafzının muvakkat olması şartı ile nekra ismin başka bir lafız ile tekit edilmesinin caiz olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶⁵ İbn 'Usfûr'un *el-Muḳarrib*'de konuya dair yapmış olduğu açıklamadan Basra ekolü temsilcileri ile aynı doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır.

وَيَجُوزُ فِي الْأَسْمَاءِ كُلِّهَا عَطْفُ بَعْضِهَا عَلَى بَعْضٍ مِنْ غَيْرِ شَرْطٍ إِلَّا ضَمِيرَ الْحَقْفِ فَإِنَّهُ لَا يُعْطَفُ عَلَيْهِ إِلَّا بِإِعَادَةِ الْحَافِضِ نَحْوُ قَوْلِكَ: (مَرَرْتُ بِكَ وَبَرِيدٍ).²⁶⁶

²⁶³ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/8.

²⁶⁴ İbn 'Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/240.

²⁶⁵ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/21.

²⁶⁶ İbn 'Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/232.

İhtilafın meydana geldiği bir diğer mesele; mecrûr zamire zahir bir ismin atfedilmesinin cevazı hususudur. Basra ekolüne mensup dilbilimciler mecrûr zahir isme zamirin atfedilmesinin caiz olmaması gibi mecrûr zamire zahir bir ismin de atfedilemeyeceğini belirtmişlerdir. Kûfe ekolüne mensup dilbilimciler ise وَأَتَمُّوا اللَّهَ

وَأَتَمُّوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ “Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’tan ve akrabalık haklarına riayetsizliktende sakının.”²⁶⁷ vb. ayet ve Arap sözlerini delil göstererek mecrûr zamire zahir bir ismin atfedilmesinin caiz olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶⁸ İbn ‘Uşfûr *el-Muḥarrib*’de konu ile alakalı Kûfe ekolü ile aynı doğrultuda hareket etmiş mecrûr zamirin belli şartlar dahilinde zahir isme atfedilmesinin caiz olduğunu ifade etmiştir.

وَيَجُوزُ فِي الْأَسْمَاءِ كُلِّهَا عَطْفُ بَعْضِهَا عَلَى بَعْضٍ مِنْ غَيْرِ شَرْطٍ إِلَّا ضَمِيرَ الْحَقِّصِ ... وَضَمِيرَ الرَّفْعِ الْمُتَّصِلِ فَإِنَّهُ لَا يُعْطَفُ عَلَيْهِ إِلَّا بَعْدَ تَأْكِيدِهِ بِضَمِيرِ رَفْعٍ مُتَّصِلٍ أَوْ طَوَّلٍ يَقُومُ مَقَامَ التَّأْكِيدِ نَحْوُ قَوْلِكَ: (قُمْتُ الْيَوْمَ وَزَيْدٌ)، (وَمَا قُمْتُ وَلَا عَمْرُو). وَلَوْلَا الظَّرْفُ، وَ(لَا) الْفَاصِلَانِ بَيْنَ الْمُعْطُوفِ وَالْمُعْطُوفِ عَلَيْهِ لَمْ يَكُنْ بُدٌّ مِنَ التَّأْكِيدِ. فَأَمَّا قَوْلُهُ: وَرَجَا الْأَخْيَطِلُ مِنْ سَفَاهَةِ رَأْيِهِ * مَا لَمْ يَكُنْ وَأَبُّ لَهُ لَيْنًا. (فَصَرَّةٌ).²⁶⁹

Atıf konusunda ihtilafın yaşandığı bir diğer mesele; zarûret-î şî‘r hali dışında merfû muttasıl zamire başka bir ismin atfedilmesinin cevazı hususudur. Her iki ekolün ittifak ettiği nokta merfû munfasıl zamir veya başka bir fasıla olduğu zaman söz konusu durumun caiz olduğudur. Kûfe ekolüne mensup dilbilimciler (قُمْتُ وَزَيْدٌ)

şeklinde merfû muttasıl zamire aralarında fasıla olmaksızın başka bir ismin atfedilmesini ayetler ve Arap kelimelerinden deliller göstermek suretiyle caiz olduğu yönünde görüş beyan etmektedirler. Basra ekolüne mensup dilbilimciler ise hoş karşılanmamakla birlikte zarûret-î şî‘r dışında söz konusu durumun caiz olmadığı yönünde görüş beyan etmişlerdir.²⁷⁰ Konuya dair İbn ‘Uşfûr *el-Muḥarrib*’de yer alan

²⁶⁷ Nisâ Suresi, 4: 1.

²⁶⁸ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/31.

²⁶⁹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/233-234.

²⁷⁰ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/40.

açıklamasından Basra ekolü temsilcileri ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

”وَضَمِيرُ الرَّفْعِ الْمُتَّصِلِ فَإِنَّهُ لَا يُعْطَفُ عَلَيْهِ إِلَّا بَعْدَ تَأْكِيدِهِ بِضَمِيرِ رَفْعٍ مُتَّصِلٍ أَوْ طَوَّلٍ يَقُومُ مَقَامَ

التَّأْكِيدِ“

وَأَمَّا (لَكِنْ) فَإِنْ وَقَعَ بَعْدَهَا جُمْلَةٌ كَانَتْ حَرْفَ إِبْتِدَاءٍ وَيَكُونُ مَعْنَاهَا الْإِسْتِدْرَاكُ وَيَتَقَدَّمُهَا الْإِيجَابُ

وَالنَّفْيُ وَيَكُونُ الْجُمْلَةُ الَّتِي بَعْدَهَا مُضَادَّةً لِمَا قَبْلَهَا وَذَلِكَ نَحْوُ قَوْلِكَ: (قَامَ زَيْدٌ لَكِنْ عَمَرُو لَمْ يَقُمْ) وَ(مَا

قَامَ زَيْدٌ لَكِنْ عَمَرُو قَامَ). وَإِنْ وَقَعَ بَعْدَهَا مُفْرَدٌ كَانَتْ عَاطِفَةً وَيَكُونُ مَعْنَاهَا الْإِسْتِدْرَاكُ وَلَا يُعْطَفُ بِهَا

إِلَّا بَعْدَ نَفْيٍ.²⁷¹

Atıf konusunda meydana gelen ihtilaflardan bir diğeride ‘atıf edatlarından olan (لَكِنْ) icâbî bir cümleden sonra ‘atıf edatı olarak kullanılabilmesi hususudur. Basra ekolü temsilcileri (لَكِنْ) edatının icâb cümlesinden sonra ‘atıf edatı olarak kullanılamayacağı, kullanılması durumunda mâ’tûf cümlelerin mâ’tûfun aleyh cümlesinin tam aksi bir cümle olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Kûfe ekolü temsilcileri ise ‘atıf edatlarından olan (بَلْ) ile aynı anlamda kullanılan (لَكِنْ) edatının (بَلْ) edatı ile aynı cümle tiplerinde kullanılmasının caiz olması gerektiğini dolayısı ile herhangi bir şart koşmaksızın (لَكِنْ) edatının icâb ve menfî cümlelerde ‘atıf edatı olarak kullanılabilmesi gerekmektedir şeklinde görüş beyan ettikleri görülmektedir.²⁷² Konuya dair İbn ‘Uşûr’un *el-Muḳarrib*’de yapmış olduğu açıklamayla (...وَلَا يُعْطَفُ Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan etmekte olduğu ifade edilebilir.

²⁷¹ Ebü’l-Hasen Alî b. Mü’min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî (ö. 669/1270) İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib fi’n-Nahv*, 1972, 1/233.

²⁷² Enbârî, *el-İnşâf*, 2/47.

... وَالْحُرُوفُ كُلُّهَا مَبْنِيَّةٌ وَالْأَفْعَالُ تَنْقَسِمُ ثَلَاثَةً أَقْسَامٍ: مَاضٍ وَمُضَارِعٍ وَأَمْرٍ بِغَيْرِ لَامٍ. فَلَمَاضِي

وَالْأَمْرُ بِغَيْرِ لَامٍ مَبْنِيَّانِ ... وَأَصْلُ الْبِنَاءِ السُّكُونُ وَلَا يُبْنَى عَلَى حَرَكَةٍ إِلَّا لِمُوجِبٍ وَالْمُوجِبُ كَوْنُ الْمَبْنِيِّ قَدْ

كَانَ مُعَرَّبًا قَبْلَ بِنَائِهِ كَالْمَنَادَى.^{٢٧٣}

İhtilafın meydana geldiği diğer bir mesele emr-i hazır kalıbının mû'rab veya mebni olması hususunda gerçekleşmiştir. Basra ekolüne mensup dilbilimciler emr-i hâzırın öz mebni (mebniyü'l-asl) kısımlarından sayılıp, sükûn üzere mebni olduğunu ifade etmişlerdir. Kûfe ekolü temsilcileri ise emir siğası olan (إِفْعَلْ) kalıbının asıl itibarı

ile (لِتَفْعَلْ) olduğunu çok kullanımından (keşrâtû'l-isti'mâl) dolayı (ت، ل، ت) harflerinin tahfif için hazf edildiğini belirtmişlerdir. Emir siğası gâip formatında mû'rab meczûm olarak değerlendirildiği gibi müzaraât harfinden soyutlanmış emr-i hazır siğası içinde mû'rab meczûm bir fiildir şeklinde görüş beyan etmişlerdir.²⁷⁴ Konu ile alakalı İbn 'Uşfûr *el-Muḳarrib*'de (فَالْمَاضِي وَالْأَمْرُ بِغَيْرِ لَامٍ مَبْنِيَّانِ) şeklinde mazi ve emir fillerinin mebni oluşunu ifade etmesiyle Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği anlaşılmaktadır.

إِعْلَمْ أَنَّ الرَّافِعَ لِلْفِعْلِ الْمُضَارِعِ وَقُوْعُهُ مَوْقِعَ الْإِسْمِ وَأَعْنِي بِذَلِكَ أَنَّ الْفِعْلَ الْمُضَارِعَ إِذَا وَقَعَ فِي مَوْضِعٍ

يَجُوزُ لَكَ إِزَالَتُهُ مِنْهُ وَجَعْلُ اسْمٍ بَدَلَهُ كَانَ مَرْفُوعًا نَحْوُ قَوْلِكَ: (يَقُومُ زَيْدٌ)...^{٢٧٥}

Müzari fiilin hükümlerine dair Basra ve Kûfe ekolleri arasında birtakım ihtilaflar meydana gelmiştir. İhtilafın meydana geldiği konulardan biri müzari fiili merfû eden 'amilin ne olduğu hususunda gerçekleşmiştir. Basra ekolü mensupları müzari fiilin cümle içerisinde ismin bulunduğu konumda kullanılabilmesi sebebiyle mû'rab ve merfû olduğunu savunmaktadırlar. Kûfe ekolü mensupları ise genel olarak müzari fiilin cezme ve nasb edatlarından soyutlanmış olması sebebiyle merfû olduğunu belirtmişlerdir. Kûfe ekolüne mensup Kîsâî ise müzari fiilin bu fiile ait kalıpların

²⁷³ İbn 'Uşfûr, *el-Muḳarrib*, 1/289-290.

²⁷⁴ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/79.

²⁷⁵ İbn 'Uşfûr, *el-Muḳarrib*, 1/260.

başında yer alan müzaraât harfleri ile merfû olduğunu ileri sürmüştür.²⁷⁶ İbn ‘Uşfûr konuya dair *el-Muḥarrib*’de Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği ve müzari fiilin cümle içerisinde ismin bulunduğu konumda kullanılmaya elverişli olması sebebiyle merfû olduğunu ifade ettiği görülmektedir.

إِعْلَمَنَّ أَنْ نَوَاصِبَ الْأَفْعَالِ مِنْهَا مَا يَنْصِبُ الْفِعْلَ بِنَفْسِهِ... وَمِنْهَا مَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلَ بِإِضْمَارٍ (أَنَّ) بَعْدَهُ، وَإِنْ شِئْتَ أَظْهَرْتَهَا وَهُوَ لَا مُ كَي إِذَا لَمْ تَكُنْ بَعْدَهَا (لَا) نَحْوُ قَوْلِكَ: (جِئْتُ لِيَقُومَ زَيْدٌ) وَحَرْفُ الْعَطْفِ الْمَعْطُوفُ بِهِ الْفِعْلُ عَلَى الْإِسْمِ الْمَلْفُوظِ نَحْوُ قَوْلِكَ: (يُعْجِبُنِي قِيَامُ زَيْدٍ وَيَخْرُجُ عَمْرُو) وَإِنْ شِئْتَ (وَأَنْ يَخْرُجَ عَمْرُو). وَالْبَاقِي مِنْهَا مَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلَ بِإِضْمَارٍ (أَنَّ) بَعْدَهُ وَلَا يَخْجُوزُ إِظْهَارُهَا وَهِيَ: (كَي) فِي لُغَةٍ مَنْ يَقُولُ: كَيْمَهُ فَيُحْدِثُ مَعَهَا أَلْفَ مَا الْإِسْتِفْهَامِيَّةُ (لَا مُ الْجَحْدِ) وَهِيَ الَّتِي يَتَقَدَّمُهَا نَفْيٌ وَكَوْنٌ ماضٍ نَحْوُ قَوْلِكَ: (مَا كَانَ زَيْدٌ لِيَقُومَ). وَ(أَوْ) بِمَعْنَى (إِلَّا أَنَّ) أَوْ بِمَعْنَى (كَي) نَحْوُ قَوْلِكَ: (لَأَزِمَنَّكَ أَوْ تَقْضِيَنِي حَقِّي)... وَالْفَاءُ وَالْوَاوُ فِي جَوَابِ أَمْرٍ أَوْ نَهْيٍ أَوْ نَفْيٍ أَوْ اسْتِفْهَامٍ أَوْ تَمَنٍّ أَوْ تَخْصِيصٍ أَوْ عَرْضٍ أَوْ دُعَاءٍ وَلَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلُ بَعْدَهُمَا فِيمَا عَدَا ذَلِكَ إِلَّا فِي ضَرُورَةٍ...²⁷⁷

Müzari fiil başlığında meydana gelen ihtilaflardan bir diğeri birliktelik anlamı ifade eden (فَاءُ السَّبَبِيَّةِ) ve sebebiyet anlamı ifade eden (وَاوُ الْمُعِيَّةِ) harflerinden sonra gelen müzari fiilleri nasb eden amil hususunda gerçekleşmiştir. Basra ekolü temsilcileri (و) ve (ف) harflerinin asıl kullanımları itibarıyla atıf harfi olduklarını isim veya fiilden herhangi birisine özgün (has) olmadıklarını dolayısı ile isim veya fiilde amel etmediklerini, söz konusu harflerden sonra gelen müzari fiilin mukadder bir (أَنَّ) ile manşûb olduğunu belirtmişlerdir. Basra ekolüne mensup ebû Ömer el-Cermî (و) ve (ف) harflerinin atıf harfi olmaktan çıktıklarını, bu harflerden sonra gelen müzari fiili nasb eden amilin ise söz konusu harflerin kendilerinin olduklarını ileri sürmüştür. Kûfe

²⁷⁶ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/99.

²⁷⁷ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/260-263.

ekolü temsilcileri ise (و) ve (ف) harflerinden sonra gelen müzari fiili nasb eden amilin ifade edildiği gibi müzaraât harfleri veya bu iki harften sonra mukadder olan (أَنْ) olmadığını belirtmişlerdir. (و) ve (ف) harflerinden sonra gelen müzari fiiller kendilerinden önce geçen fiillerden yapısal olarak değişik ve bağımsız fiiller olmaları sebebiyle manşûb oldukları şeklinde görüş beyan etmişlerdir.²⁷⁸ İbn ‘Usfûr’un *el-Muḳarrib*’de konu ile alakalı olarak Basralı dilbilimciler ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

إِعْلَمْ أَنَّ نَوَاصِبَ الْأَفْعَالِ مِنْهَا مَا يَنْصِبُ الْفِعْلَ بِنَفْسِهِ وَهُوَ أَنْ... وَكَانَ فِي لُغَةٍ مَنْ يُدْخِلُ عَلَيْهَا حَرْفَ الْجَرِّ فَيَقُولُ: (لَكِنِّي)... وَالْبَاقِي مِنْهَا مَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلَ بِاضْمَارٍ أَنْ بَعْدَهُ وَلَا يَجُوزُ إِظْهَارُهَا وَهِيَ: (كَانَ) فِي لُغَةٍ مَنْ يَقُولُ: كَيْمَهُ فَيُخَذِفُ مَعَهَا أَلِفَ مَا الْإِسْتِفْهَامِيَّةَ...²⁷⁹

Basra Kûfe ekolleri arasında ihtilafın meydana geldiği bir diğer konu nasb edatlarından (كَانَ) cer harfi olarak değerlendirilebilme hususudur. Basra ekolü temsilcileri söz konusu edatının nasb edatı olarak kullanılması gibi cer edatı olarak kullanılmasının da caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Bu görüşlerini destekler mahiyette cer harflerinden (لَ) ismi istifham olan (مَا الْإِسْتِفْهَامِيَّةَ) ile birlikte (لِمَهُ) şeklinde kullanımına benzer bir şekilde (كَانَ) edatının da (مَا) ile (كَيْمَهُ) şeklinde kullanılmasını istidlâl getirmektedirler. Kûfe ekolü temsilcileri ise (كَانَ) edatının sadece nasb edatı olarak kullanılmasının caiz olduğunu ileri sürmektedirler. (جِئْتُكَ لَكِنِّي تَفْعَلُ هَذَا) gibi örneklerde cer harfi olan (لَ) harfinin (كَانَ) harfi ile birlikte kullanılmasını delil göstermek suretiyle bir harf-i cer’in başka diğer bir harf-i cer ile kullanılmasının caiz

²⁷⁸ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/104-107.

²⁷⁹ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/260-262.

olmadığını dolayısı ile (كَي) harfî cer olamayacağını ifade etmişlerdir.²⁸⁰ İbn ‘Uşfûr *el-Muḳarrib*’de konuya dair müzari fiili kendi başına ve mukadder (أَنَّ) ile nasb eden edatları işlerken herhangi bir ekolün görüşüne bağlı kalmaksızın (كَي) edatının her iki kullanımına dair yaklaşımlara yer verildiği görülmektedir.

... وَمِنْهَا مَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلُ بِاضْمَارِ أَنْ بَعْدَهُ، وَإِنْ شِئْتَ أَظْهَرْتَهَا وَهُوَ لَمْ كَي إِذَا لَمْ تَكُنْ بَعْدَهَا

(لَا) نَحْوُ قَوْلِكَ: (جِئْتُ لِيَقُومَ زَيْدٌ) ...²⁸¹

İhtilafın meydana geldiği bir diğer konu (لَمْ كَي) olarak da adlandırılan (لَمْ) harfinden sonra gelen müzari fiili nasb eden ‘âmil hususunda gerçekleşmiştir. Basra ekolü temsilcileri (ل) edatının isimlerde amel eden bir edat olduğunu (isimlere has) dolayısıyla fiilde amel edemeyeceğini, kendisinden sonra gelen müzari fiilin de mukadder bir (أَنَّ) ile manşûb olduğunu ifade etmişlerdir. Kûfe ekolü temsilcileri ise nasb edatı olan (كَي) müzari fiili bizzat manşûb etmektedir, aynı anlamında kullanılan (ل) edatı da kendisinden sonra gelen müzari fiili bizzat manşûb etmiştir şeklinde görüş beyan etmektedirler.²⁸² İbn ‘Uşfûr’un *el-Muḳarrib*’de konuya dair Basralı dilbilimciler ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

وَالْبَاقِي مِنْهَا مَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلُ بِاضْمَارِ أَنْ بَعْدَهُ وَلَا يَجُوزُ إِظْهَارُهَا وَهِيَ: (كَي) فِي لُعَةٍ مَنْ يَقُولُ: كَيْمَهُ فَيُحْذِفُ مَعَهَا أَلِفَ مَا الْإِسْتِفْهَامِيَّةِ وَ(لَمْ الْجَحْدِ) وَهِيَ الَّتِي يَتَقَدَّمُهَا نَفْيٌ وَكَوْنٌ مَاضٍ نَحْوُ قَوْلِكَ: (مَا كَانَ زَيْدٌ لِيَقُومَ). وَ(أَوْ) بِمَعْنَى إِلَّا أَنْ أَوْ بِمَعْنَى كَي نَحْوُ قَوْلِكَ: (لَأَلْزِمَنَّكَ أَوْ تَقْضِيَنِي حَقِّي) ... وَالْقَاءُ

²⁸⁰ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/117-118.

²⁸¹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/262.

²⁸² Enbârî, *el-İnşâf*, 2/121-122.

وَالْوَاوُ فِي جَوَابِ أَمْرٍ أَوْ نَهْيٍ أَوْ نَفْيٍ أَوْ إِسْتِفْهَامٍ أَوْ تَمَنٍّ أَوْ تَخْصِيصٍ أَوْ عَرْضٍ أَوْ دُعَاءٍ وَلَا يُنْتَصَبُ الْفِعْلُ
بَعْدَهُمَا فِيمَا عَدَا ذَلِكَ إِلَّا فِي ضَرُورَةٍ... وَحَتَّى إِذَا كَانَتْ بِمَعْنَى إِلَى أَوْ بِمَعْنَى كَيْ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ بِمَعْنِيَّتَيْهِمَا لَمْ
تَنْصَبْ... ٢٨٣

İhtilafın meydana geldiği bir diğer konu (لَيْكِي، حَتَّى) edatlarından sonra mukadder olan (أَنَّ) edatının zahir olarak da kullanılmasının cevazı hususundadır. Kûfe ekolü temsilcileri söz konusu durumun (جِئْتُ لَيْكِي أَنَّ أُكْرِمَكَ) örneğinde olduğu gibi -Arap dilinden nakil ve kıyâs yöntemlerini kullanarak- caiz olduğunu ifade etmektedirler. Basra ekolü temsilcileri ise mukadder (أَنَّ) edatının zahir olarak kullanılmasının hiçbir şekilde caiz olmadığını ifade etmişlerdir.²⁸⁴ İbn ‘Usfûr *el-Muḥarrib*’de konuya dair yapmış olduğu açıklamada (لَيْكِي) hakkında bilgi vermezken (حَتَّى) hakkında açık bir ifadeye yer vermemekle birlikte söz konusu edatın kullanım sahasına yönelik yapmış olduğu açıklamadan Basra ekolü ile aynı doğrultuda yol izlediği anlaşılmaktadır.

...وَالْبَاقِي مِنْهَا مَا يُنْتَصَبُ الْفِعْلُ بِاضْمَارٍ أَنَّ بَعْدَهُ وَلَا يَجُوزُ إِظْهَارُهَا وَهِيَ: (كَيْ) فِي لُغَةٍ مَنْ
يَقُولُ: كَيْمَهُ فَيُخَذِفُ مَعَهَا أَلِفَ مَا إِسْتِفْهَامِيَّةٍ وَ(لَأَمْ الْجُحُودِ) وَهِيَ الَّتِي يَتَقَدَّمُهَا نَفْيٌ وَكَوْنٌ مَاضٍ نَحْوُ
قَوْلِكَ: (مَا كَانَ زَيْدٌ لِيُقِيمَ). ٢٨٥

İhtilafın meydana geldiği bir diğer konu (لَأَمْ الْجُحُودِ) sonra gelen müzari fiilin mefûl’ünün müzari fiile takdim edilmesi ve söz konusu müzari fiilin ‘âmili hususlarında gerçekleşmiştir. Kûfe ekolü temsilcileri (لَأَمْ الْجُحُودِ) sonra gelen müzari fiili (لِ) harfi manşûb etmiş ve söz konusu fiilin mefûl’ünün de takdim edilebileceği

²⁸³ İbn ‘Usfûr, *el-Muḥarrib*, 1/260-268.

²⁸⁴ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/125.

²⁸⁵ İbn ‘Usfûr, *el-Muḥarrib*, 1/262.

şeklinde görüş beyan etmişlerdir. Basra ekolü temsilcileri ise bu durum ile alakalı olarak (لَا مَ الْجُحُود) sonra gelen müzari fiil mukadder bir (أَنَّ) ile manşûb olmuş ve söz konusu fiilin mef'ûlûnün ise takdim edilemeyeceği şeklinde görüş beyan etmişlerdir.²⁸⁶ İbn 'Usfûr konuya dair *el-Muḳarrib*'de müzari fiilin mef'ûl'ü hususuna değinmemiştir. (لَا مَ الْجُحُود) sonra gelen müzari fiili nasb eden 'âmil konusunda ise:

(...وَالْبَاقِي مِنْهَا مَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلُ بِاضْمَارٍ أَنَّ بَعْدَهُ وَلَا يَجُوزُ إِظْهَارُهَا وَهِيَ: (كَيِّ)... وَ (لَا مَ الْجَحْدِ) (وَهِيَ الَّتِي يَتَقَدَّمُهَا نَفْيٌ وَكَوْنٌ مَاضٍ نَحْوُ قَوْلِكَ: (مَا كَانَ زَيْدٌ لِيَقُومَ) şeklinde Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

...وَمِنْهَا مَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلُ بِاضْمَارٍ أَنَّ بَعْدَهُ ، وَأَنْ شِئْتَ أَظْهَرْتَهَا... وَالْبَاقِي مِنْهَا مَا يَنْتَصِبُ الْفِعْلُ بِاضْمَارٍ أَنَّ بَعْدَهُ وَلَا يَجُوزُ إِظْهَارُهَا وَهِيَ: (كَيِّ) فِي لُغَةٍ مَنْ يَقُولُ: كَيْفَ فَيَحْذِفُ مَعَهَا أَلِفَ مَا الْإِسْتِفْهَامِيَّةَ وَ(لَا مَ الْجَحْدِ)... وَحَتَّى إِذَا كَانَتْ بِمَعْنَى (إِلَى) أَوْ بِمَعْنَى (كَيِّ) فَإِنْ لَمْ تَكُنْ بِمَعْنِيَّتَيْهِمَا لَمْ تَنْصَبْ...²⁸⁷

İhtilafın meydana geldiği bir diğer konu (حَتَّى) edatından sonra gelen müzari fiilin 'âmili hususunda gerçekleşmiştir. Söz konusu durum ile alakalı Basra ekolü temsilcileri (حَتَّى) edatından sonra gelen müzari fiilin mukadder bir (أَنَّ) ile manşûb olduğunu belirtmişlerdir. Kûfe ekolü temsilcileri ise bu durum ile alakalı müzari fiil (أَنَّ) takdir edilmeksizin (حَتَّى) ile manşûb olduğu şeklinde görüş beyan etmişlerdir.²⁸⁸

İbn 'Usfûr'un konuya dair *el-Muḳarrib*'de: ...وَحَتَّى إِذَا كَانَتْ بِمَعْنَى (إِلَى) أَوْ بِمَعْنَى (كَيِّ) فَإِنْ لَمْ تَكُنْ بِمَعْنِيَّتَيْهِمَا لَمْ تَنْصَبْ şeklindeki ifadesiyle Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

²⁸⁶ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/137.

²⁸⁷ İbn 'Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/260-268.

²⁸⁸ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/141.

وَكُلُّ جُمْلَةٍ غَيْرِ مُحْتَمَلَةٍ لِلصِّدْقِ وَالْكَذِبِ إِذَا ضُمِّنَتْ مَعْنَى الشَّرْطِ فَإِنَّهَا تَحْتَاجُ إِذْ ذَاكَ جَوَابًا فَتَجْزِمُهُ

وَهِيَ جُمْلَةُ الْأَمْرِ نَحْوُ قَوْلِكَ: (إِنِّي أَكْرَمُكَ). وَالْإِسْتِفْهَامُ نَحْوُ قَوْلِكَ: (أَيْنَ بَيْتُكَ أَزْرُكَ)...²⁸⁹

Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilafın meydana geldiği bir diğer konu şart cümlesine cevabı olarak kullanılan cümleyi cezm eden ‘âmil hususundadır. Söz konusu durum ile alakalı olarak Kûfe ekolü temsilcileri cevap cümlesinin meczûm şart cümlesine komşu olması ve aralarında var olan luzûmiyet ilişkisi sebebiyle meczûm olduğu şeklinde görüş beyan etmişlerdir. Basra ekolü temsilcileri ise söz konusu durum hakkında genel olarak hem şart cümlesinde hem de cevap cümlesinde şart edatının kendisi ‘âmel etmiştir şeklinde görüş beyan etmektedirler. Bir gurup Basralı dilbilimci ise şart cümlesi ve şart edatı birlikte cevap cümlesini meczûm ettikleri ifade ederlerken, diğer bir gurup ise şart edatının şart cümlesinde şart cümlesinin de cevap cümlesinde ‘âmel ettiğini ileri sürmüşlerdir. Ebû Osman el-Mâzînî (ö. 249/863) ise cevap cümlesinin vakf üzere menbi olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁰ Konu ile alakalı *el-Muḥarrib*’de İbn ‘Usfûr’un konu hakkındaki temel ekol yaklaşımlarının aksine cevap cümlesinin içerisinde şart anlamı barındıran emir, istifham, temenni, dua vb. fiil cümlesi ile cezm edildiğini ifade etmiştir.

...وَأِنْ اتَّصَلَ بِهِ ضَمِيرُ الْإِثْنَيْنِ أَوْ تُونُ جَمَاعَةِ الْمُؤَنَّثِ لَمْ تَلْحَقْهُ إِلَّا الشَّدِيدَةُ... وَأَمَّا لَمْ تَدْخُلِ الْحَقِيقَةُ

فِي هَذَيْنِ الْمَوْضِعَيْنِ لِأَنَّ الْأَلِفَ لَا يَجْمَعُ بَيْنَهَا وَبَيْنَ سَاكِنٍ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مُدَّعَمًا نَحْوُ: دَابَّةٌ. وَإِنْ لَمْ يَتَّصِلْ

بِهِ شَيْءٌ مِمَّا ذُكِرَ الْحَقُّهُ أَيَّ التَّوْنَيْنِ شَتَّتَ مَا قَبْلَهَا نَحْوُ: إِضْرِبْ، وَهَلْ تَضْرِبُ...²⁹¹

İhtilafın meydana geldiği bir diğer konu (النون التوكيد الخفيفة) olarak bilinen te’kit

edatının tesniye ve cemî müennes fiillere bitişebilmesi hususudur. Kûfe ekolü temsilcileri söz konusu te’kit edatının -fiiller arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın- bütün fiillere bitişebileceği yönünde görüş beyan etmektedirler. Basra ekolü temsilcileri ise söz konusu te’kit edatının tesniye ve cemî müennes fiiller dışında kalan diğer bütün fiillere bitişmesinin caiz olduğunu, bu iki fiile ise bitişmelerinin caiz

²⁸⁹ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/272-273.

²⁹⁰ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/145.

²⁹¹ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 2/75-76.

olmadığı yönünde görüş beyan etmişlerdir.²⁹² Konuya dair İbn ‘Usfûr’un *el-Muḳarrib*’de gerekçesini de zikretmek suretiyle Basra ekolü temsilcileri ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

فَأَمَّا الْوَاوُ... إِذَا وَقَعَتْ بَيْنَ حَرْفِ مُضَارَعَةٍ وَكَسْرَةٍ فَإِنَّهَا تُحْدَفُ نَحْوُ: (يَعِدُ) وَالْأَصْلُ يُوْعِدُ...²⁹³

İhtilafın meydana gelmiş olduğu bir diğer konu misal-î vâvî olan müzari fiilin fâel-fiilinin hazf edilme gerekçesi hususunda gerçekleşmiştir. Basra ekolü temsilcileri (يَعِدُ) örneğinde olduğu gibi (و) harfinin (ي) harfi ve kesre arasına girmiş olmasından ötürü hazf edildiğini ileri sürmüşlerdir. Kûfe ekolü temsilcileri ise söz konusu durum ile alakalı olarak (يَعِدُ) vb. misali vâvî olan fiillerde fâel-fiilin hazf edilmesine gerekçe olarak geçişli ve geçişli olmayan fiilleri birbirinden ayırmak için uygulanan bir işlemdir. Geçişli fiillerde (و) hazf edilir. Geçişli olmayan fiillerde ise (و) harfi herhangi bir işleme maruz bırakılmaz şeklinde bir görüş ileri sürmüşlerdir.²⁹⁴ Konu ile alakalı olarak İbn ‘Usfûr’un *el-Muḳarrib*’de Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.

وَأَعْرِفُ هَذِهِ الْأَصْنَافَ: الْمُضْمَرَاتُ، ثُمَّ الْأَعْلَامُ، ثُمَّ الْمُشَارَاتُ، ثُمَّ مَا عُرِفَ بِالْأَلِفِ وَاللَّامِ، وَالْمُضَافُ إِلَى مَعْرِفَةٍ مِنْ هَذِهِ الْمَعَارِفِ إِضَافَةً مُحْضَةً بِمَنْزِلَةِ مَا أُضِيفَ إِلَيْهِ فِي التَّعْرِيفِ إِلَّا الْمُضَافَ إِلَى الْمُضْمَرِ فَإِنَّهُ فِي رُتْبَةِ الْعَلَمِ.²⁹⁵

İhtilafın meydana geldiği diğer bir konu beş marife çeşidi arasında bilinirlik (tanınırılık) açısından sıralama hususunda gerçekleşmiştir. Kûfe ekolü temsilcileri en iyi bilinen marife çeşidinin ismi işaretler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Basra ekolü temsilcileri ise ‘alem’in tanınırılık açısından ismi işaretten daha marife olduğunu ileri sürmüşlerdir. Dilbilimciler beş marife çeşidinin bilinirlik sıralaması hususunda kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir. Sibeveyh (ö.180/796) beş marife çeşidini bilinirlik

²⁹² Enbârî, *el-İnşâf*, 2/188.

²⁹³ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 2/183.

²⁹⁴ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/295.

²⁹⁵ İbn ‘Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/222-223.

(المُضْمَرُ، وَالْعَلَمُ، وَاسْمُ الْإِشَارَةِ، وَالْمَعْرِفُ) açısından şu şekilde bir sıralamaya tabi tutmuştur. İbnü's-Serrâc (ö.316/929) beş marife çeşidini (إِسْمُ الْإِشَارَةِ، وَالْمُضْمَرُ، bilinirlik açısından şu şekilde bir sıralamaya tabi tutmaktadır. Sîbeveyh ve Sîrâfî (ö.368/979) (وَالْعَلَمُ، وَالْمَعْرِفُ بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ، وَمَا أُضِيفَ إِلَى أَحَدٍ مِنَ الْمَعَارِفِ) İbnü's-Serrâc'ın aksine beş marife çeşidini bilinirlik açısından şu şekilde sıralamaktadır. (وَالْعَلَمُ، وَالْمُضْمَرُ، وَاسْمُ الْإِشَارَةِ، وَالْمَعْرِفُ بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ وَمَا أُضِيفَ إِلَى أَحَدٍ مِنَ الْمَعَارِفِ) Konuya dair İbn 'Usfûr'un *el-Muḥarrib*'de ekoller arasında vuku bulan ihtilafta Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği, ekol temsilcileri arasında gerçekleşen ihtilaf hususunda ise Sîbeveyh ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görülmektedir.²⁹⁶

وَهِيَ كُلُّ هَمْزَةٍ تَثْبُتُ إِبْتِدَاءً لِيَتَوَصَّلَ بِهَا إِلَى النُّطْقِ بِالسَّكِينِ وَتُحَذَفُ دَرَجًا وَتَكُونُ فِي الْإِسْمِ وَالْفِعْلِ وَالْحَرْفِ. فَأَمَّا الْحَرْفُ فَلَمْ تَدْخُلْ مِنْهُ إِلَّا عَلَى لَامٍ التَّعْرِيفِ نَحْوُ: الرَّجُلُ، وَالْعَلَامُ وَتَكُونُ مَعَهَا مَفْتُوحَةً. وَأَمَّا الْفِعْلُ فَلَا تُوجَدُ إِلَّا فِي ضَرْبَيْنِ مِنْهُ: الْمَاضِي، وَالْأَمْرُ بِغَيْرِ لَامٍ. فَلَمَاضِي تَلْحَقُ مِنْهُ اثْنِي عَشَرَ بِنَاءً وَهِيَ: إِنْفَعَلَ كَانَطَلَقَ... وَتَكُونُ فِي جَمِيعِ ذَلِكَ مَكْسُورَةً إِذَا بُنِيَ لِلْفَاعِلِ وَمَضْمُومَةً إِذَا بُنِيَ لِلْمَفْعُولِ وَالْأَمْرُ بِغَيْرِ لَامٍ تَلْحَقُ مِنْهُ مَا كَانَ مِنْ مِثَالٍ مِنَ الْأَمْتَلَةِ الْمُتَقَدِّمَةِ الذِّكْرِ وَتَكُونُ مَكْسُورَةً. أَوْ مَا كَانَ مِنْ فِعْلٍ عَلَى ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ وَيَكُونُ ثَانِي الْمَضَارِعِ مِنْهُ سَاكِنًا نَحْوُ: يَضْرِبُ وَيَذْهَبُ وَيَقْتُلُ... وَأَمَّا الْإِسْمُ فَلَا يُوجَدُ مِنْهُ إِلَّا فِي: اثْنَيْنِ وَاثْنَتَيْنِ، وَ فِي اسْمٍ، وَابْنٍ وَابْنَةٍ، وَامْرَأَةٍ وَامْرَأَةٍ، وَابْنٍ، وَاسْتِ وَتَثْنِيَّتَهُمَا وَفِي: أَيْمَنَ اللَّهُ فِي الْقَسَمِ وَفِي كُلِّ مَصْدَرٍ جَازَ عَلَى فِعْلٍ مِنَ الْأَفْعَالِ الَّتِي فِي أَوَّلِهَا هَمْزَةٌ وَصَلٍ وَتَكُونُ فِي جَمِيعِ ذَلِكَ مَكْسُورَةً إِلَّا فِي أَيْمَنَ فَإِنَّهَا لَا تَكُونُ فِيهِ إِلَّا مَفْتُوحَةً.²⁹⁷

²⁹⁶ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/233.

²⁹⁷ İbn 'Usfur, *el-Muḥarrib*, 2/38-39.

İhtilafın yaşandığı konulardan bir diğeri hemze-i vasl'ın harekesi ile alakalı husustur. Kûfe ekolü temsilcileri vasıl hemzesine ait belli bir hareketin olmadığını, fiillerde 'âyne'l-fiilin harekesine göre kesre veya ötre şeklinde değişiklik gösterebileceğini belirtmişlerdir. Basra ekolü temsilcileri ise vasıl hemzesinin asıl itibarı ile kesre almış olması gerektiğini, (أُدْحِلْ) gibi kelimelerde zamme ile kullanılmasının temel sebebi olarak da kesreden ötreye geçişin yapılmaması şeklinde görüş beyan etmişlerdir.²⁹⁸ Söz konusu durum ile alakalı olarak İbn 'Uşfur *el-Muḥarrib*'de Basra ve Kûfe ekollerinin aksine konuya dair tafsilatlı bir anlatıma yer vermiştir. Hemze harfinin isim, fiil ve harfin her üçünde de kullanıldığını belirtmiş, kullanımına paralel olarak hemzenin fiilin başında kullanımı hususunda Kûfe ekolü ile paralel bir tutum sergilediği görülmektedir. Vasıl hemzesinin isimlerde kullanımı hususunda ise Basra ekolü temsilcileri ile paralel görüş beyan ettiği görülmektedir.

... وَإِنْ كَانَ آخِرُهُ أَلِفًا رَدَدَتْهَا فِيمَا كَانَ عَلَى ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ إِلَى أَصْلِهَا فَتَقُولُ: رَحِيَانٍ وَعَصَوَانٍ وَإِنْ جُهِلَ الْأَصْلُ رُدَّتْ إِلَى الْيَاءِ فِيمَا سُمِعَتْ فِيهِ الْإِمَالَةُ فَتَقُولُ فِي تَثْنِيَّةٍ (بَلَى) إِذَا سُمِّيَتْ بِهَا (بَلَيَانٍ) وَإِنْ مَثَلٌ فَلَبِثْتَ وَأَوَّاءُ فَتَقُولُ: فِي تَثْنِيَّةٍ (عَلَى) إِذَا سُمِّيَتْ بِهَا (عَلَوَانٍ) وَتُقَلَّبُهَا يَاءً فِيمَا زَادَ عَلَى الثَّلَاثَةِ فَتَقُولُ: عَيْسِيَانٍ وَجُمَادِيَانٍ. وَمِنْهُ قَوْلُهُ: شَهْرِي رَبِيعٌ وَ(جُمَادِيَيْنِهِ). فَأَمَّا قَوْلُهُمْ: (فَهَرَّانٍ) وَ(ضَغْرَطَانٍ) وَ(هَنْدَبَانٍ) فَشَاذٌ لَا يُقَاسُ عَلَيْهِ. وَإِنْ كَانَ فِي آخِرِهِ هَمْزَةٌ بَعْدَ أَلِفٍ زَائِدَةٍ فَإِنْ كَانَتْ أَصْلِيَّةً كَقُرَّاءٍ فَإِنَّكَ تُثْنِيهَا وَتَلْحَقُ الْعَلَامَتَيْنِ. وَيَجُوزُ قَلْبُهَا وَأَوَّاءُ وَهُوَ ضَعِيفٌ وَإِنْ كَانَتْ زَائِدَةً لِلتَّأْنِيثِ نَحْوُ: (حَمْرَاءٍ) فَلَبِثْتَ وَأَوَّاءُ وَيَجُوزُ قَلْبُهَا يَاءً فِي لُغَةٍ لِبَعْضِ بَنِي فَرَازَةَ. وَقَدْ شَدَّتِ الْعَرَبُ فِي أَرْبَعَةِ أَسْمَاءٍ فَخَذِفَتِ الْأَلِفُ وَالْهَمْزَةُ وَحِينَئِذٍ أَلْحَقَتْ عِلَامَتَيْنِ وَهِيَ: (حُنْفُسَاءُ) وَ(بَاقِلَاءُ) وَ(عَاشُورَاءُ) وَ(قُرْفُصَاءُ)...²⁹⁹

İhtilafın meydan geldiği bir diğer konu harf sayısı fazla olan memdûd ve maksûr isimler tesniye formatında kullanılacağı zaman kelime sonunda hazf işleminin uygulanması hususudur. Kûfe ekolü temsilcileri söz konusu durum ile alakalı olarak

²⁹⁸ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/258.

²⁹⁹ İbn 'Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/45-46.

kelimenin harf sayısının fazla olması durumunda maksûr isimlerde (فَهْمَرَى) kelime sonunda yer alan elif harfi, memdûd isimlerde ise (جَائِيَاء) kelime sonunda yer alan elif ve hemze harflerinin hazf edilmesinin caiz olduğu yönünde görüş beyan etmişlerdir. Basra ekolü temsilcileri söz konusu durum ile alakalı olarak kelimenin harf sayısının fazla veya az olmasına bakmaksızın maksûr ve memdûd isimlerin herhangi bir hazf işlemine tabi tutulamayacağını ifade etmişlerdir.³⁰⁰ Konu ile alakalı olarak İbn ‘Uşfûr *el-Muḳarrib*’de Basra ekolü ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği ve aksi durumu ifade eden örnekleri de şâz olarak değerlendirdiği görülmektedir.

4. ESERDE KULLANILAN BAZI KAVRAMLAR

İbn ‘Uşfûr’un çalışmasını yaptığımız bu eserde yaygın olarak kullanılan terim ve kavramlara yer verdiği gibi az rastlanan terimlere de yer vermektedir. İbn ‘Uşfûr söz konusu kavramlar için kendisi kısa açıklamalar ve örneklendirmelere yer verip bu kavramları açıklamaya çalışmaktadır. Biz burada eserde yer alan bazı kavramlara yer vererek eserin içeriği hakkında kısmen de olsa bilgi sunmaya çalışacağız. Eserde yer alan kavramlar ilgili eser ekseninde değerlendirilip ifade edilecektir. Eserde yer alan bazı kavramları şu şekilde sıralamak mümkün olacaktır. İbn ‘Uşfûr (باب تبين الحروف) başlığı altında bazı kavramlar kullanmış ve bu kavramların asıl (kök) ve zait (ilave) harfleri birbirinden ayırmaya yarayan deliller biçiminde nitelendirmiştir. Zait harfleri (teminat ve kolaylık) anlamına gelen (أَمَانٌ) kalıbında bir araya getirerek vermektedir.³⁰¹

4.1. el-İştikâḳu’l-Aṣḡar (الإشتقاق الأصغر)

İştikak (etimoloji) konusu eser içerisinde (إِشْتِقَاقُ أَسْمَاءِ الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ وَالْمَصَادِرِ) şeklinde birkaç yerde işlenmektedir. İbn ‘Uşfûr (وَأَسْمُ الْفَاعِلِ الْمَشْتَقِّ مِنَ الْعَدَدِ، وَالْآلَاتِ...)

³⁰⁰ Enbârî, *el-İnşâf*, 2/272.

³⁰¹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/144.

الإِشْتِقَاقُ الْأَصْغَرُ: عَقْدُ تَصَارِيفِ تَرْكِيبٍ مِنْ تَرَائِبِ الْكَلِمَةِ عَلَى مَعْنَى وَاحِدٍ

Kelime yapısında çekimlerden (oluşan) sentezleri bir anlam etrafında birleştirme işlemi şeklinde tarif etmektedir. Örnek olarak (ضَارِب, مُضَارِب, ضَرْب) ve emsallerini (الضَّرْب) anlamı etrafında bir araya getirmek şeklinde ifade etmiştir.³⁰²

4.2. et-Taşrif (التصريف)

İbn ‘Uşfûr iştikak konusunun bir çeşidi olarak nitelendirdiği taşrif kavramı için (التَّصْرِيفُ: تَغْيِيرُ صِبْغَةِ الْكَلِمَةِ إِلَى صِبْغَةٍ أُخْرَى) Kelimenin asıl yapısının başka (yeni) bir yapıya değiştirilmesi şeklinde tarif etmektedir. Örnek olarak (ضَرْب) kelimesinin (ضَرْب, يَضْرِب, ضَارِب, مَضْرُوب) kelimelerine değişip dönüşmesi gösterilebilir.³⁰³

4.3. el-Keşret (الكثرة)

الْكَثْرَةُ: هِيَ أَنْ يَكُونَ الْحَرْفُ فِي مَوْضِعٍ مَا قَدْ كَثُرَ وُجُودُهُ زَائِدًا فِيمَا عُرِفَ لَهُ إِشْتِقَاقٌ أَوْ تَصْرِيفٌ.

İbn ‘Uşfûr Keşret kavramını iştikak ve taşrif’in gerçekleştiği kelimelerde genel olarak söz konusu harfin bulunduğu konumda yer alan harfin zait harf olarak yer alıyor olması sebebiyle iştikak ve taşrif’in gerçekleşmediği kelimelerde de söz konusu harfin zait harf olarak nitelendirilmesidir şeklinde tarif etmektedir. Örnek olarak (أَحْمَر, أَصْفَر) kelimeleri gösterilmiştir. İştikak yönüyle bakıldığında genel olarak kelimenin başında yer alıp kendisinden sonra üç harfin kullanıldığı hemze harfi zait harf olarak nitelendirilmektedir. Sözkonusu örneklerde her ne kadar iştikak işlemi gerçekleşmemişse de (أَحْمَر, أَصْفَر) kelimelerinin başında yer alan hemze harflerinin iştikak ve taşrif’in gerçekleştiği diğer kelimelerde yer alan genel kullanıma uyularak zait olduklarına hükmedilmiştir.³⁰⁴

³⁰² İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/144.

³⁰³ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/145.

³⁰⁴ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/145-146.

4.4. Luzûmu'l-Harf li'z-Ziyâde (لزوم الحرف للزيادة)

لُزُومُ الْحَرْفِ الزِّيَادَةِ: هُوَ أَنَّ يَكُونَ الْحَرْفُ فِي مَوْضِعٍ مَا قَدْ لَزِمَ الزِّيَادَةُ فِيمَا عُرِفَ لَهُ إِشْتِقَاقٌ أَوْ

تَصْرِيفٌ.

İbn ‘Uşfûr bu kavramı iştikak ve taşrif’in meydana geldiği kelimelerde söz konusu konumda yer alan harfin lazımı olarak zait harf olarak nitelendirilmesinden dolayı kendisinde iştikak ve taşrif’in gerçekleşmediği kelimelerde de aynı konumda yer alan harfin emsallerinde olduğu gibi zait harf olarak nitelendirilmesi şeklinde tarif etmektedir. Örnek olarak (حَبْنَطَى، وَجَحْنَفَل، عَبْنَقْسَن) kelimeleri gösterilmiştir. Taşrif ve iştikakın gerçekleştiği kelimelerde (ن) harfi kendinden sonraki harfe idgam edilmeksizin üçüncü harf ve sakin olarak gelmesi durumunda zait harf olarak nitelendirilmesi lazımı görülmüştür. Söz konusu örneklerde her ne kadar iştikak ve taşrif açısından bir işlem olmamışsada bu kelimelerde yer alan (ن) harfi muadillerinde zait harf olarak öngörülmesinden ötürü söz konusu örneklerde de zait harf olduğuna hükmedilmiştir.³⁰⁵

4.5. Luzûmû Harfi'z-Ziyade li'l-Binâ (لزوم حرف الزيادة للبناء)

İbn ‘Uşfur, bu kavram için tarif yapmaksızın misaller üzerinden bir anlatım yapmaktadır. (كِنْدَأُو، وَحِنَطَأُو، وَسِنْدَأُو) kelimelerinde bulunan (ن) harfinin söz konusu kelimelere Arap kelimesinde muadil olan (سِرْدَأُو) kelimesinin asıl yapısında bulunmadığına burdan yola çıkılarak (كِنْدَأُو، وَحِنَطَأُو، وَسِنْدَأُو) kelime yapılarında yer alan (ن) harfinin kelimenin asıl yapısından (binası) olmadığına zait bir harf olduğuna hükmedilmesi şeklinde ifade edilmektedir.³⁰⁶

³⁰⁵ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/146.

³⁰⁶ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/147.

4.6. Kevnû'z-Ziyade li Mâ'nen (كون الزيادة لمعنى)

İbn 'Usfur söz konusu kavramı başka herhangi bir 'amil ve sebep olmaksızın sadece belirtilen harflerin kelimedede bulunması sebebiyle kelimenin (yeni) bir anlam kazanması şeklinde ifade etmektedir. Kelimenin asıl yapısında yer alan herhangi bir harfin tek başına kelimeye herhangi bir anlam yükleyememesi gerekçe gösterilerek söz konusu özelliğe sahip harflerin zait harfler olarak nitelendirilmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Örnek olarak taşgîr harfi olan (ي) ve muzaraât harfleri olan (همزة، نون،) harfleri gösterilmektedir. Ayrıca söz konusu harfler dışında kelimenin asıl harflerinden olup kelimeye tek başına bir anlam yükleyecek başka herhangi bir harfin bulunmadığını da belirtmektedir.³⁰⁷

4.7. en-Nazîr (النظير)

النَّظِيرُ: هُوَ أَنْ يَكُونَ فِي الْكَلِمَةِ حَرْفٌ لَا يُمَكِّنُ حَمْلَهُ إِلَّا عَلَى أَنَّهُ زَائِدٌ. ثُمَّ يُسْمَعُ فِي تِلْكَ الْكَلِمَةِ لُغَةٌ أُخْرَى يَحْتَمِلُ فِيهَا أَنْ يُحْمَلَ عَلَى الْأَصَالَةِ وَالزِّيَادَةِ، فَيُقْضَى عَلَيْهِ بِالزِّيَادَةِ لِثُبُوتِ زِيَادَتِهِ فِي اللَّغَةِ الْأُخْرَى. الَّتِي هِيَ نَظِيرُهُ هَذِهِ...

İbn 'Usfûr, söz konusu kavramı kelimedede zait harf olması dışında herhangi bir fonksiyonu olmadığına hükmedilen bir harfin daha sonra başka bir lügatte zait veya asıl harf olması ihtimalinin doğması üzerine, ikinci lügatte emsal teşkil eden ilk lügatteki hükme istinaden söz konusu harfin zait harf olmasına hükmedilmesi şeklinde tarif etmiştir. Örnek olarak (تَنْقُلُ) kelimesindeki (ت) harfinin fetha veya damme şeklinde okunabileceğine dair iki lügatin bulunduğu, fetha olarak okuyanların lügatinde (ت) harfi zaittir. Vezin ölçüsü (فَعْلُلًا) şeklindedir ki Arap kelimasında böyle bir vezin ölçüsü bulunmamaktadır. (ت) harfinin zammeli olarak okunduğu lügatte ise sözkonusu harfin zait veya asıl harf olma ihtimali bulunmaktadır. Söz konusu harf

³⁰⁷ İbn 'Usfur, *el-Muḥarrib*, 2/147.

kelimenin asıl harfî ise bu durumda vezin ölçüsü (فُعْلًا) şeklinde olacak ki Arap keliminde bu vezin ölçüsünde (بُرْتُنْ) gibi bir örnek mevcuttur. Konuyu (تَنْقُلْ) örneği üzerinden ele aldığımızda (ت) harfî bir lügatte zait olarak nitelendirilmesinden ötürü diğer lügatlerdeki kullanımına bakılmaksızın zait olmasına hükmedilir.³⁰⁸

4.8. el-Ḥurûc ‘Anî’n-Naẓîr (الخروج عن النظير)

İbn ‘Uṣfûr, söz konusu kavram için şu şekilde bir tanım yapmaktadır.

الخُرُوجُ عَنِ النَّظِيرِ: وَهُوَ أَنْ يَكُونَ الْحَرْفُ إِنْ قُدِّرَ زَائِدًا كَانَ لِلْكَلِمَةِ الَّتِي يَكُونُ فِيهَا نَظِيرٌ وَإِنْ قُدِّرَ أَصْلًا لَمْ يَكُنْ لَهَا نَظِيرٌ أَوْ بِالْعَكْسِ فَإِنَّهُ إِذَا كَانَ يَنْبَغِي أَنْ يُحْمَلَ عَلَى مَا لَا يُؤَدِّي إِلَى خُرُوجِهَا عَنِ النَّظِيرِ...

İbn ‘Uṣfûr, bu kavramı kelime içerisinde yer alan söz konusu harfî zait harf olarak kabul edilmesi durumunda ilgili kelimenin Arap dili açısından vezin olarak bir emsalinin olacağı, söz konusu harfî zait olarak öngörülmemesi durumunda ise ilgili kelimenin bir emsalinin bulunmayacağı veya söz konusu harfî zait harf olarak öngörülmesi durumunda Arap dili açısından aynı vezinde başka bir emsalinin olmayacağı kelimenin aslı harflerinden sayılması durumunda ise ilgili kelimenin vezin olarak emsallerinin olacağı bir durumda söz konusu kelimenin emsal teşkil eden vezin ölçüsünün dışına çıkmayacak biçimde söz konusu harfî zait veya asıl harf olarak öngörülmesi şeklinde tarif etmektedir. Örnek olarak (عَزَوَيْتَ) kelimesini göstermiştir.

Bu kelimede yer alan (ت) harfî asıl harf olarak kabul edildiği takdirde vezin ölçüsü (فَعْوِيْلًا) şeklinde olacak ki bu vezin ölçüsünde Arap dilinde herhangi bir kelime yapısı bulunmamaktadır. (ت) harfî zait harf olarak kabul edildiği takdirde ise kelimenin vezin

³⁰⁸ İbn ‘Uṣfur, *el-Muḥarrib*, 2/147-148.

ölçüsü (فَعْلِيَّاتٍ) şeklinde olacak ki bu vezin ölçüsünde Arap kelimasında (عَفْرِيت) gibi emsal kelimalar bulunmaktadır. Bundan dolayı (ت) harfinin zait harf olduğuna hükmedildiği ifade etmektedir.³⁰⁹

4.9. ez-Ziyâde (الزيادة)

Ziyade kavramı ile kelimede gerçekleşen harekenin, harfin ve kelimenin ziyadesi şeklinde üç kısım anlaşılmaktadır. İbn ‘Uşfûr (باب الضرائر) başlığında söz konusu kavramın tüm kısımlarına yer vererek kullanmaktadır قَوَارِيرٌ * قَوَارِيرٌ مِنْ فِضَّةٍ... قَدَّرُوها تَقْدِيرًا “Şeffaf kadehler (dolaştırılır.) Gümüşten billur kaplar ki onları, (ihtiyaca göre) ölçüp düzenlemişlerdir.”³¹⁰ Örneğinde birinci (قَوَارِيرٌ) kelimesini munsarif kabul edenlerin kıraatine göre tenvin olmaksızın kullanılan ikinci (قَوَارِيرٌ) kelimesi birinci kelimede kullanılan tenvinin (harfin) zait olduğuna örnek olmaktadır. Bir gün, güzel (güleç) bir yüzle وَیَوْمًا تُؤَافِنَا بِوَجْهِهِ مُقْسَمٌ * كَأَنَّ ظَبْيَةً تَعْطُو إِلَى وَارِقِ السَّلَمِ buluşuruz. Sanki o, Selem ağacına uzanan bir geyik gibidir.”³¹¹ Örneğinde teşbih edatından sonra (أَنَّ) zait olması kelimenin zait olmasına örnek olmaktadır. إِذَا تَحَرَّكَ نُوحٌ * ضَرْبًا أَلِيمًا يُلْعَجُ الْجِلْدَ tene zarar verir.”³¹² Örneğinde ise (الْجِلْدَ) kelimesinde sakin olması gereken ‘âyne’-l-fiilin kendinden önceki harfe mütabaât ve uyum için hareke verilmesi harekenin ziyadesine örnek olmaktadır.³¹³

³⁰⁹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/148.

³¹⁰ *İnsan*, 76:15-16.

³¹¹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/202-203.

³¹² İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/202-203.

³¹³ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/202-203.

4.10. en-Nakş (النقص)

Yine İbn ‘Uşfûr tarafından (باب الضرائر) ana başlığı altında ele alınan en-Nakş kavramı harekede, harfte ve kelimedede nakş olmak üzere üç alt başlıkta işlenmektedir. Örnek olarak *“Bugün içeceğim. Allah’tan* فَأَلْيَوْمَ أَشْرَبُ غَيْرَ مُسْتَحَقِّبٍ * إِنَّمَا مِنَ اللَّهِ وَلَا وَاغِلٍ *herhangi bir ceza ve suç hak etmeksizin.”*³¹⁴ beytinde (أَشْرَبُ) kelimesi müzarî merfû bir fiil olmasına karşın son harfinin harekesinin zaruret dolayısıyla hazf edilmesi harekede nakş için örnek olmaktadır.

أَوْ مُعَبِّرُ الظَّهْرِ يُنْبِي عَنْ وَلِيِّتِهِ * مَا حَجَّ رَبُّهُ فِي الدُّنْيَا وَلَا اعْتَمِرًا.

“...Ya da sahibi tarafından hac ve umre yolculuğunda kullanılmamış, besili oluşu sebebiyle semerinden tüyleri sarkan çok kılılı bir deve...”³¹⁵ beytinde vasıl halinde (رُحُو) şeklinde olması gereken kelimedenden zarûret dolayısıyla (و) harfinin hazfedilip (رُئُهُ) şeklinde okunması harfte nakş için örnek teşkil etmektedir.

عَشِيَّةَ فَرَّ الْحَارِثِيُّونَ بَعْدَمَا * قَضَى نَحْبُهُ فِي مُلْتَقَى الْقَوْمِ هَوْبَر.

“Geceleğin Hevber savaş meydanında öldükten sonra Haris’i topluluğu kaçtı.” Beytinde ise muzâfû’n-ileyh’in muzâfın yerine geçmesi (إِبْنُ الْهَوْبَر) şeklinde söz konusu beytin kelimedede nakş işlemine örnek olduğu vurgulanmıştır.³¹⁶

4.11. el-Bedel (البدل)

İbn ‘Uşfûr ilgili eserde (باب حروف البدل) ve (باب البدل) şeklinde iki ayrı başlıkta işlemekte olduğu kavramı (باب الضرائر) başlığında daha önceki kullanımlarından bağımsız ve kaplamı çok daha geniş bir şekilde harekenin harekeye, harfin harfe ve

³¹⁴ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/204.

³¹⁵ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/203.

³¹⁶ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 2/203-204.

kelimenin kelimeye bedel olması şeklinde üç alt başlıkta işlemektedir. Bedel konusunun her üç kısmı için örnek olarak (أَطَوَّفُ مَا أَطَوَّفُ ثُمَّ آوِي * إِلَى أُمَّا وَيَرْوِي النِّقِيعَ). Beytinde nida konusunda olduğu gibi nida dışında da (إِلَى أُمِّي) gibi mütekellim harfi (ي) önceki kesrenin fethaya bedel olup (إِلَى أُمَّا) şeklini alması harekenin harekeye bedel olmasına örnek olarak gösterilmiştir. Tavşan anlamına gelen (أَرْزَب) kelimesinin çoğulu olan (أَرَانِب) kelimesinde zaruret halinde (ي) harfinin (ب) harfine bedel olması harfin diğer bir harfe bedel olmasına örnek olarak gösterilmiştir.³¹⁷ (وَدَاثُ هَدِمٍ عَارِ) Beytinde sıra anlamına gelen (تَوَلَّبَ) kelimesi çocuk anlamına gelen (طِفْل) kelimesine bedel olarak kullanılması bir kelimenin diğer bir kelimeye bedel olmasına örnek olarak gösterilmiştir.³¹⁸ Hiç şüphesiz *el-Muḳarrib*'de yer alan kavramlar saymış olduğumuz bu kavramlar ile sınırlandırılmayacak kadar çoktur. Eserde bu kavramların dışında 'ilmü'l-Ârabiyye'ye ait birden fazla kavramın bulunduğu muhakkaktır. Çalışmanın asıl ekseninden çıkmaması için bu kadar örnek ile yetinilmiştir.

4.12 Dârain

İbn 'Uṣfûr tarafından ilgili eserde (باب الضرائر) başlığında yer verilen kavram, Şiir'e ait vezin ve armonik yapının korunabilmesi amacıyla dile ait materyallerde şaire tanınan kuraldışı kullanımları ifade etmektedir. Şiir'de zarûret güzel ve çirkin şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Kadim şairlere ait şiirlerde yer alan, dolayısı ile yaygın olan kavramlar güzel diğerleri ise çirkin kavramlar olarak nitelendirilmiştir. Şiir'de zarûret ve şairlerin şiirde tasarrufu konusuna ilk defa Halil b. Ahmed temas etmiştir. Öğrencisi Sibeveyh ise sözkonusu konuyu ayrıntıları ile ele alıp, ilgili terminolojiyi ilk defa kullanan edebiyatçı olmuştur. Şiir'de zarûret konusuna dair ilk defa eser kaleme alan kişinin ise Müberred olduğu ifade edilmiştir. Şiir'de zarûret konusu ile birlikte

³¹⁷ İbn 'Uṣfur, *el-Muḳarrib*, 2/169.

³¹⁸ İbn 'Uṣfur, *el-Muḳarrib*, 2/205-206.

Nesir’de zarûret konusu da ele alınmış, konuya ilk temas eden kişinin Ahveş el-Evsat olduğu ifade edilmiştir.³¹⁹ Zarûret konusu belli bir sayı ile sınırlandırılmayacak kadar çoktur. Bununla birlikte İbn ‘Uşfûr tarafından ilgili eserde şiir’de zarûret konusu “الزيادة، النقص، التقديم، التأخير، البدل” başlıklarına indergenerek işlenmiştir. Sözkonusu kavramı açıklar mahiyette ilgili eserden örnek vermek gerekirse:

عَشِيَّةً فَرَّ الْحَارِثِيُّونَ بَعْدَمَا * قَضَى نَحْبُهُ فِي مُلْتَقَى الْقَوْمِ هَوْبَر.

“Geceleğin Hevber savaş meydanında öldükten sonra Haris’i topluluğu kaçtı.”

Beytinde muzâfû’n-ileyh’in muzâfin yerine geçmesi (إِبْنُ الْهَوْبَر) şeklinde kelimede nakş işlemi örnek olarak gösterilebilir.³²⁰

5. ESERDE KULLANILAN ÖRNEKLER

Şüphesiz hayatın her alanında olduğu gibi çalışmasını yapmakta olduğumuz eserin ihtiva etmiş olduğu içerikleri anlamlandırmak ve daha anlaşılır kılmanın en kısa ve etkili yollarından biride örneklendirme yöntemiyle öğretim metoduna başvurarak yapılacak anlatım ve öğretim tarzıdır. Nitekim bilgi genel olarak soyut ve teoriktir. Bilgiyi soyuttan somuta, teorikten pratiğe çevirmenin en basit ve hızlı yollarından biri de örnek vermek suretiyle gerçekleştirilen anlatım tarzıdır. Bir konunun anlaşılmasını sağlayan en basit ve kesin açıklama yöntemi olan örnek verme metodu tefsir, hadis, fıkıh vb. dini ilimler astronomi, matematik, edebiyat vb. diğer tüm fenni ve beşerî ilim sistemlerinde de kullanılmaktadır. Örneklendirmeden yoksun bir öğretim tarzının olmasının düşünülemeyeceği göz önünde bulundurularak İbn ‘Uşfûr’un eserinde örneklendirme açısından zengin bir birikim sergilediği görülmektedir. Hemen her konuya dair yapılan açıklamanın peşi sıra bir veya birden fazla örnek getirilerek konu pekiştirilmeye çalışılmaktadır. Söz konusu durum eserin önemli bir kısmının örneklerden teşekkülüne sebebiyet vermektedir. Eserin içeriği ve tarzı ile alakalı daha detaylı bilgi sunmak için alt başlıklar halinde eserde kullanılan örneklerin yapısı, örnek verme tarzı, örneklere dair açıklamalar, örnek verme oranları, şâz örnekler vb. konulara dair bilgilere yer verilmeye çalışılacaktır.

³¹⁹ M.Faruk TOPRAK, “Zarûrât-ı Şi’riye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013).

³²⁰ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/202-206.

5.1. Örnek Yapıları ve Örnek Verme Tarzı

el-Muḳarrib eseri genel olarak incelendiğinde verilen örneklerin basit ve sıklıkla kullanılan örnekler oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanında eserde yer yer nadir ve garip olarak nitelendirilen örnek çeşitlerine rastlamak da mümkündür. ³²¹(صَمَحَمَح)

(شَمَال). ³²²(الْفَهْقَرَى). ³²³(الْحَوَزَى). ³²⁴(عَيْطُمُوس). ³²⁵(عَقْنَجَج). ³²⁶

Eserin ana hedefi düşünüldüğünde müellifi basit ve sıklıkla kullanılan örneklerden alıkoyup garip ve nadir örneklerle başvurmasını sağlayan etkenin konu ile alakalı çok az örneğin bulunması ve bulunan örneklerin de garip ve nadir olarak nitelendirilen örneklerden olmaları şeklinde bir gerekçe ifade etmek mümkün olacaktır. Yine örneklerin yapısı ile ilgili eserde yer alan örneklerin özellikle *el-Muḳarrib*'in sarf kısmında genel olarak kendi başına müstakil kelimelerden müteşekkil örnekler oldukları, bununla birlikte ayet, hadis ve Arap sözleri olarak getirilen örneklerde cümle şeklinde örneklerin getirildiği de görülmektedir.³²⁷ Örnek verme tarzına bakıldığında İbn 'Uṣfūr konuya dair açıklama yaptıktan sonra normal örnekler için: (نحو قول الشاعر، أما قول الشاعر،) şiir örnekleri için: (نحو قولك، كقولك) örnekler için: (أما قولهم، كقولهم) Arap sözleri için: (قال الله تعالى، كقوله تعالى) ayet örnekleri için: (كقوله)

(نحو قول بعضهم) gibi bir çok değişik tarz kullandığı görülmektedir. Tek bir yöntem ile örnekleri açıklamak yerine birden fazla yöntem kullanmasının nedeni hakkında bilgi sahibi olunmamakla birlikte söz konusu durumun ifade biçiminde güzellik gayesi veya üslup değişikliği yapılarak okuyucunun zinde tutulmasının hedeflendiği öngörülmektedir.

³²¹ İbn 'Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 2/96.

³²² İbn 'Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 1/320.

³²³ İbn 'Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 1/145.

³²⁴ İbn 'Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 2/140.

³²⁵ İbn 'Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 2/92.

³²⁶ İbn 'Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 2/95.

³²⁷ İbn 'Uṣfūr, *el-Muḳarrib*, 2/116-171-177.

5.2. Örneklere Dair Açıklamalar ve Örnek Verme Oranı

Daha önce belirtildiği üzere eserde konuları pekiştirmek ve elde edilen bilgiyi pratiğe çevirmek için eserde hemen hemen her konu bitiminde konuya dair örneklerle yer verilmiştir. Verilen bu örnekler eserde hatırı sayılır bir yer tutmaktadır. İbn ‘Uşfûr örneklendirme esnasında alışkanlık haline getirmeksizin gerekli gördüğü bazı durumlarda açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. Söz konusu açıklamalar gramer ile ilgili açıklamalar, anlam ile ilgili açıklamalar ve kelimenin yapısı ve anlamını ifade eden açıklamalar şeklinde yapısal olarak farklılık göstermektedirler. Gramer açısından yapılan açıklama örneği:

(أَوْ حُرَّةٌ عَيْطَلٌ ثَبَجَاءُ مُجْفَرَةٌ * دَعَائِمَ الزَّوْرِ نِعَمْتُ زَوْرُقِ الْبَلَدِ). فَالزَّوْرُقُ مَذَكَّرٌ لَكِنْ أُحِقَّتِ الْعَلَامَةُ

لَمَّا كُنِيَ بِهِ عَنْ الْحُرَّةِ.³²⁸

Gramer anlamına değinilmeksizin sadece anlam açısından yapılan açıklama örneği:

(أَلَا رَبِّ مُؤَلُّودٍ وَلَيْسَ لَهُ أَبٌ * وَذِي وَلَدٍ لَمْ يَلِدْهُ أَبَوَانِ). يَعْني بِالْمَوْلُدِ: عَيْسَى، وَبِذِي الْوَلَدِ: آدَمُ،

صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا.³²⁹

وَإِذَا كَانَ فُعْلٌ عَلَمًا فَإِنْ كَانَ لَهُ أَصْلٌ فِي النَّكِرَاتِ فَاقْضِ عَلَيْهِ بِأَنَّهُ مَصْرُوفٌ غَيْرُ مَعْدُولٍ نَحْوُ:

(لُبْدٌ) إِسْمٌ نَسْرٍ لِقَمَانٍ بُنِ عَادٍ لِأَنَّهُ يُقَالُ: مَا لُ بُدٌ.³³⁰

Kelimenin yapısı ve anlamına yönelik yapılan açıklama örneği:

(أَيَا لَيْلَةَ حُرْسٍ الدَّجَاجُ سَهَرُهَا * بِنَعْدَادٍ مَا كَادَتْ إِلَى الصُّبْحِ تَنْجَلِي). فَحُرْسٌ مُفْرَدٌ مُحْفَفٌ مِنْ

حُرْسٍ، يُقَالُ لَيْلَةُ حُرْسٍ: إِذَا لَمْ يُسْمَعْ فِيهَا صَوْتُ، وَلَيْسَ بِجَمْعٍ.³³¹

³²⁸ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/68.

³²⁹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/199.

³³⁰ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/281.

³³¹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/139.

(لَمِيَاءٌ فِي شَفَتَيْهَا حُوَّةٌ لَعَسُ * وَفِي اللَّثَاتِ وَفِي أَنْيَابِهَا شَنْبٌ). فَيَتَحَرَّجُ عَلَى أَنْ يَكُونَ (لَعَسُ)

مَصْدَرًا وَصِفَ بِهِ (حُوَّةٌ) عَلَى حَدِّ قَوْلِهِمْ: (رَجُلٌ عَذْلٌ) أَيُّ حُوَّةٌ لَعَسَاءُ. وَالْحُوَّةُ السَّوْدَاءُ الْخَالِصُ، وَاللَّعَسُ

سَوْدَاءٌ تَشْوِبُهُ حُمْرَةٌ. ٣٣٢

İbn ‘Usfûr’un örnek verme oranına bakıldığında eserde belli bir oran birliği görülmemektedir. Anlaşılabilirlik durumuna göre konu bazlı olarak örneklendirme oranlarında değişiklik görülebilmektedir. Müellif eserin genelinde örnek getirme noktasında herhangi bir sayısal bağımlılık sergilememekte ve örnek getirmekten geri de kalmadığı ifade edilebilir. Bununla birlikte eserde konuya dair tek örnek getirme³³³ yaygın yaklaşım olmakla birlikte, iki örnek getirme,³³⁴ üç örnek getirme,³³⁵ zaman zaman dört,³³⁶ beş³³⁷ ve altı³³⁸ örnek getirme şeklinde uygulamalar da görülmektedir.

5.3. Verilen Şâz Örnekler

Şâz kavramı kıraat, hadis vb. alanlarında olduğu gibi edebiyat alanında da kullanılan bir kavramdır. Şâz kavramı düzenlilik, devamlılık ve peşi sıra gelmek gibi anlamlara gelen kıyâs ve ittîrâz kavramlarının aksine bölünmek, dağılmak ve yalnızlaşmak gibi anlamlara gelmekte ve bu kavramların zıddı olarak kullanılmaktadır. İttîrâz ve şâz kendi aralarında dört kısma ayrılmaktadırlar.

1. Hem kurallara hem de kullanıma uyumlu olan kelimelerin yapısı. -Hedeflenen kelimelerin yapısı da budur.-(قَامَ زَيْدٌ، وَضَرَبْتُ عَمْرًا، وَمَرَرْتُ بِسَعِيدٍ) örneklerinde cümlelerin öğeleri ve yapıları.

2. Kurallara uyumlu ama kullanımda bir karşılığı bulunmayan kelimelerin yapısı. Teorik olarak var olmaları gerekirken pratikte ise kullanımlarına rastlamadığımız (يَدْعُ، يَدْرُ) fiillerine ait mâzî kalıplarının kullanılması şeklinde ifade edilebilir.

³³² İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/244.

³³³ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/53-108-109-114-128-133-254-255.

³³⁴ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/125-137-148-177-198-253-255.

³³⁵ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/53-125-148-177-198-253-255.

³³⁶ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/256.

³³⁷ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/256.

³³⁸ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/148-256.

3. Kullanıma uyumlu kurallara muhalif kelimelerin yapısı. ‘Ayne’l-fiili boğaz harflerinden biri olmayan (أَبَى) kalıbının ‘ayne’l-fiilin kesre ile kullanılmayıp fetha ile kullanılması örnek gösterilebilir.

4. Hem kurallara aykırı hem de kullanımı bulunmayan kelimelerin yapısı. -kesin bir ifade ile kabul edilmeyen kelimelerin yapısı- Ecvef bir fiil olan (صَانَ يَصُونُ) fiiline ait ismi mef’ûl kalıbının (ثَوَّبَ مَصُونٌ) şeklinde herhangi bir i’lâl işlemine maruz kalmaksızın (مُفْعُولٌ) kalıbında kullanılması. Şâz kavramı ifade edilen söz konusu kullanımlarının yanında nadir anlamında da kullanılmaktadır.³³⁹

İbn ‘Uşfûr *el-Muḳarrib*’de şâz kavramını kuraldışı anlamında kullandığı gibi nadir anlamında da kullanılmaktadır. Şâz olarak nitelendirdiği kullanımları: وَقَدْ شَذَّ (وَفِي شَذِّ مِنَ الْكَلَامِ، يَجِي شَذًّا، فَشَذَّ، وَالَّذِي شَذَّ مِنْهُ

vb. terimleri kullanarak ifade etmektedir. Şâz kavramı eserin içeriği ile paralellik arz etmektedir. Sarf başlığında kelimenin müstakil yapısı bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Nahiv başlığında ise kelimelerin cümle içerisindeki kullanımı şeklinde karşımıza çıkabilmektedir. Ayrıca eserde şâz kavramının şâz kıraat³⁴⁰ ve şâz nesir³⁴¹ örnekleri şeklinde kullanıldığını görmekte mümkündür.

5.4. İhtilaflara Değınme

İnsan için içerisinde bulunduğu varlık aleminde değışmez bir takım kavram ve kalıplar olduğu gibi yoruma açık kavram ve kalıplar da bulunmaktadır. İstisnasız insan yaşantısının hemen her alanında şahıslar arasında var olan bilgi, birikim, beceri, kültür vb. meziyetlerden ötürü ihtilaf ve anlaşmazlıklara rastlamak mümkündür. İnsan yaşantısında olduğu gibi insanın toplumsal yaşantısını sağlayan en temel ve önemli iletişim aracı olan dilde de ihtilafların meydana gelmesi kaçınılmaz bir gerçekliktir. İbn ‘Uşfûr’un ilgili eseri incelendiğinde gerek eserin telif amacı olarak belirttiğı gerekçe gerekse şerh ve haşiyelerin asıl amaçlarını teşkil etmeleri noktası düşünülerek

³³⁹ Suyûtî, *el-İktirâh*, 96-98.

³⁴⁰ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/61-107.

³⁴¹ İbn ‘Uşfur, *el-Muḳarrib*, 1/177-318.

sıklıkla ve tartışma seviyesine ulaşacak şekilde ihtilaflara değinilmemiş, bunun yerine daha çok yüzeysel bir yaklaşım benimsenerek ihtilaflara değilmiştir. İlgili eserde ihtilaflar birkaç değışik şekilde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu ihtilaflar bir iki istisna³⁴² dışında genel itibariyle şahıs ismi belirtme, kabile ismi belirtme, isimsiz (anonim) görüş ifade etme vb. şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

5.4.1. Şahıs İsmi Belirtme

Bir önceki başlıkta belirtildiğı üzere ilgili eserde konu ekseninde gelişen ihtilaflı meseleler birkaç değışik şekilde ifade edilmektedir. İbn ‘Uşfûr konuya dair gelişen genel yaklaşımın dışında görüş beyan eden kişinin belirtmiş olduğı düşünce ile birlikte adını da zikretmek suretiyle bahsi geçen konuda bir ihtilafın olduğunu vurgulamak istemiştir. İlgili eserde İbn ‘Uşfûr’un ihtilafı belirtilen biçimde ortaya koymuş ve genel itibarı ile herhangi bir açıklama yapmamıştır. Sadece ihtilaf konusunu zikretmeyip açık isim belirtmesinin gerekçeleri arasında ihtilaf hususunda ismi belirtilen kişinin referans ve kaynak olabilecek seviyede dil bilgisine sahip olması, İbn ‘Uşfûr’un söz konusu ihtilafı kısmen de olsa yerinde görmesi vb. sebepler gösterilebilir. İsim belirtilertmek suretiyle ihtilaflı konular ifade edilirken genel itibarı ile aynı tarz ifadelere yer verildiğı görülmektedir.

(حَكَى السَّجِسْتَانِي...، قَدْ حَكَى الْأَخْفَشُ...، مَا حَكَاهُ الْكِسَائِيُّ...، مَا حَكَاهُ
فُطْرُب...، وَحَكَى يُونُسُ...، حَكَى الْكِسَائِيُّ...، حَكَى أَبُو الْخَطَّابِ...، حَكَى ذَلِكَ أَبُو زَيْدٍ وَغَيْرِهِ...،
...حَكَاهَا يَعْقُوبُ...، حَكَى أَحْمَدُ بْنُ يَحْيَى...، إِلَّا أَنَّ أَبَا الْحَسَنِ حَكَى...).

Konun anlaşılmasına dair metinden örnek vermek gerekirse:

بَابُ الْعَدَدِ: وَهُوَ أَرْبَعَةُ أَنْوَاعٍ. فَالْتَّوَعُّ الْأَوَّلُ: الْمَفْرَدُ وَهُوَ وَاحِدٌ وَاثْنَانِ لِلْمَذَكَّرِ وَوَاحِدَةٌ وَاثْنَتَانِ لِلْمُؤَنَّثِ. وَلَا تَجُوزُ إِضَافَةُ شَيْءٍ مِنْهَا إِلَّا فِي ضَرُورَةٍ... وَعِشْرُونَ وَسَائِرُ الْعُقُودِ إِلَى تِسْعِينَ وَيَكُونُ لِلْمَذَكَّرِ

³⁴² İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/19-68.

وَالْمُوْتُّ عَلَى لَفْظٍ وَاحِدٍ وَتُمَيِّزُ بِوَاحِدٍ مَنْصُوبٍ. وَلَا تَجُوزُ إِضَافَةُ شَيْءٍ مِنْهَا إِلَى التَّمْيِيزِ، فَأَمَّا مَا حَكَاهُ
الْكِسَائِيُّ مِنْ قَوْلِهِمْ: (بِمِائَةٍ وَعِشْرِينَ دِرْهَمٍ) فَشَادُّ لَا يُلْتَفَتُ إِلَيْهِ.³⁴³

İbn ‘Usfûr sayıları (müfret, mûzaf, mürekkeb ve mâ’tûf) şeklinde dört alt başlıkta incelemektedir. Müfret sayılar başlığında yirmi (عِشْرُونَ) ve doksana kadar diğer ondalık sayıların müzekker ve müennesler için tek kullanım şekli olduğunu belirtip, söz konusu sayıların temyizlerine izafet edilemeyeceğini belirtmiştir. Kissâî’nin Arapların (بِمِائَةٍ وَعِشْرِينَ دِرْهَمٍ) sözünü alıntılararak ortaya koymuş olduğu ve genel yaklaşıma muhalif beyanatına iltifat edilmeyecek şekilde kurallara muhalif bir kullanım şekli demektedir.

وَأَمَّا التَّاءُ الَّتِي فِي جَمْعٍ آخَرَ الْمُوْتُّ السَّلَامُ نَحْوُ: هِنْدَاتٌ فَتَجْرِي فِي الْوَقْفِ مَجْرَى غَيْرِهَا مِنَ الْحُرُوفِ
الصَّحَاحِ. فَأَمَّا مَا حَكَاهُ فَطُرِبَ مِنْ قَوْلٍ بَعْضُهُمْ: كَيْفَ الْإِخْوَةُ وَالْإِخْوَاهُ بِإِبْدَالِهَا هَاءً فَقَلِيلٌ جِدًّا.³⁴⁴

İbn ‘Usfûr (الوقف) başlığında cemi müennes kalıplarında yer alan (ت) harfinin vakıf halinde diğer sahih harfler ile aynı şartlara sahip olduğunu belirtmektedir. Akabinde Kutrûb’un (ö. 210/815) naklettiği (كَيْفَ الْإِخْوَةُ، وَالْإِخْوَاهُ) kullanımlarını alıntılararak söz konusu örneklerdeki gibi (ت) harfinin (ه) harfine dönüşmesi şeklindeki kullanımı çok nadir bir kullanım olarak nitelemektedir.

5.4.2. Kabile İsmi Belirtme

İbn ‘Usfûr’un isim zikretmek suretiyle ihtilafa değinme üslubunun dışında ihtilaf belirtme metotlarından bir diğeri herhangi bir konuya dair genel kabul gören kullanımın yanında var olan diğer kullanımlara bir mesnet (toplumsal kullanım) sabit ederek söz konusu kullanımların hayal ürünü kullanımlar olmadıklarını belirtmek şeklinde ifade edilebilir. Söz konusu kullanıma eser boyunca azımsanamayacak

³⁴³ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 1/305.

³⁴⁴ İbn ‘Usfur, *el-Muḥarrib*, 2/24.

derecede rastlamaktayız. Örnek olarak ilgili eserde parantez içerisinde kullanılan birtakım kabile isimleri ifade edilmiştir.

(اللُّعَّةُ الطَّائِيَّةُ، لُعَّةُ أَهْلِ الْحِجَازِ، لُعَّةُ بَنِي تَمِيمٍ، بَنُو هُذَيْلٍ، بَنُو سُلَيْمٍ، بَنُو فَرَازَةَ، بَنُو بَكْرِ بْنِ الْوَائِلِ).

Söz konusu kullanımlara ilgili eserin metninden örnek vermek gerekirse:

وَالْحَبَرُ إِنْ كَانَ ظَرْفًا أَوْ مَجْزُورًا جَازَ اثْبَاتُهُ وَحَذْفُهُ، وَإِنْ كَانَ غَيْرُ ذَلِكَ فَبَنُو تَمِيمٍ يَلْزَمُونَ الْحَذْفَ، وَأَهْلُ الْحِجَازِ يُجِيرُونَ الْوَجْهَيْنِ...^{۳۴۵}

Nefîy cins edatı olan (لَا) haberi zarf veya mecrûr olduğu vakit hazf edilmesi de sabit bırakılması da caizdir. Haberin zarf ve mecrûr dışında başka bir şey olması durumunda ise Temim ehli hazf edilmeyi gerekli görürken Hicaz ehli bu hususta hazf edilmeyi caiz gördükleri gibi sabit kalmasını da caiz görmüşlerdir.

وَإِنْ كَانَ فِي آخِرِهِ أَلِفٌ فَإِنْ كَانَتْ لِلتَّشْنِيَةِ لَمْ تَتَغَيَّرْ، وَلَمْ يَجْزِ فِي الْيَاءِ إِلَّا الْفَتْحُ نَحْوُ قَوْلِكَ: جَاءَ عَلَامَايَ وَكَذَلِكَ إِنْ لَمْ تَكُنْ لِلتَّشْنِيَةِ نَحْوُ: رَجَائِي. وَبَنُو هُذَيْلٍ يَقْلِبُونَهَا يَاءً إِذَا لَمْ تَكُنْ لِلتَّشْنِيَةِ وَيُدْعِمُونَهَا فِي يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ.^{۳۴۶}

Mütekellim (ي) izafe edilip son harfi elif olan kelimelerde kelimenin sonunda yer alan (ل) harfi tesniye alameti olsun veya olmasın herhangi bir değişikliğe uğramaz. (ي) harfi ise fetha üzere olur. Hûzeyl kabilesi mensupları ise kelimenin sonundaki (ل) harfi tesniye alameti değilse (ي) harfine kalp edip mütekellim (ي) dağmetmişlerdir.

³⁴⁵ İbn 'Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/190.

³⁴⁶ İbn 'Usfur, *el-Muḳarrib*, 1/217.

5.4.3. İsimsiz Görüş Belirtme

Bu başlıkta yer alan ihtilaf şekilleri ilk iki başlıkta yer alan ihtilaf şekillerinin aksine herhangi bir isme dayandırılmaksızın isimsiz bir şekilde verilmektedir. Benimsenen bu yaklaşım tarzının sebebi hakkında herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte söz konusu durumun belirtilen görüşün zayıf olması, görüş sahibinin müellif için kaynaklık teşkil etmemesi, görüş sahibinin bilinmemesi vb. nedenlerden ötürü böyle bir üslup sergilediği öngörülmektedir. Söz konusu isimsiz görüşler şahıs görüşü olabileceği gibi bir kabilenin görüşü ve birden fazla Arap kabilesinin görüşü şeklinde de olabilmektedir. İsimsiz görüşler:

(وَمِنْ ذَلِكَ قَوْلُ الْعَرَبِ...، فَحَمَلَ قَوْمٌ...، وَبَعْضُ الْعَرَبِ...، فِي لُغَةٍ مِنْ...، وَمِنْ الْعَرَبِ مَنْ...،

وَقَدْ حُكِيَ...، وَحُكِيَ عَنْ بَعْضِ الْفُصَحَاءِ...، إِلَّا أَنَّ نَاسًا مِنَ الْعَرَبِ...، وَقَوْمٌ مِنَ (الْعَرَبِ)...

Şeklinde değişik kalıplar kullanılarak ifade edilmişlerdir. Söz konusu ihtilafların eser metninden kullanımına şu örnekler gösterilebilir.

... وَبَعْضُ الْعَرَبِ يَحْكِي سَائِرَ الْمَعَارِفِ إِلَّا الْمُضَمَّرَ وَالْمُشَارَ وَذَلِكَ قَلِيلٌ جِدًّا.³⁴⁷

İbn ‘Uşfûr hikâye başlığında "بعض العرب" şeklinde isimsiz bir görüş belirterek ismi işaret ve zamir dışında kalan marife çeşitlerinin hikâye edilebileceğini belirtmiştir.

وَمِنْهُمْ مَنْ أَجْرَى الْوَصْلَ مَجْرَى الْوَقْفِ فَقَالَ: هَذِهِ قَائِمَةٌ، بِهَاءٍ سَاكِنَةٍ كَمَا أَنَّ بَعْضَهُمْ قَالَ فِي

أَفْعَى أَفْعَى، فِي الْوَصْلِ فَأَجْرَاهُ مَجْرَى الْوَقْفِ. وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ فِي الْوَصْلِ هَذِهِ هِيَ قَائِمَةٌ، بِيَاءٍ سَاكِنَةٍ بَعْدَ

الهَاءِ.³⁴⁸

İbn ‘Uşfûr vakf başlığında (مِنْهُمْ مَنْ، أَنَّ بَعْضَهُمْ قَالَ...) şeklinde isimsiz birtakım genel kullanım biçiminin aksi kullanımlara yer verdiği görülmektedir.

³⁴⁷ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 1/298.

³⁴⁸ İbn ‘Uşfur, *el-Muḥarrib*, 2/34.

6. EL- MUĞARRİB HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Eser daha önce belirtildiği üzere ansiklopedik tarzda yazılmış bir eser değildir. Bununla birlikte İbn ‘Usfûr eserde nahiv ilmine dair hemen her konu işlemeye gayret göstermiştir. İbn ‘Usfûr’un eserini telif ederken asıl hedef ve gaye olarak belirlemiş olduğu “*Arapçanın bütün konularını olabilecek en kısa ve iyi şekilde anlatabilmek.*”³⁴⁹ noktayı nazarı ile eserde bazı metotlar kullandığı görülmektedir. Söz konusu metotlar arasında konu anlatımında kullandığı üslûp göze çarpmaktadır. Şöyle ki konunun anlaşılabilirliğine göre kimi konu girişlerinde konuya dair ön bilgi sunularak giriş yapılırken kimi konularda ise konuya giriş yapılmaksızın örnekler üzerinden konuyu anlatma üslubunun benimsendiği görülmektedir. Yine eserin asıl hedeflerinden olan gereksiz (yeni bir fayda sağlamayan) uzatmalardan kaçınılması sebebiyle ilgili eserde yer vermiş olduğu kavramların lûgat anlamlarına değinmeyip ıstılah anlamları ile iktifâ etmekte, birkaç istisna dışında kelime kökleri ve anlamlarına dair açıklamalara neredeyse hiç yer vermemektedir.³⁵⁰ Aynı şekilde müellif eserin te’lifinde muhatap kitleyi (mübtedi ve acem kimseler) oluşturanları göz önünde bulundurularak konu bitimlerinde konuya dair çıkarımlarda bulunmak suretiyle konuya vakıf oluşunu beyan ettiği gibi, içerik olarak da konuyu ucu açık bırakmak yerine genel anlamda bir kalıba yerleştirmeyi hedeflediği görülmektedir.³⁵¹ Eserin içeriği incelendiğinde anlatılan konu ile alakalı olduğu düşünülen başka bir konu, aralarında var olan gerekçe birliği sebebiyle derc üslûbu kullanılarak (konu içerisinde başka bir konuyu anlatma)değişik bir anlatım biçimi sergilendiği görülmektedir. Söz konusu anlatım biçimine bakıldığında, eserin telif gerekçelerinden olan ve dil öğretiminde eleştiri noktası olarak kabul edilen konu anlatımında kapalı ve karmaşık ifadeler, gereksiz uzatmalar gibi anlatım tarzları neticesinde gerçekleşen ve kendisinin de eleştirmiş olduğu, belagat ve fesahatten yoksun anlatım karmaşasına kendisinin de kısmen düştüğü görülmektedir. Yine eserde yer verilen ihtilaflı konularda, muhtelif görüşlerden bir veya birkaçını kendi özel tercihi veya genel tercih olarak ifade etmesi eserde kullanmış olduğu metotlar arasında gösterilebilmektedir.³⁵² Eserde az bir kısım hariç ihtilaflı konulara yer vermemesi eserin ayırt edici özelliği olmuş ve eserin önsözünde belirtildiği

³⁴⁹ İbn ‘Usfur, *el-Muğarrîb*, 1/43-44.

³⁵⁰ İbn ‘Usfur, *el-Muğarrîb*, 1/139-244-281-316. 2/53-131-171.

³⁵¹ İbn ‘Usfur, *el-Muğarrîb*, 1/249-270. 2/8-73-141-149.

³⁵² İbn ‘Usfur, *el-Muğarrîb*, 1/75-97-158. 2/12-13-14.

menhec üzere telif edilmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca detaylı bir şekilde incelendiğinde söz konusu eserin şiir, nesir, darb-ı mesel, ayet vb. edebi malzeme açısından zengin bir muhtevaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. İkinci bölümde (*el-Muḳarrib* çerçevesinde İbn ‘Usfûr’un ihtilâflı meselelere yaklaşımı) başlığında detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışıldığı üzere eserde topyekûn bir ekol bağımlılığı bulunmamakla birlikte genel anlamda eserin Basra ekolü yaklaşımları çerçevesinde te’lif edildiği görülmektedir. Eserinin özgünlüğü hususunda yer yer eleştirilere maruz kalmakla birlikte eserin topyekûn bir değerlendirmeden ziyade genel çehresi itibarı ile eserin iç taksimatı ve dizaynı, içerik bilgisi vb. noktalardan da anlaşılabacağı üzere eserde özgün bir tarz sergilediği, kendisinden sonra gelen ve söz konusu ilim ile iştiğal eden kimselere için de özgün tutum ve yaklaşımlar sergilemekte öncülük yaptığı ifade edilebilir. Nitekim hadis ile istiṣhâd konusunda var olan -hadis ile istiṣhâd yapılmaz- genel kanısının aksine eserinde az olmak ile birlikte hadis ile istiṣhâd’a başvurmakta olduğu, yine şiir ile istidlâl hususunda Muhdesun dönemi şiirlerinin istidlalde kullanılamayacakları genel yaklaşımının aksine muhdesun dönemi şairlerine ait şiirlerinde istidlâl olarak kullanılmasının mümkün olduğunu belirtmiş ve kendisinden sonra gelecek olan kimselere de referans olmuştur.

SONUÇ

Bu araştırmamız, 12. yüzyılda doğu islam aleminden oldukça uzak bir coğrafyada Arap olayan bir toplumda, yine Arap olmayan (acem) kimselerin din dili olan Arap dili ve arapça gramerini öğrenebilmeleri için İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî tarafından *el-Muḳarrib* adında kaleme aldığı eser hakkındadır.

Araştırmamızın, Endülüs ve Mağrib’de yaşayan Berberi toplumuna Arap dili ve arapça grameri öğretimi için yazılmış bir eser olmasına karşın konulara yaklaşımı, içerik bilgisi, kullandığı dil ve dil açısından problemlili hususlar olarak nitelendirilen konulara yaklaşımı ve çözüm biçimi gibi olgular sebebiyle ilim çevresinde hüsn-ü kabul görmüş eserin, içerik bilgisi, metodolojisi ve eserin mutevasına dair açıklayıcı ve aydınlatıcı bir çalışma olduğuna inanıyoruz.

Kaynaklarda İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî’nin kişisel ve ilmi yaşantısı ile ilgili doyurucu bilgilere yer verilmemekle birlikte İbn ‘Uşfûr’un gerek beşerî gerekse ilmi yaşantısını batı islam medeniyeti (Endülüs ve Mağrib) ekseninde geçirdiği belirtilmiş, hocalarına dair yaşadığı devrin en seçkin ve zamana mal olmuş kişilikleri olarak göze çarpan Ebû Ali Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Abdilâh el-Ezdi el-İşbîlî ve Ebû’l-Hasen ed-Debbâc Ali b. Cabir b. Ali b. Ali b. Yahya el-Laḥmî kişiliklerine yer verilmektedir. Yaşantısı ile alakalı olarak kaynaklarda mütedeyyin biri olarak nitelendirilmeyen İbn ‘Uşfûr ameli olarak Batı İslam dünyasında yaygın ve egemen mezhep olan Malikî mezhebine mensup olduğu, eserine dair kaleme almış olduğu önsözden de anlaşılacağı üzere itikadî olarak İmamiye mezhebine mensuptur.

İbn ‘Uşfûr ilim dünyasına başta sarf, nahiv ve aruz olmak üzere onlarca eser bırakmasına karşın kendisi ile özdeşleşmiş ve şöhret kazanmasındaki en temel eserler *el-Muḳarrib fi’n-Nahv* ve *el-Mümti’ fi’t-Taşrif* eserleridir. İlim dünyasında “Arap dili edebiyatının Endülüs’teki bayraktarı” vb. unvanlar ile anılmıştır. Dil dışında başka bir alan ile ilgilendiği kaynaklarda pek yer almamasına karşın diğer ilimlerden top yekûn habersiz olduğu sonucu ortaya çıkmamaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi İbn ‘Uşfûr hakkında kaynaklarda çok teferruatlı bilgiler bulunmamakta var olan bilgiler ise daha çok temayüz ettiği alanları ve becerileri baz alan bilgilerden oluşmaktadır.

el-Muḳarrib’in İbn ‘Uşfûr’a aidiyeti noktasında ihtilaf bulunmamaktadır. Eserin ismi ile ilgili kaynaklarda (المقرب في النحو) ve (المقرب) şeklinde isimlendirmeler

görülmektedir. Eser Abdussettâr el-Civârî ve Abdullah el-Cebûrî tarafından tahkik edilerek 1972 yılında Bağdat'ta basılmıştır. Daha sonra *el-Muḳarrib ve ma'ahu Müşûlû'l-Muḳarrib* adıyla Âdil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed el-Mu'avved tarafından 1998 yılında Beyrut'ta yeni bir baskısı yapılmıştır.

Bu eserin telif edilmesi ile İbn 'Uşfûr arapça gramerini Arap olmayan kimselere anlaşılması mümkün en güzel ve sade yöntem ile öğretme ve anlaşılmasını sağlama noktasında kifayet sahibi biri olduğunu ispatlamıştır. Eserinde takip ettiği metot ve yöntem muhatap kitlenin Arap olmayan kimseler oldukları düşünüldüğünde gayet anlaşılır ve basit olduğu görülecektir. Eserinde istidlâl noktasında semâ, kıyas, icmâ ve istishâb ana yöntemlerini kullanmanın yanında tâlî istidlâl yöntemlerini kullanmaktadır. Konuları açıklama hususunda şahit olarak özellikle istidlâl yöntemlerinden semâ kapsamında ayet, hadis, nesir ve şiir örneklerinden yararlanmaktadır. Müellif eserinde sade ve anlaşılır bir dil kullanmakla birlikte metin ve küçük çaplı kitaplarda olduğu üzere başka kaynaklara yönlendirme yöntemine genel anlamda başvurmamakta, bunun yerine herhangi bir isim ve mesnet belirtmeksizin (أما قول العرب، وحكي) gibi tabirler kullanmak suretiyle konuya dair teferruat veya ihtilafı kendi yaklaşım tarzına göre harmanlayıp okuyucuya sunmaktadır.

Eser içerik olarak isim, fiil, harf şematik yapısının aksine, nahiv, sarf ve ḍarâiru'ş-Şi'r ana başlıkları çerçevesinde gelişmekte ve her ana başlık kendi içerisinde bölüm ve kısımlara ayrılmaktadır. Söz konusu bölüm ve kısımlar belli bir doktrin çerçevesinden ziyade müellif tarafından geliş güzel bir üslup ile yazılmıştır. İçeriği itibarı ile zengin bir örnek muhtevasına sahip olan eserde, çok fazla olmamakla birlikte ihtilafı konulara değinildiği görülmektedir. Eserin hacmi ve ihtiva ettiği konular göz önünde bulundurulduğunda genel olarak içeriği zengin ve kuşatıcı bir eser olduğu ve emsallerine göre eğitici bir eser olduğu görülmektedir.

Çalışmamız süresince, söz konusu eseri en objektif hali ile değerlendirerek müellifin eserde kullanmış olduğu metot ve yöntem saptanmaya çalışılmıştır. Ayrıca muhatap kitlenin anadilinden farklı bir dilde ve başlangıç seviyesinde te'lif edilen bir eserde var olan olumlu ve olumsuz özellikler ve yaklaşımlar biçimleri saptanmıştır.

Çalışmamızda vardığımız genel kanı ve sonuç, söz konusu eserin eleştiriye tabi tutulacak yönlerinin bulunması ile birlikte ansiklopedik tarzda yazılmamış bir el kitabı olması göz önünde bulundurularak *el-Muḳarrib* eserinin olabilecek en güzel tarzda ve sadelikte yazıldığıdır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman b. muhammed, İbn Haldûn. *Muqaddimetü İbn Haldûn*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2004.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer el-. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab*. thk. Muhammed 'Abdusselam Harûn. 13 Cilt. Kahire, 4. Basım, 1997.
- BARDAKOĞLU, Ali. "İstishâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istishab>
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed 'Abdülkadir 'Atâ. 11 Cilt. Beyrut- Lübnan: Daru'l-kutubu'l-ilmiyye, 2. Basım, 2003.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat: Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri*. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. baskı.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*. çev. Neşet Çağatay. Ankara Üniversitesi Basım Evi: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2. Basım, 1964.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ ed-. *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. Kahire: Daru'l-kâtibi'l-arabi, 1967.
- Dayf, Ahmed Şevkî. *el-Medârisü'n-Nahviyye*. Kahire: Daru'l-me'ârif, trs.
- Durmuş, İsmail. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesel#1>
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nahiv>
- Durmuş, İsmail. "Nesir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesir>
- Durmuş, İsmail. "'Nesir', TDV İslâm Ansiklopedisi,". TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesir>
- Durmuş, İsmail. "Şiir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siir#1>
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavût - Muhammed Kamil Karabelli. 7 Cilt. Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- Ebu'l-Mekârim, Ali. *Usûlu't-tefkîri'n-naḥv*. Kahire: Daru'l-ğarayıb, 2006.
- Elmalı, Hüseyin. "el-Hamâse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-hamase--ebu-temmam>

- Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman Kemâluddîn el-. *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve Luma'u'l-edille*. thk. Said el-Afgânî. Matba'âtü'l-cami'âtü's-Suriye, 1957.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman Kemâluddîn el-. *el-İnşâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-Nahviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Erdim, Enes. "İbn 'Uşfûr ve Arap Diline Katkıları". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2014), 105-123.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luğa*. Dâru Saadeddin, 2000.
- Gabrînî, Ahmed b. Abdullah el-. *'Unvânü'd-dirâye fî men 'urife mine'l-'ulemâi fî'l-mietî's-sabi'a bi Bicâye*. thk. 'Âdil Nüveyhiş. Beyrut- Lübnan: Menşuratu darü'l-âfâki'l-cedîde, 2. Basım, 1979.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. 2 Cilt. Ankara: Phoenix, 2017.
- İbn Ḥaldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406). *el-Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2004.
- İbn 'Uşfûr, Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî. *Müşûlü'l-Muḥarrib*. thk. Salah Sâ'd Muhammed el-Melitî. Kahire: Darü'l afâki'l-'Arabiye, 2006.
- İbn 'Uşfûr, Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî. *Darâ'irü's-şi'r*. thk. Seyyid İbrahim Muhammed. Beyrut- Lübnan: Daru'l-Endelüs, 1980.
- İbn 'Uşfûr, Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî. *el-Muḥarrib fî'n-naḥv*. thk. Ahmed Abdüssettâr el-Civârî - Abdullah el-Cebûrî. 2 Cilt, 1972.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnâvût - Abdülkâdir el-Arnâvût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İhsan Süreyya Sırma. *Müslümanların Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Beyan yayınları, 2. Basım, 2016.
- İsmail Durmuş. "İstişâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istishad--arap-dili>

- Kafes, Mahmut. “Ebû Hayyân el-Endelûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hayyan-el-endelusi>
- Karaman, Hayreddin vd. (ed.). *İman ve ibadetler*. Yenimahalle, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 22. baskı.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife. *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü’l-müsennâ, 1941.
- Kazvîni, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer el-. *el-İdâh fî ‘ulûmü’l-belâga*. thk. Muhammed Abdülmün’im Hafacî. 3 Cilt. Beyrut- Lübnan: Dâru’l-ciyl, 3. Basım, ts.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu‘cemü’l-Mü‘ellifîn: Terâcimü Muşannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Daru ihyai’t-turasi’l-‘Arabi, 1957.
- Kütübî, Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-. *Fevâtü’l-Vefeyât*. thk. İhsan ‘Abbas. 4 Cilt. Beyrut: Daru’s-sadr, 1973.
- Mahfuz, Muhammed. *Teracümü’l-Müellifîn et-Tûnusiyyîn*. 5 Cilt. Beyrut: Darû’l-ğarbi’l-İslâmî, 2. Basım, 1994.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *‘Ulûmu’l-belâga (el-beyân ve’l-me‘ânî ve’l-bedi’)*. Beyrut: Darü’l-kütübi’l-ilmiyye, trs.
- Merrâküşî, Ebû Abdillâh Muhammed. *ez-Zeyl ve’t-tekmile li-kitâbeyi’l-Mevşûl ve’s-Şıla*. thk. İhsan ‘Abbas vd. 6 Cilt. Tunus: Daru’l-ğarbi’l-İslâmî, 2012.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi‘u’s-şâhîh*. thk. Muhammed Abdurraûf ‘Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Daru ihyai turasi’l-arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915) en-. *el-Mücteba mine’s-sünen (es-Sünenü’s-suğrâ li’n-Nesâî)*. 9 Cilt. Halep: mektebü’l-matbuatü’l-İslamiye, 2. Basım, 1986.
- Özdemir, Mehmet. “Muvahhidler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muvahhidler>
- Qabawa, Fakhr ed-Dîn. “İbn ‘Usfûr el-İşbîlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-usfur-el-isbili>
- Razûk, Muhammed. “Hafsiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafsiler>

- Safedî, Salâhuddîn b. İzziddîn Aybeg es-. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût - Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâs, 2000.
- Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman es-. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-sünne, 2003.
- Seyithanoğlu, Kenan (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.
- Seyithanoğlu, Kenan (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 14 Cilt. Klotfarer Caddesi / 16/3 Divanyolu İstanbul: Çağ Yayınları TİC. ve SAN, A.Ş., Feza Gazetecilik A.Ş., 1988.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İktirâh fî uşûli'n-naḥv ve cedelih*. Dımeşk: Daru'l-beyrutî, 2. Basım, 2006.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Şerhu şevâhidi Muğni'l-lebîb*. nşr. Muhammed Mahmûd İbnü't-Telâmîd. 2 Cilt. Lücnetü't-Türasi'l-'Arabî, 1966.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuḥât*. thk. Ebû'l-Faḍl İbrahim Muhmmmed. 2 Cilt. Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, trs.
- Şâban, Zekiyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 29. Basım, 2018.
- Şevkî Dayf, Ahmed Abdüsselâm. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. 10 Cilt. Mısır: Daru'l-me'ârif, 1960.
- Şürrâb, Muhammed b. Muhammed Hasen. *Şerhu şevahidi's-şi'iriyye fî ümmâti'l-kutûbi'n-Naḥviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2007.
- Toprak, M.Faruk. "Zarûrât-ı Şi'riye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zarurat-i-siriyye>
- Tural, Hüseyin. "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişad Meselesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990), 67-79.
- Yiğit, İsmail. "Murabıtlâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/murabitlar>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 52 Cilt. Lübnan: Darü'l-kitabi'l-Arabi, 2. Basım, 1993.

ez-Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *Ḳāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşriḳîn*. nşr. Züheyr Fethullah. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-ilm lilmelayin, 15. Basım, 2002.

Ziya Paşa. *Endülüs Tarihi*. İstanbul, ts 2. Baskı.

Zübeyrî, Velid b. Ahmed el-Hüseyn ez- vd. *el-Mevsû'atü'l-müeyessere fî terâcumî e'immeti't-tefsîr ve'l-ikra ve'n-naḥv ve'l-luḡa*. haz. Velid b. Ahmed ez-Zübeyrî/ İyâd b. Abdullatif el-Kaysi/ Mustafa b. Kahtan el-Habib/ Beşir b. Cevad el-Kaysi/ Ummad b. Muhammed el-Bağdadi. 3 Cilt. Manchester/Britanya: Mecelletü'l-hikme, 2003.

